One Hundred Philosophers
Copyright © 2004 Quarto Publishing plc
Concepție, grafică și producție
Quarto Publishing plc

Editor proiect Paula McMahon
Redactor artistic Penny Cobb
Redactor Carol Baker
Designer Julie Francis
Iconografie Claudia Tate
Fotograf Paul Forester
Ilustratori Kuo Kang Chen, Coral Mula
Indice Geraldine Beare
Director artistic Moira Clinch

O sută de filozofi
© Enciclopedia RAO 2006,
pentru versiunea în limba română

Traducere din limba engleză
LIANA STAN

Consultant de specialitate
CLAUDIU BACIU

Grupul Editorial RAO
Str. Turda 117–119, București, ROMÂNIA
e-mail: office@raobooks.com
www.raobooks.com
www.rao.ro

Orice reproducere sau preluare parțială sau integrală, prin orice mijloc, a acestui text și/sau a iconografiei cuprinse în lucrarea de față este strict interzisă, acestea fiind proprietatea exclusivă a editorului.

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
KING, PETER J.
O sută de filozofi / Peter J. King; trad.: Liana Stan; consultant de specialitate: Claudiu Baciu. – București: Enciclopedia RAO, 2006
ISBN (10) 973-717-074-1;
ISBN (13) 978-973-717-074-3

I. Stan, Liana (trad.)
II. Baciu, Claudiu
14(100):929

ISBN (10) 973-717-074-1;
ISBN (13) 978-973-717-074-3

CUPRINS

6 Introducere

11 ANTICHITATEA
14 Thales din Milet
15 Pitagora din Samos
16 Confucius (K'ung fu-zi)
17 *Filozofia chineză*
18 Lao-tzi (Lao-zu)
19 Heraclit din Efes
20 Parmenide din Eleea
21 Zenon din Eleea
22 Mo-tzi (Mo-zu)
23 Socrate
24 Platon
26 Aristotel
28 *Natura umană în filozofie*
29 Mencius (Meng-zi)
30 Zenon din Citium
31 Epicur din Samos
32 Han Fei-zi
33 Wang Chong
34 *Scepticismul*
35 Sextus Empiricus
36 Nāgārjuna
37 Plotin
38 Augustin din Hippo (Sfântul Augustin)
40 *Femeile în filozofie*
41 Hypatia

43 EPOCA MEDIEVALĂ
46 Anicius Manlius Severinus Boethius
47 Adi Sankara
48 Abū-Yūsuf ya'qūb ibn Ishūq Al-Kindi
49 John Scotus Eriugena
50 Abū Nasr Muhammad ibn al-Farakh al-Fārābi
52 Avicenna (Abū Ali al-Hussain ibn Abdallah) ibn Sīnā
54 Anselm de Canterbury
56 *Filozofia indiană*
57 Rāmānuja
58 Abū Hāmid Muhammed ibn Muhammed at-Tūsi al-Ghāzāli
59 *Filozofia și religia*

60 Pierre Abélard
62 Averroes (Ibn Rushd abū al-Walid Muhammad ibn Rushd)
64 Zhu Xi
66 Moise Maimonide
68 Roger Bacon
70 Toma D'Aquino
72 William din Ockham
74 John Duns Scotus
75 Nicolaus Cusanus
76 Niccolò di Bernardo dei Machiavelli
77 Francisco Suárez

79 EPOCA MODERNĂ TIMPURIE
82 Sir Francis Bacon
84 Thomas Hobbes
86 Marin Mersenne
87 Pierre Gassendi
88 René Descartes
90 Antoine Arnauld
91 *Spiritul și corpul*
92 Wang fu-zi
93 Lady Anne Finch Conway
94 Baruch Spinoza
96 John Locke
98 Nicolas Malebranche
100 Gottfried Wilhelm Leibniz
102 George Berkeley
103 Anthony William Amo
104 Baron de Montesquieu
106 *Simțul comun*
107 Thomas Reid
108 David Hume
110 Jean-Jacques Rousseau
112 Immanuel Kant
114 Jeremy Bentham
115 Mary Wollstonecraft

117 SECOLUL AL XIX-LEA
120 Georg Wilhelm Friedrich Hegel
122 John Stuart Mill
124 Søren Aabye Kierkegaard
126 Karl Heinrich Marx
128 Lady Victoria Welby-Gregory
129 Charles Sanders Peirce
130 William James
132 Friedrich Wilhelm Nietzsche
133 Francis Herbert Bradley
134 Friedrich Ludwig Gottlob Frege

137 SECOLUL AL XX-LEA
140 Edmund Gustav Albert Husserl
142 John Dewey
144 Bertrand Arthur William Russell
146 Sir Allāmeh Muhammed Iqbāl
147 Sarvepalli Radhakrishnan
148 Ludwig Wittgenstein
150 Martin Heidegger
151 Rudolf Carnap
152 Feng Youlan (Fung Yu-lan)
153 Jean-Paul Sartre
154 Sir Karl Raimund Popper
156 Willard Van Orman Quine
158 Sir Alfred Jules Ayer
159 Richard Mervyn Hare
160 Donald Herbert Davidson
162 Sir Peter Frederick Strawson
164 Gertrude Elizabeth Margaret Anscombe
165 John Bordley Rawls
166 Thomas Samuel Kuhn
167 *Filozofia științei*
168 Sir Michael Anthony Eardley Dummett
170 Jacques Derrida
172 *Filozofia africană*
173 Kwasi Wiredu
174 David Wiggins
175 Thomas Nagel
176 Saul Aaron Kripke
178 David Kellogg Lewis
180 Susan Haack
181 *Filozofia morală*
182 Peter Singer

184 Lecturi recomandate
186 Glosar
188 Indice
192 Credite fotografice

INTRODUCERE

Cuvântul „filozofie" vine din limba greacă și înseamnă „dragoste de înțelepciune". Totuși, așa cum se întâmplă de obicei, etimologia nu ne duce prea departe. Chiar lăsând la o parte problema complicată a sensului cuvântului „înțelepciune", a iubi pur și simplu înțelepciunea nu pare a fi nici foarte folositor, nici nu seamănă prea mult cu ceea ce fac de fapt filozofii. Am putea să interpretăm cuvântul ca însemnând ceva mai mult: încercarea de a cunoaște și de a înțelege. Dar prin ce se deosebește filozofia de alte activități umane care au același scop?

Problema este complicată de faptul că aria de cuprindere a filozofiei s-a schimbat de-a lungul secolelor. Foarte mult timp, filozofia a inclus aproape orice strădanie intelectuală, de la teologie la fizică, de la psihologie la logică. Această situație s-a prelungit până la sfârșitul epocii medievale, când a început un proces de fragmentare. Prima scindare a fost între teologie și filozofie; deși a fost precedat de o serie de scriitori care au pus bazele noii epoci, **Descartes** este cel care a inaugurat-o. El folosește conceptul de Dumnezeu și chiar oferă două argumente pentru existența Lui, dar procedează astfel pentru a oferi baze sigure cunoașterii umane. A doua sciziune a fost între empiric și non-empiric: științele considerate în prezent a fi științele naturii au dobândit treptat identități proprii, devenind fizica, chimia și biologia moderne. Discipline precum psihologia și sociologia s-au desprins mai târziu, adesea într-o încercare deliberată de a le transfera în domeniul empiric, științific.

Așadar, o parte a problemei definirii filozofiei este reprezentată de faptul că aceasta este tot ceea ce a rămas – și nu e de mirare că este imposibil să dăm o definiție clară care să includă tot ce trebuie inclus și să excludă tot ce trebuie exclus. Cea mai bună abordare este să analizăm câteva exemple de preocupări filozofice. Putem începe întrebând care este diferența între, să spunem, filozofia religiei și psihologia sau sociologia religiei. Psihologul este interesat îndeobște de rolul pe care religia și practicile religioase îl joacă în psihicul individual, precum și de rolul pe care fenomenele psihologice îl au în natura și dezvoltarea religiei. În mod similar, sociologul este interesat în general de rolul religiei și al practicilor religioase în societate și de religii ca structuri sociale. Nici unul nu este interesat de *adevărul* doctrinelor religioase sau dacă credințele și practicile religioase au un sens; aceasta este treaba filozofiei.

Această distincție a aruncat *ceva* lumină asupra naturii filozofiei, dar avem nevoie de mai multe detalii. Să luăm o întrebare din filozofia religiei. De exemplu, care este relația dintre moralitate și Dumnezeu (sau zei)? În dialogul său *Euthyphron,* **Platon** pune credinciosului o problemă care de atunci a fost mereu dezbătută de filozofi și teologi – problemă cunoscută drept dilema lui Euthyphron: oare lucrurile (faptele) pioase sunt pioase pentru că sunt iubite de zei sau sunt iubite de zei pentru că sunt pioase? Aceeași dilemă poate fi formulată în ceea ce privește moralitatea, în termenii monoteismului: sunt acțiunile morale bune pentru că Dumnezeu le poruncește sau sunt poruncite de Dumnezeu pentru că sunt bune?

Nici una dintre alternativele acestei dileme nu este foarte atrăgătoare pentru credincios. Dacă poruncile

Alexandria este adesea descrisă ca primul mare centru de învățătură din lume. Biblioteca adăpostea lucrări ale celor mai mari gânditori ai lumii antice. La bibliotecă, Euclid a descoperit regulile geometriei, Ptolemeu a scris Almagestele, *Eratostene a măsurat diametrul Pământului și Arhimede a inventat pompa hidraulică folosită și astăzi. Lucrări ale lui Platon, Socrate și ale multor altora au fost distruse de incendiul în care biblioteca a ars complet.*

De-a lungul istoriei, filozofia a căutat să aprecieze și să explice concepte fundamentale precum moralitate și divinitate și să analizeze relațiile dintre ele.

lui Dumnezeu creează moralitatea (concepție cunoscută sub numele de teoria poruncii divine), atunci poruncile Lui ar fi putut fi foarte diferite - de exemplu, crima ar fi fost considerată bună, iar milostenia rea - și valorile noastre morale ar fi fost răsturnate; pe de altă parte, dacă Dumnezeu a poruncit că a ucide e o ticăloșie pentru că este o ticăloșie, atunci moralitatea este independentă de voința lui Dumnezeu, deci El nu a creat tot ce există (și se supune moralei ca și noi). Printre răspunsuri se numără acceptarea problemelor asociate cu o alternativă sau alta sau încercarea de a le minimaliza, argumentând în favoarea unei abordări combinate în care unele valori morale sunt create, iar altele nu, și respingând legătura dintre moralitate și divinitate.

Nu ne preocupă aici ceea ce au afirmat diferite religii despre ce este moral și ce nu ori despre poruncile lui Dumnezeu sau despre relația Lui cu moralitatea. Lucrăm la un nivel mai înalt de abstractizare, cercetând conceptele fundamentale de morală și de divinitate și analizând și apreciind relația dintre ele. Filozofia este o modalitate de a întreprinde acest tip de cercetare cu rigurozitate, obiectivitate și în mod dezinteresat. Așa cum știința este un efort hotărât de a învinge subiectivitatea umană în cercetarea aspectelor empirice ale lumii, filozofia este efortul de a face același lucru în investigarea aspectelor non-empirice. Conținutul ei tematic include conceptele, metodele și supozițiile noastre, astfel încât ea investighează nu doar tematica proprie, precum natura spiritului și a conștiinței, moralitatea, logica și așa mai departe, ci și alte discipline, precum științele, istoria, matematica și altele.

PRINCIPALELE DOMENII

În mod tradițional, filozofia a fost împărțită într-un număr restrâns de domenii principale; acest lucru nu s-a schimbat prea mult de-a lungul secolelor, deși problemele și abordările au făcut-o adesea. Cele patru domenii fundamentale sunt comune tuturor tradițiilor filozofice, dar diferite tradiții în epoci diferite au pus accentul pe unele și le-au neglijat pe altele.

Metafizica este categoria cel mai greu de explicat, parțial datorită originilor cuvântului. În ordonarea tradițională a operelor lui **Aristotel,** *Metafizica* era cartea care venea după *Fizica (meta ta physika:* „după fizică"); așadar, metafizica se referea la subiectele abordate în acea carte - în primul rând natura ființei, substanța, cauzalitatea și existența divinității. Aristotel însuși a numit aceste probleme fundamentale *Filozofie primă.* Principala ramură a metafizicii este *ontologia;* aceasta abordează întrebarea câte tipuri fundamental distincte de entități există (corpuri materiale, spirite, numere și așa mai departe). Alte probleme metafizice privesc natura cauzalității, posibilitatea și necesitatea și natura spațiului și a timpului.

În secolul al douăzecilea au existat o serie de mișcări ostile metafizicii, precum pozitivismul logic, deși toate formulează supoziții metafizice neexaminate (de exemplu, că tot ce există este observabil). Totuși, scriitori precum **Strawson, Kripke** și **Lewis** au readus metafizica în prim-planul preocupărilor filozofice.

Unii folosesc greșit cuvântul „metafizic" pentru a se referi la lucruri precum fantome, magie și altele asemenea; aceasta nu prea are sens. „Substanță materială" este un concept la fel de metafizic precum „substanță imaterială"; afirmația că tot ce există în lume este material este în aceeași măsură o teză metafizică precum aceea că există lucruri nonfizice (imateriale) precum mințile. Mai mult, conceptul de lume este în sine un concept metafizic, nu unul științific.

Christian Huygens și Salomon Coster admirându-și primul ceas cu pendulă. Știința își are rădăcinile în filozofie. Într-adevăr, mulți filozofi s-au implicat atât în cercetarea filozofică, cât și în cea științifică, încercând să explice lumea. Mersenne a fost, de fapt, cel care i-a sugerat lui Huygens folosirea unei pendule ca dispozitiv de măsurare a timpului.

Epistemologia abordează conceptele de cunoaștere și credință. Principalele probleme privesc natura cunoașterii (de exemplu, cum poate fi deosebită aceasta de o simplă credință adevărată?), posibilitatea cunoașterii în general și posibilitatea tipurilor specifice de cunoaștere (de exemplu, cunoașterea trecutului, cunoașterea prin intermediul simțurilor sau cunoașterea dobândită prin raționament inductiv).

Unul dintre principalele dezacorduri a fost în mod tradițional acela dintre filozofii numiți *empiriști* și cei numiți *raționaliști.* Cele două concepții extreme afirmă că adevărata cunoaștere (spre deosebire de credințele doar adevărate) poate fi dobândită numai prin uzul rațiunii, nu prin intermediul simțurilor (poziția expusă de Platon în dialogurile sale *Menon* și *Republica* reprezintă un exemplu în acest sens) și, respectiv, că adevărata cunoaștere poate fi obținută numai prin intermediul simțurilor (pozitiviștii logici, precum **Carnap** și **Ayer** în operele lor timpurii, se apropie cel mai mult de această poziție). În realitate, majoritatea filozofilor se situează undeva între cele două extreme.

Logica este știința raționamentului și a argumentării corecte; ea se preocupă de relațiile dintre propoziții, idei sau credințe. Primul mare logician a fost Aristotel. Într-un raționament *deductiv* valabil, premisele și concluzia sunt astfel legate încât, dacă afirmăm premisele și negăm concluzia, ne contrazicem. Într-un raționament *inductiv* valabil (care pornește de la un set de premise particulare și ajunge la o concluzie generală), lucrurile nu stau așa, iar funcția exactă a acestui tip de raționament este o problemă importantă pentru filozofia științei, epistemologie și filozofia logicii. Un raționament *solid* din fiecare tip este un raționament valabil ale cărui premise sunt adevărate. În logica *formală (matematică* sau *simbolică)*, formulată mai întâi de **Frege** (pornind de la opera matematicienilor George Boole și Augustus de Morgan), structurilor logice li se dă o formă simbolică, iar posibilitățile logicii sunt mult mai largi.

Logica filozofică (sau filozofia logicii) a fost la început o cercetare a conceptelor, termenilor și metodelor logicii, dar și-a extins aria de cuprindere în cursul secolului al douăzecilea, în parte ca reacție la evoluțiile din logica formală, însă și pentru a umple golul lăsat de abandonarea (temporară) a metafizicii. Un exemplu tipic este problema existenței: în metafizică am putea să ne întrebăm dacă existența este o adevărată proprietate, pe când în logica filozofică am putea să ne întrebăm dacă „există" este predicat.

Filozofia morală este, pentru mulți oameni care nu sunt specialiști în filozofie, preocuparea centrală a filozofiei – și, într-adevăr, studiul naturii moralității și al felului cum ar trebui să trăim a reprezentat o preocupare esențială a filozofilor din toate tradițiile. Totuși, ea a fost considerată, de asemenea, ca situându-se în afara nucleului filozofiei, deoarece se sprijină pe teorii mai profunde din metafizică și epistemologie. Cele două ramuri principale ale filozofiei morale (*vezi* Prezentarea generală de la pagina 181, pentru mai multe amănunte) sunt metaetica și etica normativă.

Metaetica tratează despre problemele fundamentale ale moralității, cum ar fi dacă valorile morale sunt obiective, dacă enunțurile morale pot fi adevărate sau false, și relația dintre moralitate și conceptul de liber arbitru.

Etica normativă se ocupă îndeobște de probleme mai practice, ca de exemplu dacă avortul, sinuciderea și eutanasia sunt fundamental greșite, sunt greșite numai în anumite circumstanțe sau nu sunt niciodată greșite. În secolul al douăzecilea au apărut domenii specializate pornind de la aplicarea

gândirii morale la domenii specifice de activitate – de exemplu, etica medicală, etica afacerilor și etica mediului.

LUCRAREA DE FAȚĂ

Ar trebui să fie clar acum că filozofia (ca și științele) este un proces, nu un produs – un mod de a gândi și de a argumenta despre un anumit tip de subiecte, nu un ansamblu de credințe. În sens exact, nu există de fapt credință filozofică, pentru că nu contează unde ajungem, ci cum ajungem acolo; esențial este să avem motive întemeiate pentru ceea ce credem, motive care iau forma argumentelor în sprijinul poziției pe care o susținem și împotriva criticilor. Cineva ar putea susține că nu există nimic în afara materiei și a structurilor în care aceasta este organizată. Această poziție se poate datora faptului că persoana respectivă s-a gândit la acest lucru, a examinat argumentele pro și contra și a hotărât să susțină una dintre opiniile aflate în discuție (rămânând totuși receptivă la alte argumente). Ea ar putea să subscrie la o anumită credință pentru că asta i s-a spus sau fiindcă asta cred toți prietenii ei sau fiindcă sună intelectual și provocator la cantina studenților. Numai prima dintre aceste situații contează drept demers filozofic.

Acest lucru impune o serie de constrângeri asupra a ceea ce urmează. Cea mai importantă este aceea că au existat mulți oameni de-a lungul istoriei care au produs sisteme de credințe importante. Mulți dintre aceștia sunt numiți filozofi, însă ei nu ne-au prezentat raționamentul prin care au ajuns la concluziile lor – Gautama Buddha și Isus, de exemplu, se încadrează mai mult sau mai puțin în această categorie. Lucrarea de față cuprinde, în general, gânditori care ne transmit nu numai concluziile, ci și raționamentele lor. Din când în când au fost făcute unele excepții în cazul unor gânditori ale căror argumente s-au pierdut, dar care au avut o influență semnificativă asupra tradiției filozofice, sau în cazul celor care nu și-au prezentat raționamentele, dar care i-au inspirat pe succesorii lor să aducă argumente pertinente și contraargumente. Astfel se explică includerea lui **Thales din Milet** sau a lui **Lao-tzi,** de exemplu.

Filozofii sunt prezentați în ordine cronologică, după anul nașterii. Totuși, filozofia nu este – în ciuda concepției populare – o activitate solitară; ea se dezvoltă prin dialog, prin schimb de idei și, mai ales, prin răspunsuri la critici. Multe evoluții importante sunt rezultatul încercării de a înfrunta și de a depăși obiecțiile altor filozofi. De aceea, am inclus liste cu gânditorii care l-au influențat pe fiecare dintre filozofi și cu cei care au fost influențați de el.

Există mulți filozofi – mai ales în perioada modernă – care ar merita la fel de mult să fie incluși ca și cei 100 prezentați aici – și dacă această carte ar fi fost mai lungă sau ar fi fost scrisă de alt filozof sau într-o altă epocă, i-ar fi cuprins pe unii dintre următorii sau chiar pe toți: Protagora din Abdera, Straton din Lampsacos, Philon, Abraham ben David Hallevi ibn Daud, Madhva, Levi ben Gershom, Julien Offroy de la Mettrie, Sir William Hamilton, Auguste Comte, Herbert Spencer, Henry Sidgwick, Ernst Mach, Alexius von Meinong, Henri Bergson, Pierre Duhem, Alfred North Whitehead, John McTaggart, Nishida Kitaro, Moritz Schlick, Otto Neurath, L. Susan Stebbing, C. D. Broad, Gilbert Ryle, J. L. Austin, J. L. Mackie, Philippa Foot, J. J. C. Smart, David Armstrong, Bernard Williams, Ronald Dworkin, Kwame Gyekye, Alvin Plantinga, John Searle, Robert Nozick, John McDowell și Kwame Anthony Appiah.

Filozofia este un mod de gândire, ea se preocupă de găsirea unor motive întemeiate pentru credințe, nu de credințele înseși.

Originile filozofiei sunt greu de stabilit cu precizie; dezvoltarea ei a fost una treptată, o schimbare lentă a modului de gândire a oamenilor. Lucrurile sunt complicate de faptul că există diferite moduri de a defini filozofia, de a o distinge de alte ştiinţe non-filozofice. Am putea căuta mărturiile scrise care consemnează un anumit mod de argumentare, dar atunci ar trebui să omitem filozofi care cu siguranţă au gândit într-un anumit fel, dar au omis să scrie altceva în afară de concluziile la care au ajuns. Ar trebui să omitem, de asemenea, scriitori ale căror opere au constituit

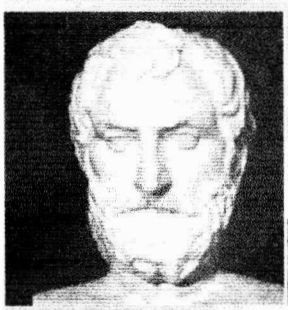

625 î.Hr.

551 î.Hr.

510 î.Hr.

570 î.Hr.

fondul de teme abordate de generaţii de gânditori.

De exemplu, Thales din Milet nu a lăsat opere scrise, dar a fost o figură importantă datorită modului său de a gândi şi tipurilor de explicaţii pe care le considera satisfăcătoare. Confucius, pe de altă parte, ne-a lăsat *Analectele,* dar nu cunoaştem structura gândirii sale sau tipul de argumente folosite pentru a-şi formula şi apăra concepţii e. Importanţa lui rezidă în concepţiile înseşi şi în felul în care generaţiile următoare de gânditori au filozofat despre ceea ce a afirmat el.

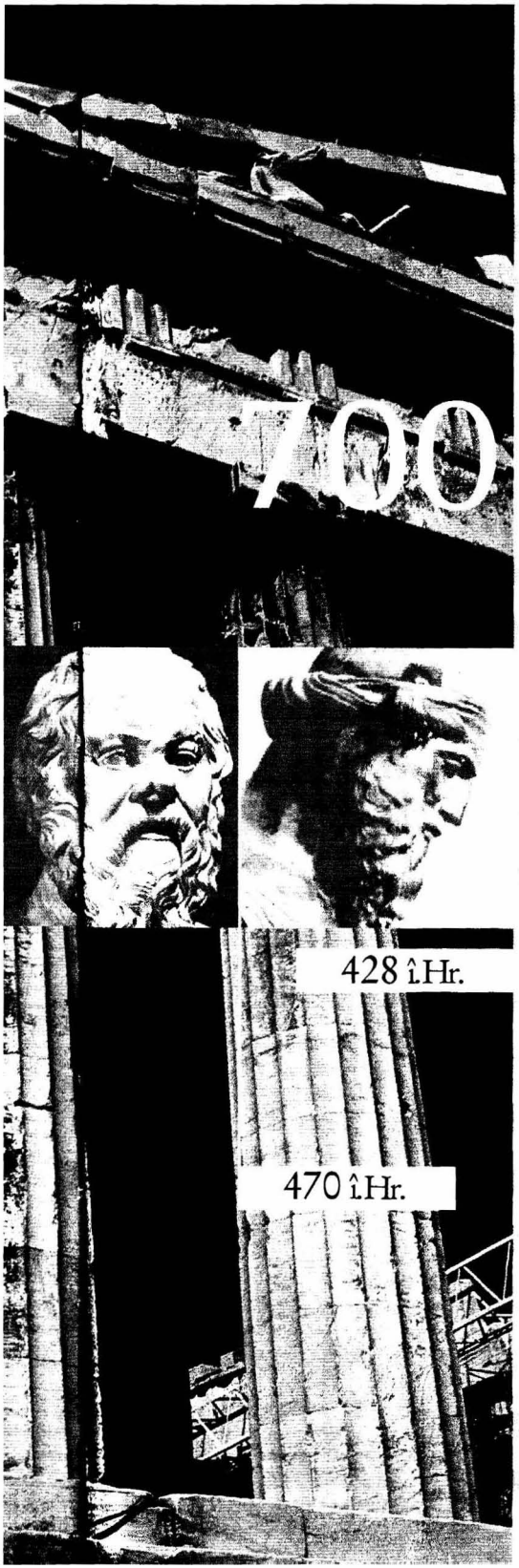

ANTICHITATEA
700 î.Hr.-400 d.Hr.

1125 î.Hr. Dinastia Zhou în China

776 î.Hr. Prima olimpiadă în Grecia

508 î.Hr. Constituție democrată la Atena

490 î.Hr. Bătălia de la Maraton

480 î.Hr. Moare Buddha. Bătăliile de la Thermopile și Salamina

461 î.Hr. Pericle devine conducătorul Atenei

447 î.Hr. Începe construirea Partenonului

431 î.Hr. Izbucnește războiul peloponesiac

404 î.Hr. Atena se predă Spartei

403 î.Hr. Începe Perioada Statelor Războinice în China

338 î.Hr. Filip al II-lea al Macedoniei înfrânge orașele-state grecești

336 î.Hr. Filip al II-lea este asasinat; ascensiunea lui Alexandru cel Mare

334 î.Hr. Alexandru invadează Persia

332 î.Hr. Alexandru ocupă Egiptul

326 î.Hr. Alexandru cucerește provincia Punjab

323 î.Hr. Alexandru moare și imperiul lui se destramă

322 î.Hr. Moare Demostene

321 î.Hr. Dinastia Maurya unifică nordul Indiei

275 î.Hr. Roma stăpânește toată Italia

273 î.Hr. Asoka accede la tron în India

221 î.Hr.	Dinastia Qin în China
213 î.Hr.	Distrugerea filozofiei chineze nelegaliste de către împăratul Shi Huangdi
212 î.Hr.	Moare Arhimede
206 î.Hr.	Dinastia Han timpurie în China
160 î.Hr.	Moare Iuda Macabeul
73 î.Hr.	A treia revoltă a sclavilor, condusă de Spartacus
55-54 î.Hr.	Iulius Caesar întreprinde două expediții în Britannia
49 î.Hr.	Caesar trece Rubiconul
44 î.Hr.	Caesar este asasinat
42 î.Hr.	Bătălia de la Filipi
6 î.Hr.	Se naște Isus (?)
9 d.Hr.	Dinastia Xin în China
17 d.Hr.	Moare Titus Livius
18 d.Hr.	Moare Ovidiu
25 d.Hr.	Dinastia Han târzie în China
29 d.Hr.	Isus este crucificat (?)
43 d.Hr.	Roma invadează Britannia
60 d.Hr.	Revolta condusă de Boudica (Boadicea)
79 d.Hr.	Distrugerea orașelor Pompei și Herculanum
122 d.Hr.	Începe construirea zidului lui Hadrian
220 d.Hr.	Se încheie domnia dinastiei Han; începe perioada de divizare statală
306 d.Hr.	Constantin cel Mare este proclamat împărat
320 d.Hr.	Dinastia Gupta unește India
410 d.Hr.	Roma este prădată de Alaric Gotul

EST ȘI VEST

Tradițiile Orientului și ale Occidentu ui se deosebesc și în alte privințe. După cum este corect să generalizăm spunând că pe chinezi nu îi interesa știința, dar au făcut progrese tehnologice importante, la fel putem spune că ei nu erau interesați de gândirea filozofică abstractă așa cum este aceasta înțeleasă în Occident, preferând să se ocupe de probleme practice de politică și etică. Unul dintre principalele lucruri care îl deosebesc pe Thales de babilonieni și egipteni este interesul lui pentru astronomie și matematică de dragul științelor înseși, nu pentru scopuri exclusiv practice, precum reforma calendarului sau construirea ziguratelor și a piramidelor.

371 î.Hr. **334 î.Hr.**

Caracteristica definitorie a filozofiei occidentale s-a conturat în timpul acestei perioade: căutarea adevărului prin întrebări și argumentare. La fel și trăsătura definitorie a gândirii orientale: căutarea celui mai bun mod de viață (din punct de vedere individual și social). Când vorbim despre *filozofie* în aceste tradiții diferite, folosim mai degrabă definiții diferite ale cuvântului – sau, cel puțin, accentuăm aspecte diferite ale acestui concept.

Desigur, e întotdeauna posibil să descriem aceste tradiții astfel încât să pară mai apropiate (sau,

Alexandru cel Mare, elev al lui Aristotel, a avut o influență directă în dezvoltarea filozofiei occidentale; a adus lumea cunoscută, din Italia în nordul Africii, sub puterea sa administrativă și a făcut din greacă limba universală.

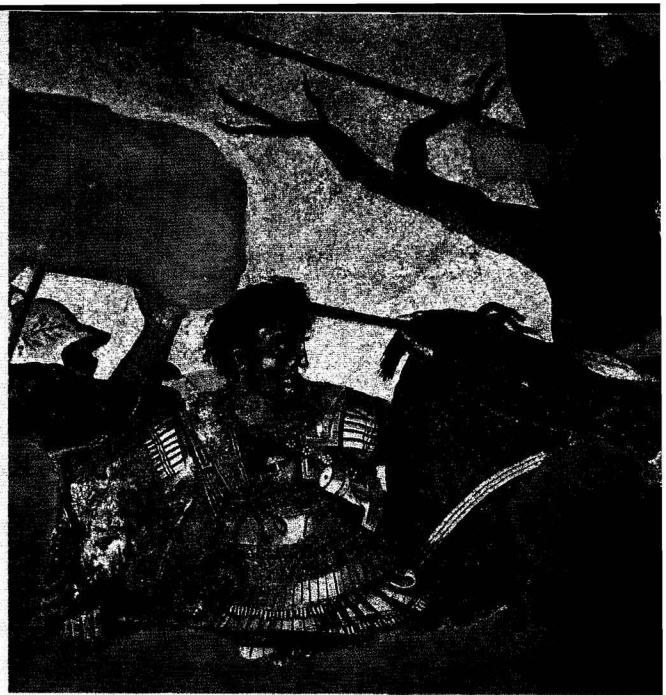

dimpotrivă, mai îndepărtate). De exemplu, am putea arăta că interesul grecilor presocratici pentru cosmologie nu era complet diferit de interesul chinezilor pentru etică (în greacă *kosmos* înseamnă și „ordine bună", ceea ce avea conotații etice), iar interesul grecilor pentru raționamentul abstract se adăuga preocupării lor pentru rezolvarea unor probleme practice în știință, etică, politică și așa mai departe. Mai mult, putem descoperi multe asemănări între ideile dezvoltate de filozofii din fiecare tradiție și

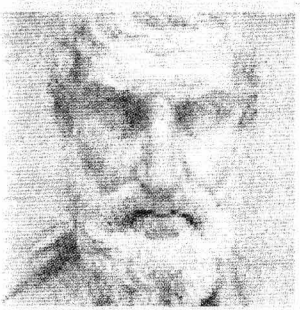

341 î.Hr. 280 î.Hr. 150 d.Hr. 354 d.Hr.

atitudinile exprimate de ei cu privire la oameni, societate, lume și la rolul filozofiei – ca, de exemplu, conceptele de *dao* și de *logos*, sau dorința de a pune la îndoială credințe obișnuite, aparținând simțului comun. Pe de altă parte, este posibil să fim induși în eroare de asemănările superficiale și să considerăm că două concepte sau doctrine se aseamănă, când ele sunt, de fapt, doar la fel de obscure.

SOCRATE

Socrate este personalitatea care a marcat un moment de cotitură în filozofia antică, iar filozofii care l-au precedat sunt cunoscuți sub denumirea colectivă de presocratici. Ei se împart în mai multe școli, dintre care cei mai importanți sunt cei ai școlii din Milet, pitagoreicii, eleații și atomiștii. Platon și Aristotel reprezintă figurile de interes central ale filozofiei antice; aceasta se datorează nu numai faptului că dispunem de corpusuri ample de lucrări accesibile rămase de la fiecare dintre ei, în loc de fragmente împrăștiate, ca în cazul predecesorilor lor, ci și pentru că sunt filozofi prodigioși, care au stabilit programul filozofiei pentru următoarele două milenii, atât în ce privește metodologia, cât și subiectele de interes.

THALES DIN MILET

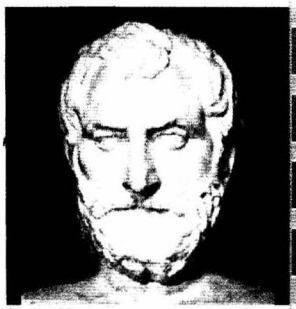

NĂSCUT cca 625 î.Hr., Milet **MORT** cca 545 î.Hr.

CUCERIRI MAJORE Știința, cosmologia

INFLUENȚAT DE Geometria egipteană, astronomia mesopotamiană

A INFLUENȚAT PE Pitagora; știința și filozofia

Elementele pământ, aer, foc și apă nu ar fi ceea ce înțelegem noi prin acești termeni; ele reprezentau, mai degrabă, tipuri de substanță. Mai mult, tipurile de substanță reprezentate prin fiecare dintre cei patru termeni ar fi adesea surprinzătoare pentru cititorii moderni – de exemplu, în „apă" erau incluse metalele (probabil pentru că pot fi topite).

Thales s-a născut în colonia greacă Milet, pe coasta de vest a Asiei Mici, și este considerat în general primul om de știință autentic, întrucât a dezvoltat o descriere rațională, care nu se baza pe superstiții, a lumii naturale. Se cunosc puține lucruri certe despre viața lui; singura dată sigură pe care o avem este 585 î.Hr., pentru că se spune că a prezis corect eclipsa de Soare din data de 28 mai a acelui an.

Se presupune că Thales a fost negustor și a călătorit mult, cunoscând multe alte culturi și idei, pe care le-a adus cu el înapoi în Grecia. Se presupune mai ales că i-a inițiat pe greci în geometrie și că a fost primul care a demonstrat că un cerc este împărțit în două de diametrul său. Cosmologia lui, influențată probabil de mituri egiptene și babiloniene ale creației, susținea că Pământul este un cilindru sau un disc, înconjurat de apă dedesubt și deasupra – plutind pe apa de sub el și stropit de ploaia apei de deasupra. În plus, apa era, în concepția lui, principiul sau elementul constitutiv fundamental al universului.

Cunoaștem puține lucruri certe despre ideile și convingerile sale; nici una dintre scrierile sale nu a supraviețuit, astfel încât nu dispunem decât de diverse legende și de o prezentare în *Metafizica* lui Aristotel, scrisă la vreo două sute de ani după moartea sa. Este posibil să fi susținut o anume formă de panpsihism. Thales a fost primul dintr-o serie importantă de filozofi milezieni. Printre aceștia se numără Anaximandru (cca 611–547 î.Hr.), căruia i se atribuie introducerea unei cosmologii

Pe scurt:

Lumea poate fi explicată fără a apela la zeii abisurilor.

elementare care a rezistat două mii de ani, până la revoluția lui Copernic: Pământul se află în centrul universului, Soarele, Luna și stele fiind aranjate în cercuri în jurul lui. A elaborat o teorie a evoluției potrivit căreia lucrurile vii au apărut din apa fundamentală sub acțiunea Soarelui, apoi animalele superioare au evoluat din cele inferioare (oamenii s-au dezvoltat din pești). Susținea că lumea s-a format dintr-o substanță nedefinită *(Nedeterminatul)*, aflată la originea celor patru elemente.

Anaximene (cca 550–475 î.Hr.), pe de altă parte, susținea că aerul (sau ceața) era elementul primordial. În cazul fiecărui gânditor, importantă nu este teoria în sine (deși acestea nu sunt atât de primitive cum ar putea să pară), ci maniera de abordare generală. Deși egiptenii și babilonienii susțineau că apa e elementul primordial, ei invocau acțiunea divină pentru a explica creația și natura lumii; milezienii, pe de altă parte, ofereau explicații naturaliste. De exemplu, Thales nu explica producerea cutremurelor făcând apel la acțiunile vreunui zeu al mării, ci sugerând producerea unor trepidații în apa pe care plutește Pământul.

PITAGORA DIN SAMOS

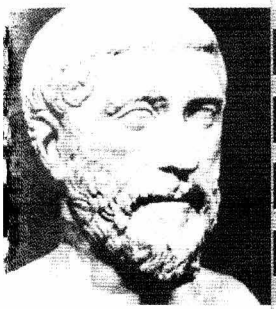

NĂSCUT cca 570 î.Hr., Samos **MORT** cca 500 î.Hr., Metapont

PREOCUPĂRI MAJORE Matematica, știința

INFLUENȚAT DE Thales, Anaximandru, Anaximene

A INFLUENȚAT PE Heraclit, Parmenide, Socrate, Platon, Aristotel

Se știe încă din vremea lui Pitagora că Pământul este aproximativ sferic, și nu plat, fapt bine cunoscut de generații de filozofi și oameni de știință. Ideea că oamenii credeau că Pământul e plat până când Columb a demonstrat că nu e așa este acum aproape universal acceptată și pare să-și aibă originea într-un roman german despre Columb publicat în secolul al XIX-lea (un bestseller la vremea lui, astăzi uitat).

Pitagora s-a născut pe insula Samos, dar a fugit de acolo pentru a scăpa de stăpânirea tiranului Polycrates și s-a stabilit în colonia greacă Crotona, în sudul Italiei. Acolo a întemeiat o comunitate religioasă care urma reguli alimentare stricte (regim vegetarian, plus alte alimente tabu, printre care fasolea) și alte forme de autodisciplină. Cunoaștem învățăturile lui numai prin intermediul discipolilor săi, printre care se numărau multe femei, inclusiv soția sa (Theano din Crotona) și fiicele sale. Se pare că proprovăduia că există un ciclu al reîncarnării și că prin studiu și o viață dreaptă sufletul scapă din acest ciclu și se unește cu sufletul lumii.

În matematică, a descoperit probabil *demonstrația* teoremei care îi poartă numele (*adevărul* acesteia era cunoscut de secole din experiență); în astronomie i se atribuie meritul de a fi descoperit că Hesperus și Phosphorus (Luceafărul de dimineață și Luceafărul de seară) sunt unul și același corp ceresc (cunoscut sub numele de planeta Venus); iar în acustică a stabilit raporturile matematice asociate intervalelor gamei muzicale.

Această ultimă descoperire este poate cea mai importantă, pentru că l-a condus pe Pitagora la concepția că universul în ansamblu poate fi explicat în termeni matematici. Acesta era un pas înainte important față de milezieni; în loc să caute o materie primară ipotetică – foc, apă sau Nedeterminatul – pitagoreicii s-au concentrat asupra explicării matematice a lumii. Aceasta a determinat cursul științei în general și a influențat o serie de oameni de știință și filozofi care i-au succedat, dintre care se remarcă îndeosebi **Platon** și Galilei.

Trebuie să recunoaștem că pitagoreicii sugerau adesea explicații destul de forțate ale relațiilor numerice, bazate pe supoziții mistice mai degrabă decât pe observație sau pe logică. Unii dintre adepții de mai târziu ai învățăturilor lui Pitagora au mers chiar mai departe, făcând din numere cărămizile din care e construit universul. În ce privește meritele lor, ei au fost primii care au dezvoltat o cosmologie în care Pământul era o sferă asemenea Lunii și altor corpuri cerești, toate învârtindu-se în jurul unui foc central invizibil, *Hestia* (din păcate, susțineau că și Soarele se rotește pe orbită în jurul Hestiei). Totuși, chiar și aici a intervenit misticismul lor numeric; deoarece zece este numărul perfect, trebuia să existe zece corpuri cerești care se roteau în jurul Hestiei, așa că au inventat o planetă numită „contra-Pământ" ca să le iasă socoteala. Pitagoreicii au oferit apoi un amestec confuz de idei deschizătoare de drumuri, care au pus bazele științei moderne, și vorbărie complicată și neclară, aflată la baza a secole de numerologie și alte pseudoștiințe.

Pe scurt:
Structura lumii trebuie să fie înțeleasă cu ajutorul numerelor.

CONFUCIUS (K'UNG FU-ZI)

[illegible] 551 î.Hr., Ch'ufu, Lu | **[illegible] 479 î.Hr., Lu**

[illegible] filosof, politică

[illegible] se cunoaște

[illegible] toți cei care i-au urmat

PRINCIPALA [illegible]
Analec[illegible]

„Există oare vreun cuvânt, a întrebat Tzu-Kung, care ar putea fi adoptat ca regulă de conduită pentru toată viața?" Maestrul a răspuns: „Nu este oare Omenia acel cuvânt? Nu face altora ce ție nu ți-ar plăcea."

Analecte XV, xxiii

Dacă domnitorul e virtuos, și poporul va fi virtuos [...]

Analecte I

Confucius (K'ung fu-zi) s-a născut ca fiu nelegitim, în micul regat Lu (acum în provincia Shandong). Tatăl lui a murit când el avea trei ani, lăsându-și familia în mizerie. Cu toate acestea, Confucius a primit o educație excelentă, atât în instituții ale statului, cât și în particular, deși a trebuit să înceapă să muncească devreme pentru a-și întreține mama. După moartea mamei sale în 527 î.Hr., a transformat casa părintească în școală, unde preda istoria, poezia și *li* (regulile conduitei corecte). Câștiga foarte puțin ca profesor, așa că a fost nevoit să-și suplimenteze veniturile prin diverse slujbe.

Când a călătorit pentru prima dată în statele învecinate, a constatat că nu era binevenit, probabil din cauza întrebărilor și îndoielilor pe care le formula și a francheții sale. După o scurtă perioadă de studii în capitală, s-a întors la Lu și a continuat să predea, îndeplinind în același timp funcția de sfătuitor pentru diverși cârmuitori. Confucius însuși nu a avut niciodată un rang înalt, deși unii dintre discipolii săi au ajuns în dregătorii înalte. Există o mulțime de povești apocrife în care Confucius trece prin diverse încercări și necazuri în călătoriile sale. Cert este că a predat unui număr de discipoli care călătoreau împreună cu el prin țară.

Trăind într-o epocă în care China se afla într-o stare de declin social și moral, Confucius a propovăduit necesitatea de a urma *dao* (calea sau drumul) celor din vechime, accentuând virtuțile cardinale străvechi, susținând că ierarhiile sociale de altădată reflectau ordinea morală a lumii, dar subliniind nevoia de virtute și de omenie sau bunăvoință la fiecare nivel al societății. Teoria lui politică era paternalistă, accentuând necesitatea ca toți membrii societății să-și cunoască locul și să-și îndeplinească funcția în ierarhia socială (și domestică) cât pot de bine. Totuși, el nu pledează pentru menținerea status quo-ului; dacă conducătorii nu sunt drepți sau dacă nu reușesc să-și îndeplinească rolul care le revine, poporul are dreptul să se revolte împotriva lor.

Învățăturile morale și politice naturaliste ale lui Confucius ne-au parvenit prin *Analecte (Lun-Yu)* – o culegere de dialoguri, zicale și evenimente consemnate de doi dintre discipolii săi. Învățăturile lui au avut un efect colosal asupra gânditorilor chinezi care i-au urmat. Gândirea lui a fost sau nu la modă în diverse epoci, dar nu a fost niciodată neglijată (deși uneori a fost aspru criticată, de exemplu în anii 1970 în Republica Populară Chineză, după o perioadă în care fusese apărată la fel de vehement în anii 1960). Punctul cel mai de jos cunoscut de învățătura lui a fost probabil în secolul al IV-lea î.Hr., când degenerase într-atât în misticism încât Confucius era venerat ca un zeu, iar confucianismul a fost declarat religie de stat în China.

Notă:

***Sufixul** -zi este unul onorific și se traduce adesea prin „maestru", iar* **fu** *înseamnă „mare" sau „venerabil".*

PREZENTARE GENERALĂ
FILOZOFIA CHINEZĂ

Istoria filozofiei chineze se împarte în mod normal în trei epoci: clasică, cuprinsă aproximativ între secolul al VI-lea și secolul al II-lea î.Hr. (ultimele patru secole ale dinastiei Zhou), medievală, care a durat până în secolul al XI-lea d.Hr. (cuprinzând dinastiile Qin și Han, Perioada celor Șase Dinastii, dinastiile Sui și Tang, Perioada celor Cinci Dinastii și începutul dinastiei Song), și modernă, din secolul al XI-lea până în prezent (cuprinzând cea mai mare parte a dinastiei Song, dinastiile Yuan, Ming și Manchu și istoria modernă a Chinei postimperiale).

Epoca clasică a fost o perioadă de turbulență, căci dinastia Zhou a cunoscut o prăbușire lentă, îndelungată și adesea marcată de violențe; atunci au trăit **Confucius (K'ung fu-zi), Mo-tzi (Mo-zu), Mencius (Meng-zi), Han Fei-zi** și, dacă a existat cu adevărat, **Lao-tzi (Lao-zu).** Cele patru mari sisteme ale gândirii chineze s-au format în această perioadă. Confucius ne-a dat sistemul de valori politice și morale, *confucianismul*, și, după aproape două sute de ani, Mencius l-a dezvoltat, consacrându-și viața încercării de a statornici filozofia confucianistă ca bază a guvernării în China. Cam în aceeași perioadă a apărut sistemul mai mistic (deși tot naturalist în esență) al *daoismului* (sau taoismului), atribuit filozofului Lao-zi (Laq-tzu), a cărui existență ține probabil de domeniul legendei; oricum, cartea care îi poartă numele nu a fost scrisă de fapt decât în jurul anului 300 î.Hr. Acest sistem a fost dezvoltat și așezat pe o bază mai solidă de Zhuang-zi, a cărui carte cu același nume prezintă un amestec de argumente și anecdote în apărarea poziției daoiste conform căreia ce este natural este cel mai bun și cu cât autoritatea este exercitată mai puțin, cu atât mai bine (lucrarea îl prezintă pe Confucius ca și cum ar fi fost daoist). Mo-tzi a dezvoltat ideea că iubirea universală și avantajul reciproc erau singura cale de a salva societatea; el a întemeiat o comunitate care respecta aceste principii *mohiste*, și care a devenit independentă economic și pregătită din punct de vedere militar să poarte războaie juste.

În sfârșit, la începutul secolului al IV-lea î.Hr. a apărut un nou sistem de gândire, ce respingea concepția îndeobște pozitivă despre natura omului, care într-un fel sau altul stătea la baza celorlalte școli; acesta a fost *legalismul*, iar reprezentantul ei cel mai de seamă a fost filozoful Han Fei-zi în secolul al III-lea. Legalismul considera că oamenii sunt prin natura lor răi, ținuți în frâu doar printr-un sistem riguros de legi și pedepse. Rezultatul este o teorie politică apropiată de totalitarism, care timp de secole, a avut o influență considerabilă asupra politicii chineze.

Centrală Universitară

VIRTUTE CONTRA LEGE

Deci, în termeni foarte simpli, confucianismul și mohismul pledează pentru o cârmuire bazată pe virtute (omenie și echitate), legalismul pledează pentru o stăpânire care să se sprijine pe lege și pe aplicarea ei, pe când daoismul, în mare măsură, nu este preocupat de cârmuire și uneori se pronunță chiar în favoarea unei retrageri din societate.

Deși, așa cum reiese evident de mai sus, filozofia chineză se concentra îndeosebi asupra unor chestiuni sociale, politice și morale, au existat mulți gânditori cu alte preocupări, precum logicienii (mai ales mohiștii au dezvoltat logica la un nivel superior, deși opera lor a fost în mare măsură neglijată de alți filozofi) și metafizicienii (deși filozofia lor avea o tentă mai mult decât vagă de misticism și supoziții semireligioase, ca a pitagoreicilor Greciei antice).

Ar trebui menționate, de asemenea, două școli mai mici, dar interesante și importante. Școala Yin-Yang propunea o cosmologie și o filozofie a istoriei bazate pe teoria despre lume a *Celor Cinci Puteri*, care făcea apel la cele cinci „elemente" sau puteri: apă, foc, lemn, metal și pământ, alături de abordarea Yin Yang dezvoltată în textul clasic chinez *Yi Jing*. Școala Numelor era interesată în primul rând de limbă, dar puține din scrierile reprezentanților ei au supraviețuit și, în general, nu li s-a acordat atenție de către alți filozofi.

Istoria filozofiei în China după epoca clasică este aproape în întregime una de consolidare și dezvoltare a marilor școli (mai ales a confucianismului) și a sistemelor filozofice străine, mai degrabă decât a unei gândiri noi, originale. Aceasta nu înseamnă că nu au fost elaborate o mulțime de opere interesante și importante - vezi, de exemplu, articolele despre filozoful medieval **Wang Chong** și despre filozofii moderni **Zhu Xi** și **Wangfu-zi.**

LAO-TZI (LAO-ZU)

NĂSCUT cca 570–490 î.Hr.? **MORT** Nu se știe

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, politica, metafizica

INFLUENȚAT DE Nu se cunosc

A INFLUENȚAT PE Toți cei care i-au urmat

PRINCIPALELE OPERE
Lao-zi
(Dao de Jing)

Deși a fost inițial un sistem filozofic, daoismul devenise religie înainte de 440 d.Hr.; Lao-tzi era venerat ca un zeu, iar daoiștii rivalizau cu budiștii și confucianiștii pentru favoarea Curții.

Asemenea bardului grec Homer, nu e clar cine a fost Lao-tzi (Lao-zu), nici măcar dacă el a existat. „Lao-zi" e un titlu care înseamnă „bătrânul maestru" și care ar fi putut fi acordat oricăruia dintr-o serie de filozofi sau îl poate desemna pur și simplu pe „acela care a scris cartea numită *Lao-zi*". Chiar și perioada în care a trăit e incertă, existând mai multe relatări care îl situează în diverse epoci, începând din secolul al XIII-lea până în secolul al IV-lea î.Hr. Următoarea relatare e mai verosimilă decât majoritatea.

Lao-tzi s-a născut într-o familie de țărani din Henan în jurul anului 570 î.Hr. A ocupat funcția de istoric imperial al Arhivelor Statului la curtea dinastiei Zhou. Era o epocă de instabilitate socială și politică și Lao-tzi a hotărât să devină pustnic. A pornit spre munți, dar a fost oprit la graniță. Funcționarii vamali i-au permis să treacă, însă cu condiția să lase o mărturie a înțelepciunii sale; Lao-tzi a scris o cărticică, s-a urcat pe bivolul lui și a părăsit China pentru totdeauna. Cartea a devenit cunoscută sub titlul de *Lao-zi*, numită și *Dao de Jing* – textul fundamental al daoismului. (Se pare că a fost scrisă cândva în secolul al III-lea î.Hr.)

Cartea e formată din două părți: *De Jing* (Cartea Virtuții), urmată de *Dao Jing* (Cartea Căii). (Descoperirea, în 1973, a celui mai vechi exemplar care a supraviețuit, Manuscrisul de mătase, ne-a furnizat această ordonare.) Prima tratează despre probleme sociale, politice și morale, a doua despre metafizică. În centrul daoismului se află credința în unitatea naturală dintre omenire și lume. Când această unitate există, oamenii trăiesc în simplitate și armonie; când e distrusă, rezultatul este pofta, egoismul și competiția. Se face apel la moralitate și politică în absența unității, dar ele nu fac decât să înrăutățească lucrurile. Scopul daoismului este întoarcerea la unitate prin respingerea convențiilor sociale, a moralității acceptate și a dorințelor lumești. Atâta timp cât nu se atinge unitatea, se vor forma cârmuiri. Stăpânirile ar trebui să le permită oamenilor să-și trăiască viața în conformitate cu legile naturii, dar să nu le impună nici un cod de conduită. Teoretic, filozoful sau înțeleptul este atât de plin de *de* (virtutea sau puterea) a *dao* (căii), încât oamenii vor recunoaște această virtute și vor răspunde la ea, proclamându-l conducătorul lor.

Noțiunea daoistă de *dao* nu e aceeași cu *dao* confucianistă; calea e eternă, imuabilă, atât transcendentă, cât și imanentă, sursa tuturor lucrurilor, totuși necreatoare și goală. Această unitate a contrariilor e o parte integrantă a daoismului. Nu e surprinzător că s-a transformat în misticism și a dezvoltat legături strânse cu alchimia și cu căutarea nemuririi.

După cum a spus el însuși:

Omul urmează legile pământului,/ pământul pe cele ale cerului, cerul urmează calea,/ care este completă în sine.

Dao de Jing §251

HERACLIT DIN EFES

NĂSCUT cca 535 î.Hr., Efes **MORT** După 480 î.Hr.

PREOCUPĂRI MAJORE Cosmologia, metafizica

INFLUENȚAT DE Milezieni, Pitagora

A INFLUENȚAT PE Parmenide, Socrate, Platon, Aristotel, Zenon din Cition

PRINCIPALELE OPERE [Fragmente]

Ca lucru unic și unitar există în noi atât viață, cât și moarte, veghe și somn, tinerețe și bătrânețe, pentru că primele, schimbându-se, au devenit ultimele, iar când ultimele se vor schimba, vor deveni primele.

Citat în Pseudo-Plutarh, **Consolarea către Apollo**

Născut în cetatea greacă Efes, pe teritoriul Turciei de azi, Heraclit era considerat de grecii antici ca fiind unul dintre cei mai importanți filozofi; totuși, astăzi e o figură relativ obscură. Se cunosc puține lucruri despre viața lui (biografiile vechi fiind fanteziste, în cel mai bun caz) și, deși a scris cel puțin o carte, *Despre natură,* scrierile lui ne-au parvenit în fragmente păstrate în operele altor autori. Pornind de la aceste fragmente, a fost întreprinsă o reconstituire mai mult sau mai puțin coerentă a gândirii sale, deși există controverse semnificative privind majoritatea detaliilor. Cercetătorii contemporani sunt de acord că stilul scrierilor lui era greu de înțeles – unii spun că intenționat, pentru a permite numai elitei educate să le poată citi. Nu e de mirare, deci, că, dat fiind că nu ne putem baza decât pe rămășițele dispersate ale operei lui, aceasta este greu de urmărit.

Heraclit pare să fi avut puțin timp pentru oamenii de rând. Când i s-a cerut să participe la redactarea unei constituții scrise pentru Efes, a refuzat, pe motiv că cetatea era prea coruptă. Oamenilor de rând le lipsea capacitatea de înțelegere și nu îl interesau. Avea o atitudine similară față de alți filozofi, mai ales față de cei din Miletul vecin, reacționând împotriva scrierilor lor. Concepțiile sale politice par să fi fost autoritariste, cu accent pe lege.

Cea mai importantă parte a gândirii lui Heraclit e, totuși, concepția lui despre natura lumii. În centrul sistemului său se află schimbarea; sau totul în lume, sau lumea în ansamblu (nu este clar din ceea ce a rămas din scrierile sale) este într-o continuă stare de mișcare sau de devenire, iar aceasta stă la baza naturii tuturor lucrurilor. De aceea, considera că elementul foc era substanța primordială și susținea că sufletele virtuoase se vor contopi cu focul cosmic, concepție care amintește de pitagoreici.

Ceea ce echilibrează natura schimbătoare a lumii este *logosul.* Asemenea noțiunii daoiste de *dao* (cu care este uneori, greșit, echivalată), noțiunea de *logos* este complexă și greu de înțeles. Traducerea curentă ar fi „cuvânt", „discurs", „gândire" sau „rațiune", în funcție de context, dar la Heraclit ea joacă mai mult rolul de lege sau principiu cosmic, universal. *Logosul* are funcția de a unifica sau de a reconcilia contrariile, de a crea și a menține ordinea. Deși el este prezent în toate lucrurile, omul obișnuit nu îl înțelege. Există pe alocuri în gândirea lui Heraclit mai multe idei care anticipează doctrina Formelor a lui **Platon** și conceptul de Unu al lui **Plotin.**

Notă:

Mai târziu, conceptul de logos va ajunge prin intermediul stoicilor să fie folosit de creștini pentru a se referi la Dumnezeu.

PARMENIDE DIN ELEEA

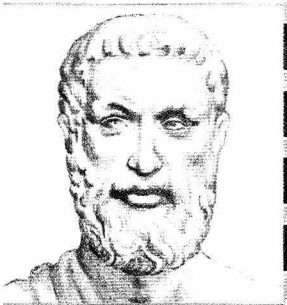

NĂSCUT cca 510 î.Hr. **MORT** Nu se știe

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, epistemologia

INFLUENȚAT DE Pitagora, Heraclit, Xenofan

A DIFUZIONAT PE Toți cei care i-au urmat

PRINCIPALE OPERE
Despre natură

Unul dintre cele mai importante dialoguri ale lui Platon despre epistemologie, Parmenide, *are la bază o întâlnire între Parmenide, elevul său, Zenon, și Socrate, iar Platon este neobișnuit de atent ca Parmenide să nu pară doar un interlocutor care, prin comparație, să pună doar în valoare înțelepciunea lui Socrate.*

Informațiile despre viața lui Parmenide sunt puțin neclare. Anul nașterii sale este calculat pornind de la dialogurile lui **Platon** și nu știm când a murit. S-a născut în colonia greacă de la Eleea, în sudul Italiei, ce a dat numele școlii al cărei reprezentant principal a fost, școala eleaților.
A participat la elaborarea legilor Eleei și în fiecare an cetățenii trebuiau să jure să păstreze ceea ce crease Parmenide.
Din scrierile sale s-a păstrat mai mult decât din ale celorlalți presocratici: peste o sută de versuri din poemul său filozofic *Despre natură* și fragmente din restul.

În *Despre natură,* Parmenide prezintă teorii derivate din **Pitagora** și **Heraclit.** Totuși, opera lui poate fi mai ușor recunoscută drept filozofică decât a predecesorilor săi: argumentele lui sunt mai clare, mai riguros deductive și mai abstracte. Multe dintre ideile sale au continuat să modeleze gândirea filozofică până în epoca modernă.

Parmenide face o distincție între lumea așa cum este în sine – necesară, imuabilă și atemporală – și așa cum o percepem noi – contingentă, mereu în schimbare, temporală. Totuși, spre deosebire de lumile numenală și fenomenală ale lui **Kant,** Parmenide afirmă că lumea așa cum este, Realitatea nu poate fi percepută, dar poate fi cunoscută (urmând Calea Adevărului), în timp ce lumea așa cum pare poate fi percepută, dar nu poate fi înțeleasă (Calea Aparenței). Unele dintre argumentele sale îl anticipează pe **Descartes**: nu ne putem îndoi că există gândire, dar gândirea trebuie să aibă un obiect existent – deci putem fi siguri că ceva există. Mai mult, ceea ce nu există nu poate fi obiectul gândirii coerente și orice teorie care se referă la ceva ce nu există trebuie să fie incoerentă. Orice există poate fi conceput, deci orice nu poate fi conceput nu poate exista. De asemenea (și asta ni se pare foarte ciudat), orice poate fi conceput trebuie să existe, pentru că neființa nu poate să existe.

O concluzie la care ajunge e imuabilitatea esențială a lumii; sunt excluse atât apariția (nașterea), cât și dispariția (moartca). Teoriile noastre empirice despre lume pot fi convingătoare și bine construite, și chiar utile în viața de zi cu zi, dar nu pot fi demonstrate, așa că nu pot constitui cunoaștere adevărată. Experiența senzorială este în mod esențial asociată schimbării, nașterii și morții, dar schimbarea este imposibilă – deci experiența senzorială este în esență înșelătoare. Numai rațiunea ne poate conduce către adevăr.

Timp de aproximativ un secol, filozofia a fost modelată de Parmenide. Unii filozofi, precum **Zenon din Eleea,** au acceptat poziția lui, alții, precum Empedocle din Agrigent, au respins-o, dar nimeni nu a putut s-o ignore.

Pe scurt:

Simțurile ne amăgesc, dar rațiunea dezvăluie adevărul.

ZENON DIN ELEEA

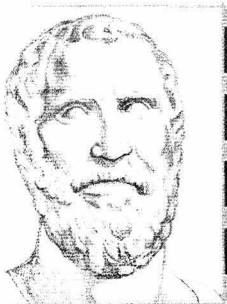

NĂSCUT cca 490 î.Hr., Eleea

[illegible] cca 425 î.Hr., Eleea

PREOCUPĂRI MAJORE Logica, metafizica, epistemologia

[illegible] Parmenide

[illegible] Platon, Aristotel, Plotin

PRINCIPALELE OPERE
[Fragmente]

Paradoxurile reductio ad absurdum *ale lui Zenon le-au dat de lucru filozofilor timp de multe secole.*

Se cunosc puține lucruri despre tinerețea lui Zenon, cu excepția faptului că a fost discipolul preferat al compatriotului său, **Parmenide,** cu care a călătorit la Atena în jurul anului 450 î.Hr. Se pare că Zenon a rămas un timp la Atena, câștigându-și existența ca profesor (doi dintre elevii săi au fost Pericle și Callias), înainte să se întoarcă în Eleea. Acolo s-a implicat în rezistența împotriva tiranului Nearchos; această relatare variază însă, existând puține concordanțe între diversele versiuni în ceea ce privește detaliile, ba chiar și dacă Zenon a supraviețuit sau a murit din cauza torturii, deși curajul său este amintit mereu.

A scris cel puțin un tratat, din care ne-au parvenit doar fragmente; îi cunoaștem opera în principal prin trimiterile care se fac la ea în scrierile lui **Platon** și ale lui **Aristotel.** Poziția filozofică a lui Zenon era în esență cea a lui Parmenide; el accepta că Realitatea era simplă și imuabilă și susținea că experiența senzorială ne induce în eroare. A devenit celebru prin argumentele sale împotriva celor care, precum pitagoreicii, puneau accent pe rolul simțurilor în dobândirea de cunoștințe și care propuneau o metodă de a explica **lumea prin** pluralitate, mișcare, schimbare și **structură** spațială. Este cunoscut în special pentru paradoxurile lui și pentru stilul raționamentului său.

Celebre sunt cele două argumentații împotriva posibilității mișcării și paradoxul grămezii. Fiecare e o *reductio ad absurdum.*

Paradoxul săgeții. Să presupunem că timpul este o succesiune de momente, ca punctele pe o linie. Acum, dacă o săgeată zboară prin aer, ce putem spune despre ea în orice moment? Se mișcă sau e în repaus? Nu se poate mișca *într-un* moment, pentru că momentul nu are durată; prin urmare, înseamnă că e în repaus. Dar atunci nu se poate mișca deloc.

Paradoxul lui Ahile și al țestoasei. Doi alergători – să zicem războinicul Ahile și o țestoasă – se iau la întrecere și Ahile îi dă țestoasei un avans de o sută de metri. Până când Ahile aleargă o sută de metri, până în punctul de unde a pornit țestoasa, aceasta va fi înaintat cu o anumită distanță. Până când Ahile aleargă acea distanță, țestoasa va mai fi înaintat cu o bucată (mai scurtă) de drum. Până când Ahile parcurge și acea distanță, țestoasa se va fi depărtat cu încă o bucată (și mai scurtă) de drum... și așa *ad infinitum.* Deci Ahile nu poate ajunge niciodată țestoasa.

Paradoxul grămezii. Un bob de grâu nu e o grămadă și nu putem transforma ceva care nu e o grămadă într-o grămadă adăugând un singur bob de grâu. Dar atunci, dacă începem cu un bob de grâu și mai punem unul, nu obținem o grămadă; și dacă mai punem unul nu obținem o grămadă; și dacă mai punem unul nu obținem o grămadă... și așa mai departe *ad infinitum.* Așadar, este imposibil să facem o grămadă adăugând boabe.

Pe scurt:
Schimbarea și mișcarea, spațiul și timpul sunt toate în mintea noastră.

MO-TZI (MO-ZU)

NĂSCUT 479 î.Hr., Lu

MORT 438 î.Hr.

PRINCIPALELE IDEI Etica, politica, epistemologia

INFLUENȚAȚI DE Confucius, Lao-tzi

A INFLUENȚAT Mohiștii de mai târziu

PRINCIPALA LUCRARE Mo-tzi

Mohismul a fost atacat, împreună cu celelalte școli de gândire nelegaliste, de Shi Huangdi, primul împărat din dinastia Qin. Deoarece nu era la fel de vechi și de popular precum celelalte mari școli, care au supraviețuit arderii cărților și uciderii filozofilor, mohismul a dispărut până în epoca modernă, când a început să fie cercetat de erudiți.

Mo-tzi (Mo-zu sau Mo-di) s-a născut în regatul Lu, dar a călătorit toată viața. Se pare că la început a fost confucianist, și cu siguranță a împărtășit dragostea lui **Confucius** pentru învățătură și istorie; cu toate acestea, s-a întors împotriva acceptării confucianiste a ritualurilor și ostentației, dezvoltând propriile teorii specifice.

În vreme ce confucianismul acorda o mare importanță legăturilor familiale și ierarhiilor sociale, Mo-tzi a lărgit orizontul de referință, susținând că iubirea universală trebuia să fie fundamentul vieții individuale și politice. Iubirea care face deosebire va duce la dezastru – oamenii care își iubesc doar propriile cămine vor deveni cu plăcere hoți; conducătorii care nu-și iubesc decât propria țară și propriul popor se vor duce bucuroși la război. Dacă îi iubim pe alții așa cum ne iubim pe noi înșine, nu vom fi dispuși să le facem rău. Deși și-a petrecut toată viața călătorind dintr-un stat în altul, încercând să-i influențeze pe cârmuitori, nu prea a reușit, iubirea universală nefiind atrăgătoare pentru politicieni, care preferă sentimentele mai ușor de manipulat.

În timp ce Confucius considera Cerul *(tian)* impersonal, Mo-tzi l-a personalizat, voința Cerului dând un fel de măsură morală pentru faptele oamenilor. A insistat foarte mult asupra existenței spiritelor care, spunea el, vedeau tot ce făceau oamenii, oricât ar fi încercat ei să le ascundă.
A respins fatalismul ca dăunător, fiindcă slăbea credința în Cer și în spirite și punea în pericol imperiul.

În ciuda acestui aspect al gândirii sale, maniera de abordare a lui Mo-tzi a fost mult mai rațională decât a lui Confucius sau a lui **Lao-tzi.** El a refuzat să urmeze pur și simplu ceea ce se descoperise în trecut, oferind argumente logice pentru convingerile sale. Mohiștii care i-au urmat în secolul a III-lea î.Hr. au dezvoltat logica informală la cel mai înalt nivel al său în filozofia chineză; scopul lor a fost întotdeauna unul practic, aliniindu-se țelurilor lui Mo-tzi – să determine ce e adevărat, ce e corect din punct de vedere moral, ce e mai bine pentru oamenii unui stat. Poate că nu e o exagerare prea mare să spunem că mohismul a anticipat utilitarismul lui **J. S. Mill.**

Instrumentul metodologic cel mai important al lui Mo-tzi a fost *san biao* – trei criterii pentru aprecierea adevărului unei convingeri: „depistarea sursei sale, analizarea situației sale și verificarea caracterului său practic". Primul presupune cercetarea datelor istorice, al doilea presupune cercetarea experiențelor oamenilor obișnuiți și al treilea presupune aplicarea principiului respectiv în domeniul juridic ori în politică pentru a vedea de corespunde cu ceea ce e mai bine pentru țară și pentru popor.

Temă de reflecție:

Dacă un om fură un porc, se numește greșeală; dar dacă se fură un stat, se numește dreptate.

SOCRATE

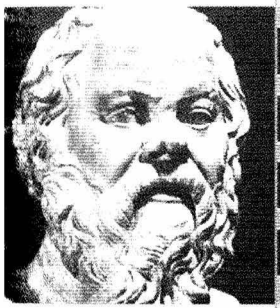

NĂSCUT cca 470 î.Hr., Atena

MORT 399 î.Hr., Atena

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, epistemologia

INFLUENȚAT DE Pitagora, Heraclit, Parmenide

A INFLUENȚAT PE Toți cei care i-au urmat

La vremea aceea, Atena găzduia un mare număr de sofiști – învățați care predau o gamă largă de discipline și deprinderi, dar mai ales retorica și argumentația. Unii dintre ei erau gânditori profunzi din punct de vedere filozofic, dar mulți propagau pur și simplu arta politică străveche a argumentației necinstite, dar abile și aparent credibile. Socrate a fost adeseori băgat în aceeași oală cu ei de către atenieni; e de înțeles că el a respins asta.

Fiul unui sculptor și al unei moașe, Socrate s-a născut în epoca de aur a Atenei – în vremea lui Pericle, Eschil, Sofocle, Euripide și Aristofan. Nu se știu prea multe despre tinerețea și despre educația lui; a început ca sculptor și zidar și se spune că a lucrat pe Acropole. S-a căsătorit cu Xantipa, al cărei temperament acru și arțăgos a devenit proverbial; au avut mulți copii împreună, iar el a mai avut doi copii cu a doua soție, Myrto.

Socrate a jucat un rol activ în statul atenian, luptând cu onoare în infanteria grea *(hopliți)* împotriva Spartei în timpul războiului peloponesiac; a luat parte la conducerea orașului, fiind la un moment dat președinte al *prytaneis* (un comitet ales prin tragere la sorți dintre toți cetățenii). Însă preocuparea lui principală a fost să joace rolul de interpelator, care îi agasa cu întrebări pe atenieni pentru a-i face să gândească. În ciuda opoziției fățișe pe care le-a arătat-o, a supraviețuit domniei Celor Treizeci de Tirani (susținuți de spartani după ce au înfrânt Atena). La patru ani după revolta din 403 î.Hr., prin care s-a restabilit democrația, Socrate a fost acuzat că a corupt tineretul atenian, că nu îi onora pe zeii cetății și că a introdus zei noi (ultima acuzație este neclară, dar poate fi o referire la *daemonion* sau vocea interioară divină la care el apela uneori). Socrate a fost găsit vinovat și a fost condamnat la pedeapsa cu moartea tradițională – prin otrăvire. Deși ar fi putut fugi cu ușurință din Atena, el a ales să se supună pedepsei, a băut cucuta și a murit în chinuri prelungite.

Socrate nu a scris nimic și știm despre el și despre metodele și ideile lui din opera contemporanilor lui – în primul rând a lui **Platon,** dar și a istoricului și omului de arme Xenofon și a dramaturgului Aristofan. În piesa *Norii,* Aristofan îl descrie pe Socrate ca pe un clovn sofist; în scrierile sale, Xenofon face portretul reverențios al unui „bătrân înțelept" împărțind sfaturi și propovăduind moralitatea simplistă. În dialogurile lui Platon, avem în față o minte ascuțită, riguroasă, rațională și critică, predispusă la sarcasm și la o modestie extravagantă, și punând mereu sub semnul întrebării convingerile fundamentale ale oamenilor. Acesta este Socrate, cel care a schimbat natura filozofiei, unul dintre gânditorii cei mai inovatori și mai influenți din toate timpurile.

Una dintre principalele sale arme a fost metoda *elenchus* sau interogatoriul încrucișat, cunoscută sub numele de metoda socratică; aceasta constă în a pune întrebări și a da la iveală confuziile și absurditățile ascunse din convingerile oamenilor. Mai degrabă decât să predea, Socrate, așa cum este el descris de Platon, se vedea asemenea mamei sale, moașa, ajutându-i pe oameni să nască adevărul prin propriile eforturi.

După cum a spus el însuși:

Viața necercetată nu merită trăită.

Platon, **Apologia,** *38 A*

PLATON

[illegible] cca 428 î.Hr. **[illegible]** cca 348 î.Hr.

[illegible] Epistemologia, metafizica, etica, politica

[illegible] Pitagora, Parmenide, Socrate

[illegible] Toți cei care l-au urmat

PRINCIPALE [illegible]
Dialoguri

Aristotel a fost unul dintre elevii lui Platon. El a recunoscut geniul lui Platon, dar a respins teoria lui despre lumea Formelor. Așa cum sunt înfățișați aici, Platon arată înspre tărâmuri superioare, în timp ce Aristotel arată prin gestul său că ar trebui să rămânem cu picioarele pe pământ și să fundamentăm filozofia pe ceea ce putem cunoaște cu adevărat prin observație, mai degrabă decât pe ceea ce putem realiza exclusiv prin rațiune.

Născut spre sfârșitul epocii de aur a Atenei, Platon făcea parte dintr-o veche familie aristocratică; se spune că numele său adevărat era Aristocle, „Platon" fiind o poreclă (însemnând „cel lat"). Se cunosc puține lucruri despre tinerețea lui; tatăl lui a murit probabil când era el mic, el fiind crescut de mama lui și de tatăl vitreg. Aristotel ne spune că Platon a fost discipolul lui Cratylos, care studiase cu **Heraclit.** Este cert că a devenit elevul lui **Socrate,** care i-a rămas prieten și profesor până când a fost executat (Platon avea atunci în jur de treizeci de ani). Nu știm dacă a început să-și scrie dialogurile înainte sau după moartea lui Socrate; mai mult, ordonarea și cronologia generală a dialogurilor rămân subiecte de controversă.

După procesul și execuția lui Socrate, Platon a părăsit Atena dezgustat, dar nu este clar unde anume a călătorit (legenda spune că a petrecut o perioadă de timp în Egipt); în 387 î.Hr. a ajuns în Megara, în Sicilia, unde l-a întâlnit pe ultimul membru în viață al școlii pitagoreice, și a cunoscut multe persoane importante în Siracuza. De la Megara s-a întors la Atena și după câtva timp a înființat împreună cu matematicianul Theaitetos o școală la marginea Atenei. Aceasta se afla în mijlocul unei grădini pe care o moștenise, într-o zonă denumită *Academia,* și astfel a devenit cunoscută sub numele de Academie. Acolo se predau o mare varietate de discipline, de la matematică la biologie, de la filozofie la astronomie, și nu cred că exagerăm prea mult dacă o numim prima universitate din Europa. În încercarea de a introduce gândirea și înțelegerea filozofică în politică, Platon s-a întors de două ori în Sicilia ca dascăl al lui Dyonisos cel Tânăr, noul tiran al cetății, dar încercările sale au eșuat lamentabil. Și-a consacrat restul vieții scrisului și prelegerilor.

Pe scurt:

Filozofia este singura cale spre cunoașterea adevărată – cunoașterea Formelor –, așadar filozoful ar trebui să conducă statul.

Aproape toate scrierile lui Platon sunt în formă dialogală, excepție făcând treisprezece scrisori, a căror autenticitate nu a fost încă stabilită, și *Apologia* (discursul lui Socrate la procesul său). Cele mai multe dintre ele îl prezintă pe Socrate ca personaj principal, discutând și polemizând cu o serie de oameni, dintre care mulți, dacă nu majoritatea, erau reali (de exemplu, Theaitetos, filozofii eleați **Parmenide** și **Zenon**, și frații lui Platon, Glaucon și Adeimantos). Dialogurile diferă

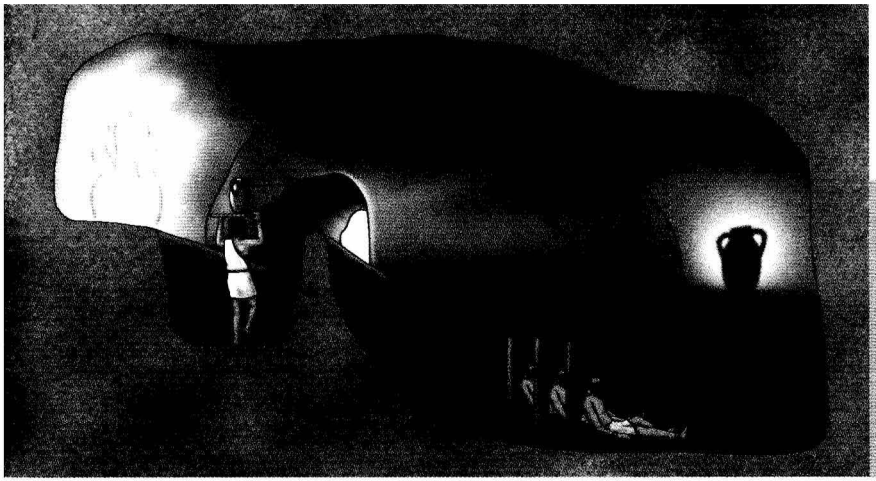

În **Republica**, *mitul peșterii e o analogie care exprimă concepția lui Platon despr condiția umană. Noi suntem prizonierii înlănțuiți, întemnițați în propriile noastre trupuri, și nu putem vedea decă umbrele deformate de pe perete. Experiența noastră nu e realitate, ci cee ce există în mintea noastră. Lumea real lumea Formelor perfecte și imuabile, există în afara peșterii. Numai prin rațiune putem cunoaște lumea Formelo*

extrem de mult ca lungime și complexitate, dar aproape deloc în ceea ce privește accesibilitatea și interesul filozofic. Savanții împart dialogurile în trei grupuri; timpurii, de mijloc și târzii. Majoritatea sunt ușor de situat în această schemă, dar există controverse în legătură cu încadrarea unora dintre ele. Cu toate acestea, se conturează clar dezvoltarea gândirii lui Platon (și evoluția de la o reprezentare acurată a lui Socrate la folosirea acestuia ca purtător de cuvânt pentru concepțiile proprii).

EPISTEMOLOGIA

Când discutăm despre gândirea lui Platon, e cel mai bine să începem cu teoria lui despre cunoaștere și opinii. Cunoașterea, susține el, poate fi numai a unor adevăruri eterne și imuabile; despre chestiunile cotidiene, temporare putem avea anumite opinii (și ele pot fi foarte utile), dar nu cunoaștere. Cunoașterea adevărată nu este învățată, ci rememorată; sufletele noastre trec printr-un ciclu de reîncarnare, dar nașterea este atât de traumatizantă încât ne face să uităm tot ceea ce știm, sarcina profesorului fiind de a ne ajuta să redobândim acea cunoaștere (asemenea moașei lui Socrate).

METAFIZICA

Obiectele cunoașterii nu vor fi găsite în lume așa cum o percepem noi, pentru că aceasta este în esență schimbătoare, relativă și efemeră. Pentru a înțelege ceea ce percepem prin intermediul simțurilor, trebuie să avem unele cunoștințe despre ceea ce este etern și neschimbător. De exemplu, ce este frumos diferă de la un individ la altul, și pentru același individ de-a lungul timpului; cum putem obține și folosi conceptul de „frumos" dacă nu există nimic spre care să putem arăta și despre care să fim de acord că este frumos? Pentru a umple golul, Platon apelează la Forme; acestea sunt idealurile perfecte și imuabile, lucrurile din lume fiind doar umbrele palide și deformate ale acestora. Când vedem ceva ca frumos, vedem că împărtășește Forma Frumuseții. Lumea Formelor poate fi cunoscută, dar numai cu ajutorul rațiunii – numai de către filozof. Forma supremă este cea a Binelui, din care decurge existența tuturor celorlalte Forme și prin care putem ajunge să le cunoaștem.

POLITICA

Acest mod de a gândi conduce direct la teoria politică a lui Platon: dacă numai filozoful poate cunoaște adevărata realitate, atunci numai el este în măsură să conducă. Teoria lui despre statul ideal, dezvoltată în dialogul *Republica,* introduce conceptul de conducător-filozof, bărbat sau femeie (Platon respingea ideea că sexele.ar avea aptitudini diferite), care este pregătit de la naștere să ocupe acea funcție. În același fel, celelalte funcții din societate sunt îndeplinite de oameni care au fost pregătiți în domeniul respectiv.

Scrierile lui Platon rămân printre cele mai bogate și mai fascinante din întreaga filozofie; fără el am trăi într-o lume foarte diferită.

Societatea ideală pe care am descris-o nu va putea deveni niciodată realitate sau vedea lumina zilei și nu va exista scăpare de rele pentru state, nici pentru neamul omenesc, până când filozofii nu ajung regi în această lume sau până când aceia pe care acum îi numim regi și conducători nu devin filozofi cu adevărat.

Republica *473 c10*

ARISTOTEL

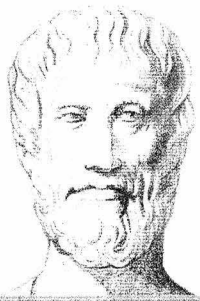

NĂSCUT 384 î.Hr., Macedonia

MORT 322 î.Hr., Chalcis, Eubeea

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, etica, politica, știința, cosmologia

INFLUENȚAT DE Pitagora, Heraclit, Parmenide, Socrate, Platon

A INFLUENȚAT PE Toți cei care i-au urmat

PRINCIPALELE LUCRĂRI
Organon, *Metafizica*, *Etica nicomahică*, *De anima* (*Despre suflet*)

Aristotel, al treilea într-o succesiune de spirite strălucite, i-a transmis știința sa lui Alexandru cel Mare, care a cucerit mai târziu lumea cunoscută, punând bazele unui mare imperiu de centre administrative grecești.

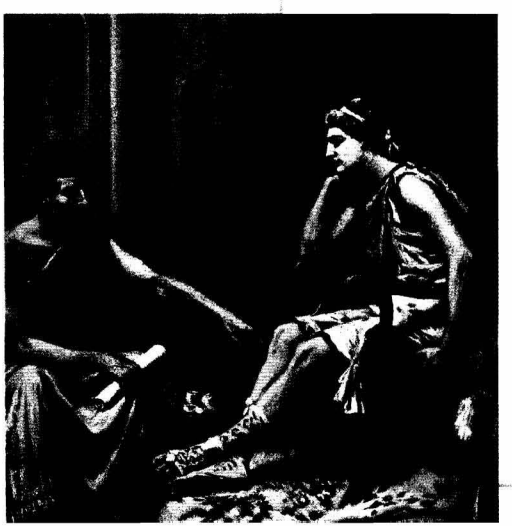

Aristotel a fost fiul unui medic de curte al regelui Amyntas al Macedoniei. Tatăl său a murit când el era foarte tânăr, așa că a fost crescut și educat de un tutore, care l-a trimis la vârsta de șaptesprezece ani în centrul vieții intelectuale și artistice, Atena. Acolo a intrat în Academia lui **Platon**, unde a rămas în jur de douăzeci de ani, la început ca elev, apoi ca profesor.

După moartea lui Platon, informațiile devin puțin neclare. Aristotel a plecat din Atena, fie pentru că nu fusese ales conducător al Academiei, fie din cauza diferendelor de natură filozofică dintre el și noul conducător, Speusippos, sau din cauza trecutului lui macedonean. Macedonia nu se bucura de popularitate la vremea respectivă, deoarece noul rege, Filip, extindea cu repeziciune granițele imperiului său și atenienii se simțeau amenințați. Aristotel era prieten din copilărie cu Filip și cu familia acestuia.

Oricare ar fi fost motivul, Aristotel a plecat la Assos, în Asia Mică, unde a trăit trei ani, și-a cultivat interesul pentru anatomie și biologie și a început să lucreze la cartea lui *Politica*. Însă perșii au atacat și au invadat Assos în 345 î.Hr., ucigându-l pe rege, iar Aristotel a plecat împreună cu cercul său de filozofi, rămânând un an la Mytilene, pe insula Lesbos, înainte să se mute în Macedonia, unde a devenit dascălul fiului regelui Filip, Alexandru.

LYCEUM

Când regele Filip a murit și Alexandru i-a urmat la tron, Aristotel s-a întors la Atena. Academia cunoștea o perioadă de înflorire sub îndrumarea noului său conducător, Xenocrate, și Aristotel și-a întemeiat propria școală în afara Atenei, într-un loc numit Lyceum. A predat acolo timp de treisprezece ani, ținând atât prelegeri publice, cât și private. Aria de discipline predate în Lyceum era mai largă decât a Academiei și se punea un mai mare accent pe filozofia naturală. La moartea lui Alexandru cel Mare, a avut loc o schimbare în conducerea Atenei, însoțită de un val de sentimente ostile Macedoniei. Aristotel a părăsit Atena și s-a dus să trăiască într-o casă a familiei sale din Chalcis, unde a murit un an mai târziu.

Scrierile lui Aristotel au constituit un corpus enorm și variat, incluzând dialoguri, tratate de popularizare și lucrări științifice serioase; majoritatea s-au pierdut, ca și vasta colecție de date științifice și istorice bazate pe observație strânse de el însuși sau prin corespondenții lui. Ceea ce rămâne se încadrează în principal în două categorii (nediferențiate precis): note de curs dezvoltate și publicate după moartea sa și opera membrilor școlii sale care i-au succedat. De aceea, în cea mai mare parte, ceea ce cunoaștem noi din opera lui

Școlile din Atena, precum Academia și Lyceum-ul, îi educau pe elevi prin dezbateri și discuții, mai degrabă decât forțându-i să accepte orbește opiniile profesorului.

Aristotel diferă foarte mult de elocința de aur atât de admirată de contemporanii săi.

Lucrările care au supraviețuit se clasifică în cinci categorii principale, ordonate de obicei ca în prima ediție a operei lui Aristotel elaborată de succesorul său, Andronicos din Rhodos (activ în secolul I î.Hr.): cele șase lucrări de logică, cunoscute sub numele de *Organon* („instrument", „unealtă"); cele trei lucrări despre științele fizice (între care *Fizica* însăși); opera dedicată „filozofiei prime", opera lui fundamentală și cea mai abstractă dintre lucrările sale, cunoscută în prezent ca *Metafizica (meta ta physika:* „după fizică"); șase lucrări despre politică, etică și estetică, dintre care se remarcă *Etica nicomahică* (numită astfel după fiul lui, Nichomachos); și un mare număr de lucrări despre psihologie și istorie naturală, inclusiv *De anima (Despre suflet).*

EPISTEMOLOGIA

Aristotel a fost primul care a împărțit disciplinele după o clasificare folosită și astăzi, după aproape 2 500 de ani, și, de asemenea, primul care le-a tratat sistematic și rațional. Principala diferență dintre el și Platon consta în epistemologia lor. Amândoi prețuiau și puneau accentul pe rolul rațiunii, dar Platon susținea că la adevărurile cele mai importante trebuie să se ajungă numai prin rațiune, în timp ce Aristotel considera observația ca fiind crucială; el susținea că atât lumea, cât și mintea omenească erau structurate în așa fel încât să facă posibilă înțelegerea. Opera lui științifică a avut o importanță colosală pentru dezvoltarea cunoștințelor noastre despre lume. Proiectul lui de cercetare sistematică a fenomenelor naturale – mai ales a ființelor vii – marchează începutul științei empirice.

Preocuparea lui pentru observația empirică nu se limita la științe precum biologia și astronomia, ci se extindea la istorie, psihologie, limbă, etică și politică. Totuși, în mod ironic, influența lui asupra filozofiei medievale a fost atât de puternică încât a înăbușit întrucâtva cercetarea empirică. S-ar putea spune că oamenii au trăit într-o lume aristotelică timp de nouăsprezece secole după moartea lui. Filozofii arabi au fost profund influențați de gândirea lui (și, în mare măsură, opera lui a supraviețuit prăbușirii Imperiului Roman datorită lor), iar teologia creștină de la sfârșitul secolului al XII-lea, îndeosebi prin opera lui **Toma d'Aquino** și a succesorilor lui, a consacrat mult timp încercând să adapteze învățătura creștină pentru a corespunde cu teoriile aristotelice.

Atât Platon, cât și Aristotel au jucat un rol atât de important, fundamental, în teologia medievală încât au fost numiți „creștini înainte de Hristos" și uneori chiar erau înfățișați în picturi cu o aură în jurul capului.

O imposibilitate probabilă este întotdeauna preferabilă unei posibilități neconvingătoare [...]

Poetica *1460a*

Pe scurt:
Experiența este sursa cunoașterii, iar logica este structura ei.

PREZENTARE GENERALĂ
NATURA UMANĂ ÎN FILOZOFIE

S-ar putea crede că natura umană interesează ştiinţele empirice, nu filozofia. La urma urmelor, cum altfel putem stabili cum sunt oamenii în mod natural decât ieşind şi studiindu-i? Necazul cu această metodă este că e imposibil să găsim fiinţele umane naturale de care este nevoie pentru un asemenea studiu, fiindcă fiecare fiinţă umană pe care am putea s-o cercetăm trăieşte într-o societate sau alta şi este produsul acesteia, iar asta îi include pe toţi oamenii despre care există mărturii scrise.

Filozofii ar putea fi interesaţi de această întrebare de dragul întrebării înseşi, dar, de fapt, ei au de obicei un motiv ascuns: cele mai multe teorii politice şi etice (poate chiar toate) se bazează pe o oarecare teorie despre originile binelui şi ale răului, ale haosului şi ordinii, iar aceasta înseamnă că ei trebuie să determine dacă oamenii sunt în mod natural buni sau răi, sociabili sau solitari şi aşa mai departe. Istoria filozofiei dă la iveală multe moduri de a aborda această întrebare.

Un exemplu este tradiţia chineză, unde găsim doi succesori ai lui **Confucius** – Xun-zi şi **Mencius (Meng-zi)** – având concepţii opuse; primul afirmă că oamenii sunt prin natura lor răi şi egoişti, având nevoie de educaţie şi de constrângeri sociale care să-i facă buni, pe când al doilea susţine că, dimpotrivă, oamenii sunt în esenţă buni şi sunt înrăiţi de o educaţie greşită şi de o societate coruptă. În mod asemănător, în tradiţia politică occidentală, Hobbes susţine că, în starea naturală anterioară organizării sociale, oamenii ar purta permanent războaie unul împotriva celuilalt, astfel încât este necesar un contract social între ei pentru protecţia lor, unul împotriva altuia; Locke, pe de altă parte, neagă răutatea înnăscută a oamenilor şi consideră că pactul social este necesar doar pentru a diminua „dezavantajele" stării naturale. Astfel, pentru Hobbes, starea naturală animalică, josnică pândeşte întotdeauna la cotitură, aşteptând să izbucnească dacă societatea se prăbuşeşte, în timp ce pentru Locke starea naturală este undeva în trecutul îndepărtat.

Rousseau scoate în evidenţă ce e greşit în ultimele două puncte de vedere şi poate şi în cele ale lui Xun-zi şi Mencius: după cum am spus la început, noi nu ne putem baza decât pe experienţa fiinţelor umane socializate, nenaturale. Hobbes şi Locke nu ne prezintă oameni cu adevărat naturali, ci oameni moderni, politici, pe care filozofii i-au pus într-o situaţie naturală. (De fapt, Rousseau susţine mai departe că oamenii sunt într-adevăr prin natura lor buni din punct de vedere moral.)

Apariţia biologiei moderne – fie a teoriei evoluţioniste, fie a celei genetice – nu ne este de ajutor, fiindcă ne oferă (în cel mai bun caz) explicaţii *ex post facto* despre cum am ajuns aici de acolo – şi toată problema este că nu ştim unde *este* „acolo" (şi, de fapt, nici unde anume este „aici"). Mai mult, deşi biologia îşi propune să explice datele fizice, cauzale, ne interesează aici şi datele mentale, raţionale. Adică latura morală a naturii umane este strâns legată îndeosebi de *motivele* acţiunilor noastre, mai degrabă decât de *cauzele* lor.

Sunt oamenii prin natura lor buni sau răi? Această problemă se află în centrul preocupărilor multor filozofi şi a reprezentat subiectul multor controverse de-a lungul secolelor.

MENCIUS (MENG-ZI)

NĂSCUT cca 371 î.Hr. **MORT** cca 289 î.Hr.

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, politica

INFLUENȚAT DE Confucius, Mo-tzi

A INFLUENȚAT PE Zhu Xi

PRINCIPALELE OPERE
Mencius

Cartea lui Mencius a devenit una dintre Cele Patru Cărți ale confucianismului alese de Zhu Xi care au constituit textele impuse la examenele pentru serviciul civil din China imperială.

Există puține informații despre viața lui Mencius (Meng-zi), în ciuda poziției de al doilea filozof confucianist în ordinea importanței. S-a născut în Zou sau Lu și a studiat confucianismul cu un discipol al nepotului lui Confucius. Mencius a dezvoltat ideile acestuia și, dat fiind că trăia într-o perioadă de dezmembrare și fărâmițare a statelor, a călătorit în diverse state din China, încercând să-i influențeze pe conducătorii lor; a fost primit cu respect, dar eforturile lui nu prea au avut efect. S-a retras din viața publică și și-a petrecut restul vieții lucrând împreună cu discipolii săi la consemnarea în scris a învățăturilor și călătoriilor sale, pe care le-au ordonat și le-au editat în *Cartea lui Mencius (Meng-zi).*

Mencius susținea că oamenii sunt prin natura lor buni și se comportă moral în mod natural. Ei sunt compătimitori și sunt capabili să facă diferența între bine și rău, răul fiind astfel rezultatul unor influențe exterioare. Scopul tuturor învățăturilor ar fi redobândirea stării naturale, latente în noi. Totuși, nu este ușor și e important să *facem eforturi* pentru a dobândi înțelepciune – adevărata înțelepciune privește modul cum trăim alături de alții și cum ne purtăm cu ei. Aceasta nu înseamnă că toți putem ajunge egalii lui **Confucius,** dar toți avem capacitatea să devenim înțelepți dacă ne străduim și suntem ajutați de învățătura corectă. Însă e important să *nu* încercăm să devenim înțelepți, pentru că atunci sigur vom eșua. Trebuie să ne purtăm frumos de dragul purtărilor frumoase, să ne cultivăm mintea și inima, și „forța spirituală supremă" va crește inevitabil în noi.

Mencius s-a opus stăpânirii prin forță și tiranie, dar a susținut conducerea suverană. Atitudinea lui este o versiune a conceptului european de drept divin al regilor; Cerul *(tian)* era sursa legitimității unui suveran, iar Cerul ar acționa dacă suveranul și-ar tiraniza poporul. Dacă conducătorul îi dezamăgește pe oameni, loialitatea lor față de el slăbește și, în cazuri extreme, ei ar putea avea dreptul să se revolte. În ierarhia importanței, poporul era pe treapta de sus, iar suveranul pe cea de jos, căci puterea suveranului era justificată numai în vederea asigurării păcii și bunăstării poporului. Această prosperitate materială era importantă în sine, dar și pentru că fără ea nu putem deveni înțelepți.

Mencius se apropie foarte mult de învățăturile lui **Mo-tzi,** dar se opune doctrinei lui despre iubirea universală. Pentru el, trebuie să existe o ierarhie a măsurii în iubire, în funcție de relația de rudenie și de ordinea socială. Omul trebuie să iubească lucrurile, dar nu atât cât iubește oamenii; trebuie să iubească oamenii, dar nu atât cât își iubește familia.

După cum a spus el însuși:

Toți cei care vorbesc despre naturile lucrurilor nu dispun, de fapt, decât de fenomenele lor pe care să-și bazeze raționamentul, iar valoarea unui fenomen constă în aceea că e natural.

Mencius, Li Lau *xxvi, 1*

ZENON DIN CITIUM

NĂSCUT cca 334 î.Hr., Citium, Cipru **MORT** 262 î.Hr., Atena

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, politica, logica, metafizica

INFLUENȚAT DE Heraclit, Antistene, Platon, Aristotel, Diogene

A INFLUENȚAT PE Chrisip, Plotin, Cicero, Seneca, Marcus Aurelius, Epictet

PRINCIPALELE OPERE
Republica (pierdută)

Zenon s-a născut în Kition (sau Citium, lângă Larnaca de astăzi), dar era supranumit „fenicianul", așa că este posibil să fi avut strămoși fenicieni. La început, a mers pe urmele tatălui său și s-a făcut negustor. La Atena, a descoperit filozofia și a devenit elevul cinicului Crates din Teba. A frecventat și cursurile ținute de Xenocrate la Academie.

Dezvoltându-și propriile idei filozofice, Zenon a început să dea meditații. Preda într-o *stoa* (portic; galerie cu colonade) publică numită *Stoa Poikile* sau „Stoa pictată" și, astfel, școala care s-a dezvoltat de la învățăturile lui a devenit cunoscută ca școala stoicilor. A predat la Atena în jur de cincizeci de ani, strânind un amestec de dispreț pentru comportamentul lui nonconformist și admirație pentru integritatea lui morală și pentru stilul său de viață simplu. I s-au dat cheile orașului și a fost îngropat într-un mormânt impunător pe cheltuiala publică, dar nu și-a luat niciodată cetățenia ateniană (posibil ca parte a atitudinii sale de respingere a normelor și restricțiilor sociale artificiale).

Nici una din scrierile lui Zenon nu a supraviețuit, dar știm că principala sa operă a fost o alternativă la statul ideal descris de **Platon,** intitulată tot *Republica.* Această lucrare prezenta societatea stoică ideală a oamenilor raționali - o societate bazată pe egalitatea sexelor și pe libertate, lipsită de structura legii și a convențiilor, dar integră moralmente. Stoicii credeau că oamenii trebuie să trăiască și să muncească în societate, mai degrabă decât să se retragă din ea; scopul era atingerea idealului stoic prin educație și exemplu. Teoriile etice și sociale ale stoicilor se întemeiază pe o descriere a lumii materialistă în esență, dar care adoptă conceptul de *logos* al lui **Heraclit** - un concept complex în care sunt implicate rațiunea, natura și soarta care însuflețește lumea și unește sufletul omului cu al universului. Stă în natura noastră să căutăm ordinea și înțelegerea și să trăim împreună după principiile stoice. Această teorie metafizică era legată de o teorie fizică incluzând conceptul de viață ciclică a universului, curățat regulat prin incendii universale. Poate cea mai importantă componentă a gândirii stoice a fost dezvoltarea logicii, care a prefigurat opera unor gânditori mult mai târzii, precum **Frege,** și a format o parte integrantă din sistemul lor filozofic complex. Acesta a fost în mare măsură inițiat de către Chrisip (cca 280-207 î.Hr.), care a temperat fatalismul lui Zenon printr-o teorie compatibilistă a liberului arbitru. Mulți scriitori romani au îmbrățișat stoicismul și l-au dezvoltat, elaborând conceptul important de drept natural și punând accentul pe alinarea sufletului dobândită prin supunerea față de providență.

Pe scurt:

Structura logicii este structura Naturii; țelul nostru ar trebui să fie să trăim în acord cu Natura.

Școala stoică reprezentată de Zenon și Chrisip este cunoscută ca vechea Stoa, cea din secolul al II-lea î.Hr., ca Stoa medie, iar dezvoltarea ulterioară a stoicismului în filozofia romană, ca Stoa târzie.

Diverși scriitori interpretează doctrina stoică în conformitate cu propriile înclinații, de la a o considera un fel de protocreștinism, până la panteism, și există probabil ceva adevăr în fiecare dintre aceste interpretări.

EPICUR DIN SAMOS

NĂSCUT 341 î.Hr., Samos **MORT** 270 î.Hr.

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, logica, metafizica

A FOST INFLUENȚAT DE Platon, Aristotel, Democrit

A INFLUENȚAT PE Lucretius, Gassendi, Bentham, J. S. Mill

PRINCIPALELE OPERE
Despre natură (pierdută)

Părinții lui Epicur erau *klirouchi* – atenieni săraci care primiseră pământ în teritoriile de peste mare. Tatăl său, învățător, l-a educat acasă; mai târziu, Epicur a studiat cu un filozof adept al platonismului, Amphilos. În timp ce își satisfăcea serviciul militar la Atena, familia lui a fost obligată să se mute în orașul Colofon, unde Epicur i-a însoțit.

Câțiva ani a trăit și a studiat în acea regiune. Prima lui experiență ca profesor a fost la Mytilene pe insula Lesbos, dar din cauza opiniilor sale neortodoxe a fost nevoit să plece pe neașteptate la Lampacos pe continent, unde și-a întemeiat propria școală. În sfârșit, în anul 306 î.Hr. a plecat la Atena și a creat o a doua școală, predând în grădina casei sale (de unde și numele școlii, Grădina lui Epicur).

Această școală – sau, mai exact, această comunitate – a devenit celebră și populară (deși era țința bârfelor, întrucât erau acceptați să studieze atât bărbați, cât și femei, și chiar sclavi). Epicur a organizat-o ca pe un fel de centru de campanie, trimițând scrisori în toată lumea civilizată și dezvoltând epicurismul ca mișcare laică; una dintre principalele preocupări ale lui Epicur a fost să-i elibereze pe oameni de tirania superstițiilor și religiei. Comunitatea avea o organizare neautoritară și lipsită de formalism, în conformitate cu principiile lui Epicur. Școala a continuat să înflorească după moartea lui, noi centre fiind create peste tot unde se vorbea greaca și, mai târziu, latina.

Epicur a fost unul dintre cei mai prolifici filozofi antici, publicând cel puțin patruzeci de lucrări, unele dintre ele enorme (precum capodopera lui *Despre natură*, care cuprindea treizeci și șapte de cărți). Poate ca urmare a ostilității manifestate mai târziu de creștini față de epicurism (care a dus la o deformare gravă a teoriei lui în contrapropagandă), s-au păstrat numai câteva fragmente, în opera altor scriitori.

Asemenea stoicilor, epicureii împărțeau filozofia în trei părți – etica, logica și fizica. Ei susțineau că etica era cea mai importantă. Epicur afirmă că discipline precum astronomia sunt importante numai în măsura în care ne eliberează de temerile și nedumeririle pe care le avem în legătură cu fenomenele cerești și demonstrează falsitatea doctrinelor religioase. Importantă este fericirea, care înseamnă a trăi bine, nu a trăi viața în căutarea de plăceri superficiale. Ar trebui să cultivăm dorințele bune, naturale, care să ducă la fericirea firească, ce include sănătatea, prietenia, lipsa temerii de moarte și înțelepciunea.

În Atena antică, diferența dintre o klirouchia *și o colonie era că locuitorii celei dintâi rămâneau cetățeni atenieni, în loc să devină cetățeni ai unui nou stat.*

După cum a spus el însuși:

Când spunem că plăcerea este scopul, nu ne referim la plăcerile desfrânaților sau la cele care constau în procesul desfătării [...], ci la eliberarea corpului de durere și a minții de tulburare.

Scrisoare către Meneceus

HAN FEI-ZI

NĂSCUT 280 î.Hr. **MORT** 233 î.Hr.

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, politica

INFLUENȚAT DE Confucius, Xun-zi, Shang Yang, Shen Buhai, Shen Dao

A INFLUENȚAT PE Li Si

PRINCIPALA OPERĂ *Han Fei-zi*

Trecutul nu ar trebui folosit ca model pentru prezent: înțeleptul nu caută să urmeze rânduielile celor din vechime, nici să stabilească o normă fixă pentru eternitate, ci studiază epoca în care trăiește și se pregătește să se ocupe de problemele ei.

Han Fei-zi *49*

În timpul domniei lui Shi Huangdi, la îndemnul lui Li Si, cărțile care nu erau aprobate au fost arse și filozofii uciși.

Născut prinț în familia domnitoare a Han-ilor, Han Fei-zi a fost educat la academia Chi-Xia, unde a fost elevul lui Xun-zi, adept al confucianismului. A respins unele elemente fundamentale ale convingerilor confucianiste și și-a oferit sfaturile și argumentele regelui statului Han, dar a fost ignorat. Scrierile lui au atras atenția regelui statului Qin, Shi Huangdi, care a fost încântat să-l cunoască. Cu toate acestea, fostul coleg de școală al lui Han Fei-zi, Li Si, era prim-ministru al statului Qin și i-a otrăvit mintea regelui cu calomnii împotriva lui. Ha Fei-zi a fost aruncat în închisoare și i s-a refuzat o audiență la rege. În schimb, i-a trimis mesaje cu sfaturi privind politicile și ambițiile teritoriale ale statului Qin. Li Si se împotrivea acestor idei și i-a trimis pe ascuns otravă lui Han Fei-zi, care, de disperare, a băut-o.

Scrierile lui Han Fei-zi au dat naștere unei noi școli filozofice cunoscute ca *legalism* sau școala legii. El a urmat versiunea dascălului său, Xun-zi, asupra confucianismului, care se opunea opiniei lui **Mencius,** susținând că oamenii sunt prin natura lor răi și au nevoie de educație și de constrângeri politice care să-i facă buni. La aceasta, el a adăugat accentul pe lege prezent în scrierile lui Shang Yang, împreună cu necesitatea de a avea abilități de conducere, funcția potrivită și situația potrivită. Rezultă o teorie ce minimalizează speculația filozofică în favoarea observației empirice și respinge accentul pe care confucianismul îl punea pe trecut, în favoarea înlăturării vechilor legi și obiceiuri pentru a face loc celor noi. Poziția filozofică lui Han Fei-zi nu este în întregime materialistă și pozitivistă. A susținut metafizica daoistă, pe care a dezvoltat-o pentru a întări accentul pe care îl punea pe lege și autoritate. Teoria sa politică păstra o legătură cu cele anterioare: el susținea că și conducătorul trebuie să acționeze în spiritul și limitele legii și că impunerea unei ordini severe era în beneficiul poporului. Legaliștii de mai târziu (inclusiv Li Si) au abandonat acest aspect al gândirii sale și au propovăduit o indiferență totală a conducătorului față de orice nu privea puterea și siguranța personală. Prăbușirea timpurie a dinastiei Qin după o revoltă populară a avut ca efect discreditarea doctrinelor legaliste, deși dinastia Han care i-a urmat a adoptat în mare parte aceleași metode.

Han Fei-zi este comparat adesea cu **Machiavelli** și numit un scriitor viclean și chiar imoral. O asemenea descriere i s-ar potrivi mai bine colegului său de studii, Li Si, și ar trebui reținut că dorința imensă de stabilitate și ordine care caracterizează legalismul își are probabil originea, în parte, în haosul și tulburările care au marcat Perioada Statelor Războinice, la sfârșitul căreia a trăit Han Fei-zi.

Pe scurt:

În loc să urmăm obiceiurile trecutului, ar trebui să studiem prezentul și să ne gândim cum putem să-i facem față mai bine.

WANG CHONG

NĂSCUT 27 d.Hr., K'uei-chi **MORT** 97 d.Hr., K'uei-chi

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, politica, metafizica, epistemologia

INFLUENȚAT DE Confucius, Lao-tzi

A INFLUENȚAT PE Neodaoiștii

PRINCIPALELE OPERE
Lun-Heng

Oamenii spun că spiritele sunt sufletele celor morți. Așa stând lucrurile, spiritele ar trebui să apară întotdeauna dezbrăcate pentru că sigur nu se afirmă că hainele au suflete ca și oamenii.

Lun-Hen

Ființele umane nu devin duhuri când mor. De ce ar prefera duhurile și nu alte animale? Animalele împărtășesc același principiu al vitalității. Și, dat fiind numărul oamenilor care au murit de la începutul lumii, duhurile ar fi mai multe decât cei vii și am fi înconjurați de ele.

Wang Chong era atât de sărac încât, în perioada când a studiat în capitala Luoyang citea în picioare la standurile de cărți. În mod neobișnuit, el nu a aparținut nici unei școli sau tradiții. Cu toate acestea, și-a însușit o cultură literară vastă și a obținut dregătoria de secretar al unui district, dar felul lui de a fi sincer, certăreț și non-conformist l-a făcut să-și piardă slujba. Totuși, opera lui a atras atenția împăratului, care l-a invitat la curte, însă Wang Chong era prea bolnav ca să se ducă.

Opera pentru care e cunoscut e *Lun-Heng*, tradusă în diverse feluri ca *Discuții obiective, Cercetări cumpănite* sau pur și simplu *Eseuri critice*. Confucianismul devenise religia oficială în 136 î.Hr., degenerând rapid într-o sumedenie de superstiții (aceeași soartă o avusese daoismul cu mult înainte). Confucius era venerat ca un zeu alături de Lao-tzi, se vedeau mereu minuni și semne prevestitoare cărora li se dădea ascultare, se spunea că duhurile și spiritele mergeau pe pământ, iar oamenii începuseră să-și organizeze viața în conformitate cu *feng shui*. Wang Chong a respins toate acestea cu un dispreț nedisimulat și a susținut o interpretare rațională, naturalistă și mecanicistă a lumii naturale și a locului ocupat de oameni în cadrul ei.

Afirmația lui fundamentală era că acțiunile Cerului sunt spontane; adică nu sunt intenționate și, astfel, nu sunt în favoarea sau împotriva oamenilor. Cei care insistă că Cerul ne dă mâncare și haine spun că Cerul devine țăran sau țesător de dragul oamenilor, ceea ce e absurd: „Omul are un loc în univers ca un purice sau păduche în vestă sau în robă; cum putem deci să credem că putem determina schimbări în univers sau că acesta se organizează astfel încât să ne fie nouă bine?"

Epistemologia lui Wang Chong era la fel de directă: credințele au nevoie de dovezi, așa cum acțiunile au nevoie de rezultate. Este mult prea ușor să trăncănești orice prostie îți trece prin cap și vei fi crezut de publicul potrivit, mai ales dacă prostia e gătită cu hainele adecvate ale superstiției. Este nevoie de rațiune și de experiență.

Argumentele lui Wang Chong sunt raționale, dar el a fost dezavantajat de lipsa unei adevărate tradiții științifice în China, ceea ce înseamnă că încercările sale de a explica lumea după principii naturaliste ni se par adesea doar un pic mai puțin ciudate decât punctele de vedere pe care le-a combătut. Cu toate acestea, ideile lui au devenit foarte cunoscute, mai ales după moartea sa, și au influențat o nouă formă de daoism, numită uneori „neodaoism", care a dezvoltat o metafizică mai rațională și mai naturalistă, eliberată de cea mai mare parte din misticismul și superstițiile ce contaminaseră gândirea daoistă atâta timp.

Pe scurt:

Ar trebui să înțelegem lumea folosindu-ne de experiență și de rațiune, nu de superstiții absurde.

PREZENTARE GENERALĂ
SCEPTICISMUL

Termenul „sceptic" vine de la cuvântul grec *skeptikos,* care însemna inițial „căutător", „cercetător". Primul sceptic antic este considerat a fi Pyrrhon din Elis (cca 360-230 î.Hr.), care a încercat să nu subscrie la nici o afirmație despre natura realității și, în schimb, a suspendat judecata despre cum sunt lucrurile în sine *în realitate,* independent de percepțiile noastre, încercând astfel să atingă *ataraxia* sau liniștea sufletească. Dar scepticismul ca doctrină filozofică a fost formulat pentru prima dată prin secolul al III-lea î.Hr. de succesorii Academiei lui Platon, care au respins teoriile metafizice ale lui Platon și au acceptat în schimb dictonul lui Socrate: „Tot ce știu este că nu știu nimic".

La începutul secolului al XVII-lea, argumentele sceptice erau folosite pentru atacarea concepției scolasticilor despre cosmos. Noi teorii și descoperiri astronomice au demonstrat că multe dintre teoriile scolastice despre natura cosmosului erau greșite. Prin urmare, mulți gânditori au început să aibă îndoieli față de siguranța noastră cu privire la ceea ce pretindem că știm. La începutul secolului al XVII-lea vedem poate cea mai puternică formă de scepticism avansată de **Pierre Gassendi,** care a pus sub semnul întrebării aproape fiecare aspect al concepției aristotelice despre cosmos.

PUNEREA CREDINȚELOR SUB SEMNUL ÎNTREBĂRII

Scepticismul filozofic nu e preocupat de viața cotidiană obișnuită (scepticul trebuie și el să trăiască în această lume). Mai degrabă, este interesat de dovezile pe care le avem pentru convingerile noastre și dacă aceste dovezi sunt adecvate și suficiente pentru a transforma convingerile noastre în cunoștințe. Încearcă să găsească o explicație adecvată și consecventă despre lume și ajunge la concluzia că, dat fiind că lucrurile par diferite unor indivizi diferiți și în culturi diferite, aceste aparențe contradictorii nu pot fi în egală măsură adevărate despre o singură lume obiectivă - adică despre cum sunt lucrurile în sine în realitate. Scepticul caută un criteriu sau un ansamblu de criterii de adevăr care ar determina care dintre punctele de vedere contradictorii ar trebui acceptat, dar conchide că nu există nici un criteriu satisfăcător în plan intelectual. În forma sa extremă, scepticismul are ca rezultat o suspendare completă a judecății. Concluzia că nu putem ști nimic despre lumea din jurul nostru se numește scepticism cu privire la lumea exterioară. Modelul acestei argumentații sceptice se extinde (îndeosebi în perioada modernă) la argumente sceptice despre cunoașterea noastră privind mințile altora (adică eu știu că am o minte, dar nu am nici o certitudine că oricine altcineva ar avea), la cunoașterea trecutului și a entităților teoretice postulate de teoriile științifice.

MOȘTENIREA LUI PYRRHON

Cu toate acestea, firea noastră iscoditoare ne face să perseverăm în căutarea cunoașterii naturii fundamentale a realității, pe când scepticul contestă orice pretenție la o asemenea cunoaștere. Dar poate fără scepticism nu am putea să facem diferența între propagandă, prejudecăți, dogmatism și superstiții, pe de o parte, și orice fel de convingere serioasă, pe de altă parte. Un prieten al lui **David Hume** spunea: „Înțelepții fiecărei epoci ajung la concluzia pe care Pyrrhon expus-o și Hume a reiterat-o, și anume că dogmaticii sunt niște proști."

Se spune că formularea pe care a dat-o **Descartes** problemei scepticismului în forma ei completă, generală este nouă în filozofie și că nu apare nimic asemănător înaintea acesteia. Ceea ce este important de clarificat și ceea ce reclamă metoda lui Descartes este să ne îndoim de ceea ce avem motive întemeiate să ne îndoim. De exemplu, Descartes nu are motive întemeiate să se îndoiască de capacitatea lui de a raționa și de a gândi logic. Nu pentru că nu vrea, ci pentru că este logic imposibil să se îndoiască, dat fiind că nu există nici un alt instrument, în afară de rațiunea însăși, pe care să-l poată folosi pentru a pune la îndoială capacitatea sa de a raționa. Pentru Descartes problema naturii realității apare în cadrul preocupărilor sale în legătură cu natura certitudinii și a adevărului. Astfel, el pune problema nu epistemologic, nu ca dovadă sau justificare privind pretenția noastră de a cunoaște, ci metafizic. Adică, pentru Descartes, problema este natura cunoașterii și este determinată de întrebarea: „Este cunoașterea posibilă și, dacă da, cum?" Cu alte cuvinte, la a doua întrebare nu se poate răspunde până când nu răspundem la întrebarea: „Ce este cunoașterea?" Altfel decât Pyrrhon, care urmărea să-și înfrângă dorința de a descoperi certitudinea, Descartes folosește scepticismul ca pe o cale spre certitudine și adevăr și pentru a demonstra că ea (cunoașterea) este posibilă, spre deosebire de sceptic, care îl folosește ca pe o cale spre incertitudine.

SEXTUS EMPIRICUS

A TRĂIT Secolul al II-lea d.Hr. **MURIT** Nu se știe

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, epistemologia

A FOST INFLUENȚAT DE Platon, Pyrrhon din Elis

A INFLUENȚAT PE Montaigne, Descartes, Hume

PRINCIPALELE OPERE

Schițe pyrrhoniene
Împotriva dogmaticilor
Împotriva învățaților

Sextus susținea că oamenii trebuie să trăiască în conformitate cu legile naturale și sociale – nu pentru că s-a putut dovedi că asemenea legi sunt adevărate sau justificate, ci pentru că, procedând astfel, este posibil să ne trăim viața netulburați.

Sextus Empiricus a fost medic și a trăit la Alexandria și la Atena, posibil și la Roma. A fost elevul lui Menodotos din Nicomedia și a condus o școală filozofică în cadrul căreia a fost succedat de Saturninus. Se știu puține alte lucruri despre el. A fost probabil grec, judecând după folosirea limbii, iar „Empiricus" poate fi o poreclă ce face referire (deși inexactă) la opiniile sale despre medicină.

Printre numeroasele secte medicale ale vremii, trei dintre cele mai importante erau dogmaticii, empiriștii și metodiștii. Dogmaticii susțineau că trebuie descoperite cauzele ascunse ale bolii pentru a le îndepărta; aceasta se putea realiza prin experiență și raționament. Empiriștii susțineau că e imposibil să studiezi ceva ce nu este vizibil; treaba doctorului este să vindece pacientul și el trebuie să se limiteze la a examina și a încerca să trateze simptomele în fiecare caz în parte. Metodiștii nu erau de acord nici cu unii, nici cu alții, acceptând că descoperirea cauzelor ascunse nu făcea parte din profesia de doctor, dar susținând că a afirma că o asemenea cunoaștere este imposibilă era la fel de dogmatic ca a afirma că este posibilă. Vederile lui Sextus, în ciuda numelui, erau mai degrabă metodiste decât empiriste.

Sextus Empiricus nu a scris nimic foarte original, iar stilul său era simplu și clar, dar atât. Importanța lui constă în faptul că prin intermediul lui s-a transmis cea mai mare parte din ceea ce știm despre scepticismul grec, și mai ales învățătura orală a lui Pyrrhon din Elis, deși uneori răspunsurile lui Sextus și argumentele în legătură cu diversele poziții exprimate acolo sunt de asemenea interesante.

Motivația principală a scepticismului pyrrhonian nu era atât epistemologică, cât etică și practică; pe de o parte, se referea la căutarea fericirii, care înseamnă aici eliberare de neliniștea sufletească *(ataraxia)*, și pe de altă parte implica evitarea paraliziei mentale. În cuvinte simple, *ataraxia* rezulta din *epoche* (suspendarea judecății) prin recunoașterea faptului că nu avea rost să-ți faci griji pentru ceea ce nu putea fi cunoscut măcar în principiu. Aceasta se aplică numai lucrurilor care într-adevăr nu pot fi cunoscute, care depășesc experiența noastră. Nu ar trebui să ne lăsăm cuprinși de scepticism în legătură cu ceea ce putem vedea și auzi, sau cu ceea ce putem deduce pe bună dreptate pe baza experienței. Astfel, ca medic, Sextus a refuzat să facă speculații cu privire la mecanismele ascunse care provocau boli, dar a formulat prognosticuri bazate pe simptomele unui pacient și a prescris tratamente pornind de la acestea.

După cum a spus el însuși:

[...] prin scepticism [...] ajungem mai întâi la suspendarea judecății și apoi la eliberarea de neliniște [...]

Schițe pyrrhoniene

NĀGĀRJUNA

NĂSCUT cca 150 d.Hr., Andhra Pradesh **MORT** cca 230 d.Hr.

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, epistemologia, etica

INFLUENȚAT DE Budismul Mahāyāna

A INFLUENȚAT PE Budismul Căii de Mijloc

PRINCIPALELE OPERE
Madhyamaka-kārikā

Nimic nu există pur și simplu în sine, orice lucru există în relație cu alte lucruri, ca de exemplu cu cauzele și efectele sale, sau cu contrariul său.

Nu există aproape nici un document concludent despre viața lui Nagarjuna (există relatări detaliate, dar au fost scrise mult după moartea lui și în mare măsură mitologizate). S-a născut într-o familie hindusă, poate de brahmani.

Într-o anumită etapă a vieții s-a convertit la budism și a plecat să studieze la universitatea din Nalanda, în Bihar. Budismul începuse ca o mișcare religioasă desprinsă din hinduism în secolul al V-lea, concentrându-se aproape în totalitate asupra eticii, dar în câteva secole începuse să dezvolte o gamă mai largă de preocupări filozofice. Cândva în cursul secolului I sau al II-lea d.Hr. a apărut o nouă școală, cunoscută sub numele de budismul Mahayana („marele vehicul"). Budismul Mahayana se deosebea de celelalte școli existente, denumindu-le pe toate Hanayana („vehiculul mai mic"), dintre care principala care a supraviețuit este școala Theravada.

Budismul Mahayana a căutat să se îndepărteze de ceea ce considera a fi dogmatismul rigid al școlilor mai vechi și să domolească lupta egoistă pentru iluminarea personală, introducând, de exemplu, niște *bodhisattvas,* înțelepți care fac opțiunea morală de a-și amâna trecerea în *nirvana* pentru a-i ajuta pe alții să atingă acest țel. Dacă scrierile budiste deveniseră mai filozofice, în sensul academic al cuvântului, școala Mahayana afirma că se întoarce la nucleul originar al practicii budiste. Realizarea lui Nagarjuna a fost că a insuflat școlii Mahayana rigoare și analiză intelectuală. El a fost influențat de climatul filozofic general al vremii, manifest atât în școlile hinduse, cât și în cele budiste și caracterizat printr-un nou interes pentru logică, metafizică și dezbatere epistemologică. A întemeiat una dintre cele trei școli Mahayana, școala Madhyamika („Calea de Mijloc"), care își propunea să nu predea nici un sistem de gândire, ci doar să respingă afirmațiile și negațiile altor sisteme; instrumentul său principal a fost *reductio ad absurdum* ale tuturor doctrinelor celorlalte școli filozofice budiste și hinduse.

Demersul lui Nagarjuna pune accentul pe interdependența și pe vacuitatea esențială a tuturor lucrurilor. Orice lucru e în legătură cu oricare alt lucru și îl condiționează, iar acesta susține și face posibil ciclul renașterii, pentru că nu există esențe imuabile ale lucrurilor; lumea experienței e una a schimbării permanente, astfel încât ideea unei esențe imuabile este absurdă. Deși la nivelul experienței, lumea este reală, la un nivel mai profund este goală, vidă, nulă, *sunyata;* lucrurile sunt reale la un nivel, ireale la altul. Nu putem spune că lucrurile există, nici că nu există – de unde Calea de Mijloc.

Pe scurt:

Totul este relativ și nimic nu ar trebui afirmat, nici negat.

PLOTIN

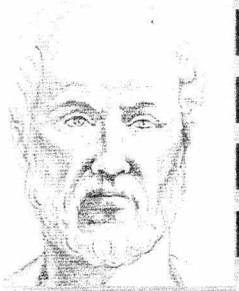

NĂSCUT cca 205 d.Hr., Egipt **MORT** 270 d.Hr.

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, etica

INFLUENȚAT DE Platon, Aristotel, Zenon din Eleea, Zenon din Citium

A INFLUENȚAT PE Porfir, Augustin, Hypatia, Conway

PRINCIPALELE OPERE
Enneade

Stilul lui Plotin este eliptic, conținutul obscur, și chiar scrisul lui este greu de citit. Cel puțin de primele două probleme era pe deplin conștient, explicând că încerca să exprime în cuvinte ceea ce nu poate fi exprimat cu adevărat.

Plotin s-a născut probabil la Lykopolis (acum Asya) în sudul Egiptului și a fost fie grec, fie egiptean elenizat. Prima informație certă pe care o avem despre el este că în anul 232 d.Hr. a studiat filozofia la Alexandria, pe atunci capitala Egiptului și centrul lumii intelectuale. Aici l-a cunoscut pe Ammonius Saccas, adept al platonismului și profesor al scriitorului creștin Origene.

Plotin a studiat cu Ammonius unsprezece ani înainte să se alăture expediției împăratului Gordian către Persia și China. Expediția a fost întreruptă de uciderea lui Gordian în Mesopotamia. Plotin a fugit în Antiohia și s-a dus apoi la Roma, unde a înființat o școală și a predat filozofia. Cu ajutorul elevului său cel mai eminent, Porfir (cca 232–305 d.Hr.), a redactat opera cunoscută sub titlul de *Enneade:* șase volume conținând fiecare câte nouă tratate, reunind scrierile și notele lui de curs.

Spre sfârșitul vieții, a sperat să întemeieze o comunitate filozofică după principiile *Republicii* lui **Platon,** dar proiectul a eșuat din cauza opoziției sfetnicilor împăratului. A murit după o boală îndelungată.

Plotin a fost în esență un adept al platonismului, deși concepțiile sale au fost influențate de alți scriitori, precum Aristotel, pitagoreicii și stoicii. El nu a transmis pur și simplu pozițiile și argumentele filozofice ale altora; a elaborat un sistem filozofic propriu, surprinzător de original, care a devenit cunoscut ca neoplatonism și a avut o mare influență asupra primilor teologi creștini și asupra platonicienilor de la Cambridge din secolul al XVII-lea.

În centrul sistemului lui Plotin stă conceptul de Formă a Binelui, numită de el „Unul" sau „Binele". Acesta este principiul primordial, sursa întregii existențe, cea mai înaltă dintre *ipostaze* (esențe, substanțe imateriale sau realități), celelalte fiind *Noūs* (Intelectul, Inteligența – n.tr.), Spiritul sau Sufletul și Natura. *Unul* este mai presus de orice, inclusiv de descriere; folosind limbajul putem doar spera să indicăm spre el. Ca în sistemul platonician, *Unul* ne este în principiu disponibil tuturor să-l cunoaștem – dar Plotin credea că în practică acest lucru era posibil doar pentru foarte puțini. Noūs este sfera conceptelor sau ideilor, Spiritele sau Sufletele sunt substanțe imatcriale care pot fi întrupate într-un ciclu al morții și al renașterii, iar Natura (într-adevăr partea inferioară a domeniului sufletului) este sfera materialului. Sarcina noastră este să părăsim ciclul renașterii, mai întâi pentru a ajunge să existăm la nivelul Noūs-ului și în sfârșit pentru a realiza uniunea cu *Unul.* Răul apare numai ca urmare a *ipostazei* de la nivelul cel mai de jos, materia.

După cum a spus el însuși:

Stăm cu fața la [Unul] Suprem când Noūs-ul nostru este pur [...]

Enneade *V, 3.14*

AUGUSTIN DIN HIPPO (SF. AUGUSTIN)

[illegible] 354 d.Hr., Tagasta, Numidia — [illegible] 430 d.Hr., Hippo, Numidia

[illegible] — Metafizica, limbajul, etica

[illegible] — Platon, Plotin, Cicero

[illegible] — Anselm, Toma d'Aquino, Mersenne, Wittgenstein

PRINCIPALA LUCRARE
Confesiuni, Cetatea lui Dumnezeu, Retractări

Maniheismul a fost un amestec ciudat de zoroastrism, budism, creştinism şi gnosticism, care avea ca principiu central un dualism radical între bine şi rău. Oamenii au apărut ca rezultat al acţiunilor lui Satan, care a invadat tărâmul luminii, tărâmul lui Dumnezeu; prin urmare, oamenii sunt parţial buni (spiritul) şi parţial răi (trupul) şi reflectă în ei înşişi marea luptă dintre bine (Dumnezeu) şi rău.

Pe scurt:

La început este credinţa, iar ea este lămurită şi susţinută de raţiune.

Aurelius Augustinus s-a născut la Souk-Ahras de azi, în Algeria, mama sa fiind creştină, iar tatăl păgân (mai târziu a trecut şi el la creştinism), şi a învăţat retorica în oraşele Tagasta, Madaura şi Cartagina în Africa de Nord; interesul pentru cercetarea filozofică i-a fost stârnit îndeosebi de o operă (astăzi pierdută) a lui Cicero, *Hortensius*. În tinereţe a respins creştinismul, dezgustat de asprimea şi primitivismul doctrinelor sale şi al stilului scriiturii din textele sale sfinte; a îmbrăţişat, în schimb, maniheismul, o religie întemeiată de Mani (cca 216-cca 276 d.Hr.). Augustin a rămas credincios maniheiştilor nouă ani, în decursul cărora s-a întors la Tagasta şi a deschis o şcoală, înainte să se întoarcă la Cartagina pentru a preda retorica.

În 383 d.Hr. a părăsit maniheismul pentru scepticismul din perioada târzie a Academiei. Călătorind la Roma în acelaşi an, a obţinut un post de profesor de retorică în Milano, unde a devenit un adept al neoplatonismului. La Milano l-a cunoscut pe episcopul Ambrozie, fiind atras de maniera platoniciană în care acesta aborda creştinismul; a fost botezat în anul 387 d.Hr.

S-a întors în Africa de Nord, la Hippo Regius, unde a fost hirotonisit în 391 d.Hr., şi a devenit episcop patru ani mai târziu. Erau vremuri tulburi, atât în lumea laică (Roma a fost prădată de Alaric Gotul în 410 d.Hr. şi triburi barbare puneau stăpânire pe teritorii ale Imperiului Roman), cât şi în biserica creştină, devastată în interior de secte concurente şi ameninţată din afară de religii populare precum maniheismul.

Augustin şi-a consacrat următorii treizeci şi patru de ani luptelor cu toate mişcările religioase nou apărute; a scris cărţi de filozofie şi teologie care au schimbat faţa creştinismului şi lumea filozofiei. Cele mai importante sunt *Confesiunile*, o lucrare autobiografică scrisă în jurul anului 400 d.Hr., *Cetatea lui Dumnezeu*, o operă imensă de teologie filozofică şi istorie a bisericii scrisă între 413 şi 426 d.Hr., şi *Retractările*, o reconsiderare a operelor sale mai vechi, scrisă în 428 d.Hr. A murit în 430 d.Hr., în timpul asedierii cetăţii Hippo de către vandali.

TEOLOGIA

O mare parte din opera lui Augustin, deşi rafinată din punct de vedere filozofic, are un conţinut pur teologic, scrierile din ultima perioadă a vieţii lui având în general un caracter polemic. Augustin vedea în filozofie căutarea adevărului, iar creştinismul era adevărul. Orice filozofie necreştină era prin definiţie eronată şi trebuia combătută. Deşi a interpretat gândirea creştină prin prisma filozofiei platoniciene şi neoplatoniciene, demersul

Pentru Augustin, omul nu era rău prin natura lui, pentru că făcea parte din planul lui Dumnezeu. Răul exista ca parte a liberului arbitru pe care Dumnezeu i l-a dat omului.

Urmele de pași pe nisip sunt signa naturalia, *ele sunt un indiciu că a trecut cineva pe acolo. Imaginea pașilor este* signa data, *ar putea semnala o alee publică.*

lui nu a fost cel al lui **Toma d'Aquino,** pentru care Biblia trebuia interpretată pentru a o face să concorde cu știința și filozofia; pentru Augustin, când filozofii adoptau poziții diferite față de Biblie, Biblia avea prioritate.

A respins ideea că materia și trupul sunt prin natura lor rele. Pentru Augustin, trupul se afla în centrul planului lui Dumnezeu; existența răului într-o lume creată de un creator bun, omnipotent și omniscient a fost explicată prin prisma liberului arbitru al oamenilor, care servea atât pentru a explica originea imediată a multor rele, cât și pentru a justifica folosirea răului ca pedeapsă de către Dumnezeu (treptat, Augustin și-a schimbat poziția, pe măsură ce a ajuns să creadă, mai întâi, că oamenii nu pot îndeplini poruncile lui Dumnezeu fără ajutorul Lui, pentru ca apoi să sugereze că oamenii nu se pot împotrivi acestui ajutor, dacă le e oferit).

Mulțumită *Cercetărilor filozofice* ale lui **Wittgenstein,** Augustin este cunoscut și ca un gânditor care a scris despre filozofia timpului și a limbajului. Prima făcea parte din răspunsul dat celor care contestau modul în care creștinismul explica creația, căci s-a pus întrebarea de ce Dumnezeu, dacă a existat dintotdeauna, a ales să creeze lumea atunci când a creat-o. Răspunsul lui Augustin a fost că Dumnezeu a creat timpul și, astfel, el însuși era etern. Timpul e mai degrabă o funcție a minții omenești, decât ceva real în lume.

LIMBAJUL

Metoda sa de abordare a limbajului e mai degrabă comună pentru perioada respectivă și include ideea că limbile vorbite au două funcții: servesc la a reprezenta idei și gânduri și reprezintă structura gândurilor, ca și când ar exista „cuvinte interioare, lăuntrice", ele însele inexistente în nici o limbă, care sunt făcute publice de enunțurile noastre lingvistice. El distinge două feluri de semne: *signa naturalia* sunt ca simptomele ori indiciile (de exemplu, fumul e semn de foc); *signa data* sunt simboluri care implică intenția de a semnifica (de exemplu, norișorul pe care îl folosește meteorologul și care înseamnă ploaie). Limba se compune din al doilea tip de semne, care au un caracter întru totul convențional. Totuși, concepția lui Augustin despre ceea ce se întâmplă exact în mintea omului se schimbă în cursul demersului său și nu e deloc ușor de stabilit.

Opera lui Augustin are o importanță fundamentală în dezvoltarea filozofiei creștine timpurii și reprezintă o etapă esențială în tranziția de la gândirea antică la cea medievală, de la cea păgână la cea creștină.

Ce este timpul? Dacă nu mă întreabă nimeni, știu; dacă mă întreabă și încerc să explic, nu știu.

Confesiuni *11, 14, xvii*

PREZENTARE GENERALĂ
FEMEILE ÎN FILOZOFIE

Nu este simplu să descoperim rolul istoric al femeilor în filozofie. Sarcina noastră este complicată de două lucruri: de diferențele dintre culturi, care sunt relativ ușor de înțeles și de explicat, și de procesul analizei mărturiilor istorice, care nu este deloc simplu.
În ceea ce privește culturile, ne interesează aici aproape în exclusivitate tradiția occidentală. Deși în timpul dinastiei Tang au existat scriitoare care au redactat lucrări destinate educației femeilor, nu putem considera aceste lucrări cărți filozofice, oricât de mult ne-am strădui. Filozofia indiană veche nici măcar nu se laudă cu asemenea opere. Pentru a descoperi femei implicate în filozofie înaintea timpurilor moderne, trebuie să începem cu Grecia.

GRECIA ANTICĂ

Este imposibil să facem afirmații generale despre locul femeilor în Grecia antică, deoarece diferitele cetăți-state și colonii aveau obiceiuri și atitudini foarte diferite. Tot ce putem spune este că statutul femeilor era incontestabil inferior celui al bărbaților, chiar și în acele societăți grecești care adoptau o atitudine mai luminată. Există trimiteri frecvente în literatura feministă modernă la femeile de la care cei mai mulți filozofi se presupune că și-au preluat ideile – mame, preotese, amante, soții și așa mai departe. Chiar lăsând la o parte caracterul vag și uneori evident fictiv al unor asemenea relatări, am văzut că filozofi precum Thales sunt socotiți originali din punct de vedere al *filozofiei* lor, chiar dacă au fost puternic influențați de ideile altora.

Totuși, asemenea explicații elaborate nu sunt necesare, căci există o listă impresionantă de gânditoare autentice preocupate de filozofie, încă de la începuturile acesteia. Școala lui Pitagora, de exemplu, admitea cu siguranță femei, și s-au păstrat fragmente din scrierile lor. Plutarh spune că Aspasia, soția lui Pericle, era vizitată de Socrate și de elevii lui. Perictione, care se poate să fi fost mama lui Platon, a scris cel puțin două tratate filozofice, iar Grădina lui Epicur era deschisă atât bărbaților, cât și femeilor. În perioada elenistă, **Hypatia** a fost cea mai remarcabilă dintr-un număr mic de gânditoare, printre care Asclepigenia din Atena (este posibil ca Hypatia să fi studiat cu ea) și Macrina din Caesarea Mazaca, sora lui Vasile cel Mare.

În ciuda tuturor acestor lucruri, nu trebuie ascuns faptul că femeile au avut de înfruntat piedici importante, mai întâi în desăvârșirea educației lor și apoi în obținerea succesului în lumea intelectuală. Totuși, în comparație cu următorii o mie de ani, femeilor din Antichitate le-a fost ușor. Poziția lor în lumea antică era rezultatul convențiilor sociale și culturale, însă în epoca medievală aceasta tindea să fie tratată ca o chestiune ce ținea de doctrina religioasă. De asemenea, deși au existat mult mai multe filozoafe de-a lungul istoriei după Antichitate (care, la vremea lor, au fost mai respectate decât ne dăm seama în prezent), numărul lor a fost foarte mic în comparație cu cel al filozofilor, iar succesele lor au fost obținute în ciuda unor obstacole sociale, religioase și academice considerabile.

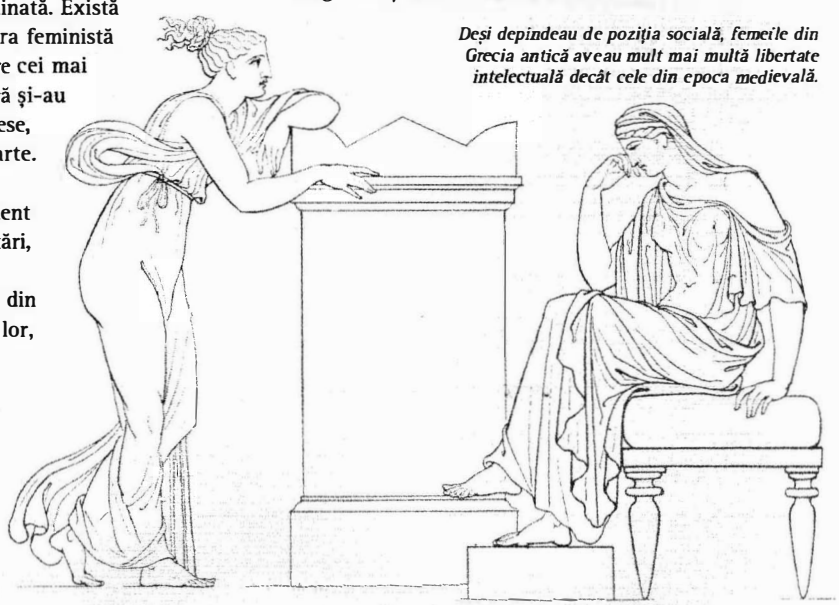

Deși depindeau de poziția socială, femeile din Grecia antică aveau mult mai multă libertate intelectuală decât cele din epoca medievală.

HYPATIA

NĂSCUTĂ cca 370 d.Hr., Alexandria **MOARTĂ** 415 d.Hr., Alexandria

PREOCUPĂRI MAJORE Matematica, logica, știința

INFLUENȚATĂ DE Platon, Plotin, Iamblichos, Theon

A INFLUENȚAT PE *Synesius din Cyrene*

Marea bibliotecă din Alexandria a fost fondată de Ptolemeu I la sfârșitul secolului al IV-lea î.Hr. Se spunea că reunea cea mai mare colecție de cărți din lumea antică (peste o jumătate de milion de volume conform unor relatări) și funcționa ca un centru de copiere, de unde erau trimise cărți pretutindeni în lumea cunoscută. A fost deteriorată de incendii de mai multe ori înainte să fie distrusă definitiv în anul 643 d.Hr. de către califul Omar I.

Hypatia s-a născut la Alexandria în secolul al IV-lea d.Hr. (există dezacorduri cu privire la vârsta la care a murit, astfel încât diferiți erudiți consideră că anul nașterii sale a fost cca 370 sau cca 355). Tatăl ei, Theon, era matematician și filozof și preda la universitatea din Alexandria și se pare că el a fost responsabil de educația ei, deși este posibil ca ea să fi studiat și cu Plutarh cel Tânăr, la Atena. L-a ajutat pe tatăl ei să-și redacteze cărțile de matematică, astronomie și filozofie și a devenit profesoară la școala acestuia, ajungând până la urmă să o conducă.

Ca profesoară, Hypatia era extrem de cunoscută și de respectată. Preda dintr-o perspectivă neoplatoniciană, influențată mai ales de **Plotin** și de filozoful sirian Iamblichos din Chalcis (cca 250-cca 327 d.Hr.), dar în special în ceea ce privește aplicațiile din matematică și filozofie naturală. Nici una dintre operele ei nu a supraviețuit; cunoaștem doar titlurile acestora, din care rezultă că erau comentarii despre scriitori care au precedat-o. Cea mai mare parte din ceea ce știm despre viața și opera ei provine din niște scrisori păstrate de unul dintre elevii ei, Synesius din Cyrene, alături de diverse relatări ulterioare despre viața ei, cu caracter politic sau romanțat.

În timpul vieții ei, Alexandria trecea cu certitudine printr-o perioadă de turbulențe. Creștinismul devenea religie dominantă, iar tulburările religioase au început să fie ceva obișnuit după 390 d.Hr. Situația s-a înrăutățit când Chiril din Alexandria a devenit patriarh în anul 412 d.Hr. El a început un atac violent și susținut împotriva păgânilor și a membrilor altor grupări creștine; bisericile sectelor creștine eretice au fost închise și prădate, iar evreii erau atacați pe străzi și în casele lor și goniți din oraș. Hypatia, ca persoană cultivată, era o țintă firească (creștinii aveau tendința de a considera educația o dovadă a legăturilor cu diavolul și nu prea făceau deosebire între știință și magie); în plus, era prietenă cu Oreste, guvernatorul civil al Alexandriei și un adversar al lui Chiril. În 415 d.Hr., a fost atacată de o gloată de creștini (posibil călugări nitrieni) care au dezbrăcat-o și au ucis-o într-un mod înfiorător. Mai târziu, Chiril a fost canonizat ca sfânt și declarat doctor al bisericii.

Hypatia este importantă din mai multe motive. Pe lângă rolul său de profesoară populară și carismatică și de păstrătoare a gândirii antice, ea rămâne un simbol al luminii cunoașterii într-o lume prea adesea întunecată de superstiții și ignoranță, și un simbol al capacității femeilor de a depăși, chiar și în locurile și perioadele istorice în care aveau șanse minime de reușită, obstacolele sociale și culturale, pentru a obține succesul intelectual.

Pe scurt:

Această lume este o copie imperfectă a Realității, pe care ca filozofi trebuie să ne străduim să o cunoaștem și să o înțelegem.

Pentru nevoile filozofiei, termenul „medieval" este vag, dar am considerat aici că această epocă se întinde până la sfârșitul secolului al XVI-lea. Aceasta include Renașterea și ne conduce către marea schimbare apărută odată cu Descartes. Termenul „filozofie" era folosit pentru a desemna un grup de discipline considerate acum foarte diferite – de la astronomie la zoologie. Această secțiune cuprinde gânditori care au fost în primul rând sau cel puțin în mare măsură

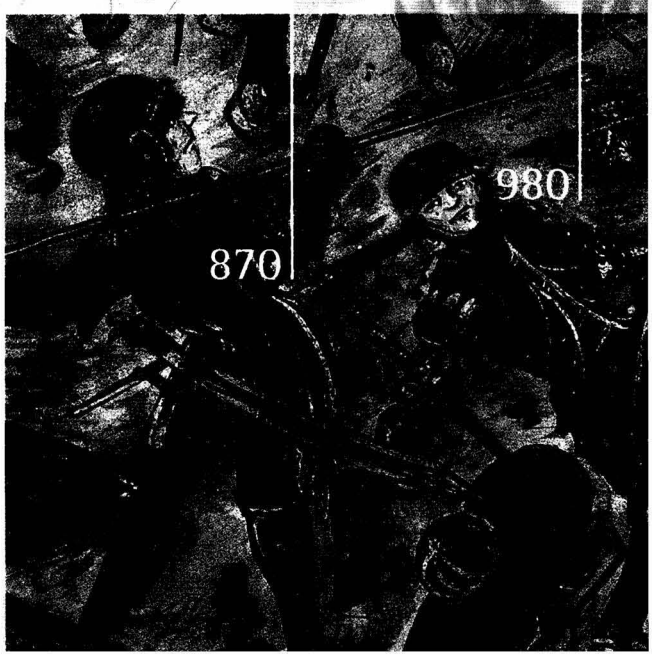

filozofi în sensul modern restrâns al cuvântului.

În Occident, cele patru surse fundamentale ale filozofiei medievale au fost filozofia clasică și cele trei religii principale: creștinismul, iudaismul și islamismul. Deși neoplatonismul a avut o anumită influență, mai ales asupra primilor filozofi musulmani, **Platon** era o personalitate mult mai puțin importantă decât **Aristotel.** Și, deși până la începutul acestei perioade majoritatea operelor lui Aristotel erau considerate pierdute în Europa, multe au fost recuperate în cursul secolului al XII-lea mulțumită arabilor, care veniseră în contact cu filozofia greacă în timpul cuceririlor lor, o studiaseră și o păstraseră.

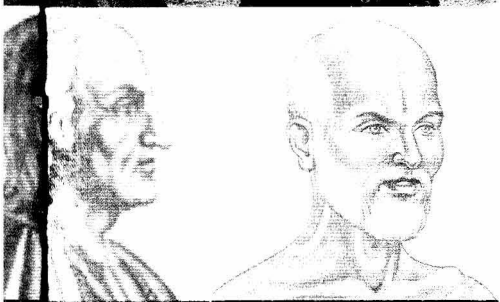

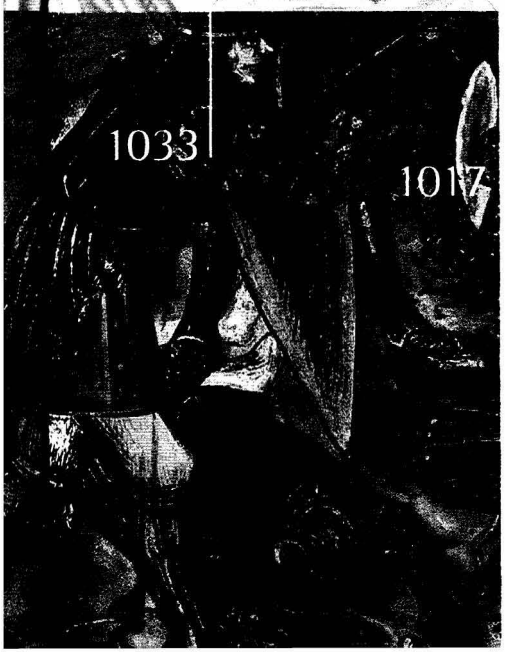

570 Se naşte profetul Mahomed

589 Reunificarea Chinei sub dinastia Sui

618 Ascensiunea dinastiei Tang în China

622 Hegira – fuga lui Mahomed de la Mecca la Medina

EPOCA MEDIEVALĂ

500-1599

632 Moare Mahomed; Abu Bakr devine prim calif

637 Ierusalimul e cucerit de califul Omar I

643 Alexandria e cucerită şi marea bibliotecă e distrusă

711 Spania e invadată de Tariq ibn Ziyad

751 Ascensiunea dinastiei Carolingiene în Europa

786 Ascensiunea lui Haroun-al-Rashid în Bagdad

793 Încep raidurile vikingilor asupra Britanniei

800 Moare Carol cel Mare

868 În China se tipăreşte prima carte din lume

960 Ascensiunea dinastiei Song în China

965 Harold I al Danemarcei se converteşte la creştinism

968 Începutul califatului Fatimid în Egipt

1066 Normanzii cuceresc Anglia

1095 Începe Prima Cruciadă

1099 Godfroi de Bouillon cucereşte Ierusalimul

1135 Război civil în Anglia: Ştefan şi Matilda

1168 Salah ad-Din Yusuf (Saladin) conduce Egiptul

1170 Thomas Becket este ucis

1188 Salah ad-Din Yusuf cucereşte Ierusalimul

1204 A Patra Cruciadă cucereşte Constantinopolul

1208 Cruciada albigensiană

1215 Magna Carta. Gingis Han cucereşte Beijingul

1250 Mamelucii stăpânesc Egiptul

1279 Kublai Khan conduce China; dinastia Yuan

1290 Evreii sunt expulzaţi din Anglia

1294 Moare Kublai Khan

1321 Moare Dante

1338 Începe Războiul de o Sută de Ani

1348 Ciuma ajunge în Europa

1358 Răscoala ţăranilor francezi („Jacquerie")

1378 Marea Schismă între Biserica occidentală şi cea orientală

1381 Răscoala ţăranilor conduşi de Wat Tyler

1415 Bătălia de la Azincourt

1453 Turcii cuceresc Constantinopolul; sfârşitul Imperiului Bizantin

1454 Prima presă mobilă de tipărit din Europa

1455 Începe Războiul Rozelor

1478 Se instituie Inchiziţia spaniolă

1492 Columb descoperă Indiile de Vest.

1517 Martin Luther afişează cele 95 de teze ale sale

1520 Suleiman Magnificul devine sultanul Turciei; Câmpul Pânzei de Aur (Henric al VIII-lea, regele Angliei, se întâlneşte cu Francisc I, regele Franţei, pe câmpul dintre Calais şi Guines

FILOZOFIA ŞI CREDINŢELE RELIGIOASE

O caracteristică esenţială îndeosebi a perioadei timpurii a acestei epoci a fost relaţia dintre argumentele filozofice şi credinţa religioasă. Nu se poate nega că a existat, cel puţin potenţial, un conflict între ele, iar modalităţile în care diferiţi filozofi (şi grupuri de filozofi) au abordat problema au avut un efect colosal – nu numai asupra lor înşişi, ci şi asupra evoluţiei şi chiar existenţei filozofiei în sine. Operele filozofice ale scriitorilor evrei (care au trăit mai ales în ţări musulmane şi au scris în arabă) – precum **Moise Maimonide**, Moise Nahmanide, Yehuda Hallevi şi Solomon ben Yehuda ibn Gabirol – ca şi cele ale scriitorilor musulmani – precum **al-Kindi, Averroes,**

Avicenna şi **al-Farabi** – s-au lovit de o opoziţie violentă din partea teologilor din cauza conflictelor dintre credinţele religioase şi, mai ales, a noilor speculaţii metafizice; astfel, numai tradiţia creştină a supravieţuit până la sfârşitul epocii medievale. Aceasta s-a datorat în parte faptului că filozofii creştini îndrăzneau mai puţin decât cei evrei şi musulmani să scoată în evidenţă contradicţiile dintre raţiune şi religie (cu excepţia câte unui filozof precum **Eriugena**). Mai târziu, filozofii evrei şi musulmani (precum **Spinoza** şi **Iqbal**) au făcut parte mai ales din tradiţia filozofică

care a evoluat din tradiția medievală dezvoltată de filozofii creștini.

Scopul filozofiei medievale nu era să construiască mari sisteme sau să dezvolte viziuni despre lume (din acest punct de vedere, cel puțin, se aseamănă cu filozofia secolului al XX-lea). Filozoful medieval avea deja o viziune asupra lumii: pe cea religioasă. Mai mult, tema dominantă a acestei perioade poate fi considerată o încercare a gânditorilor din cele trei religii de a accepta idealurile filozofice clasice. În același timp, a apărut în cursul secolului o tradiție filozofică clară și distinctă, favorizată de înființarea și dezvoltarea unor universități precum cele de la Bologna, Paris și Oxford.

gândirii, însă a existat o evoluție treptată către o gândire mai speculativă. Printre problemele importante, nu numai la vremea aceea, dar și pentru filozofia ulterioară, se numărau disputa dintre realiști și nominaliști, relația dintre credință și rațiune și crearea unui vocabular filozofic tehnic care să poată fi folosit în speculația logică și metafizică.

Dezvoltarea lentă a filozofiei medievale a fost în cele din urmă depășită în secolele al XV-lea și al XVI-lea de evoluții mult mai rapide în sfera politicii și mai târziu a științelor fizice – dezvoltare numită în mod obișnuit Renaștere și pentru care sunt reprezentative, în filozofie, operele lui

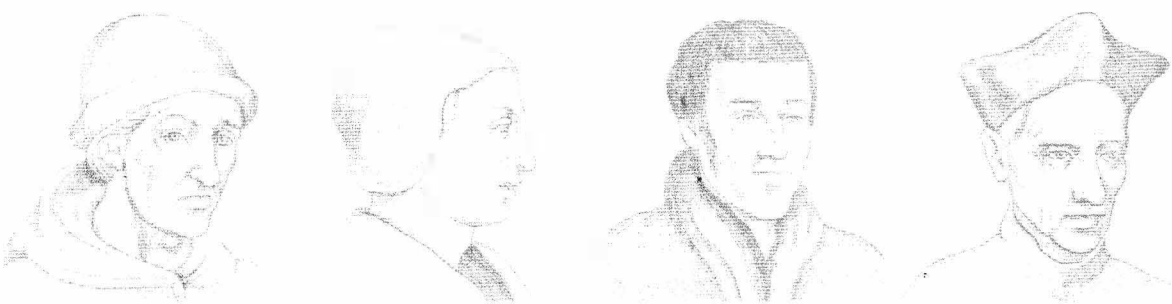

Mai ales în lumea creștină, această tradiție filozofică a devenit cunoscută sub numele de scolastică – filozofia școlilor și a învățaților.

ARISTOTEL ȘI TEOLOGIA

Multe dintre operele scrise în această perioadă constau în studii despre Aristotel sau în lucrări elaborate în urma acestor studii și în diverse încercări de a aplica filozofia la revelația creștină și de a le pune de acord (cel mai de seamă exemplu fiind **Toma d'Aquino**). Se acorda puțină importanță originalității

Nicolaus Cusanus, Machiavelli și **Suárez.** S-a produs, de asemenea, o îndepărtare de aristotelism și o apropiere de neoplatonism, inspirată în mare parte de căderea Constantinopolului, în urma căreia o mulțime de refugiați au ajuns în Europa occidentală, aducând cu ei opere ale anticilor până atunci necunoscute. Cu toate acestea, ar fi corect să spunem că, în general, filozofia a făcut puține progrese în timpul Renașterii, care poate fi considerată, exagerând numai puțin, ca fiind doar o perioadă de tranziție între epoca medievală și cea modernă.

ANICIUS MANLIUS SEVERINUS BOETHIUS

NĂSCUT cca 480, Roma **MORT** 524, Pavia

PREOCUPĂRI MAJORE Logica, etica, metafizica

INFLUENȚAT DE Platon, Aristotel, Porfir, Augustin

A INFLUENȚAT PE Eriugena, Anselm, Abelard, d'Aquino, Nicolaus Cusanus

PRINCIPALELE OPERE
Despre mângâierile filozofiei

Arienii erau creștini care negau că Isus era Dumnezeu. Arianismul a fost declarat erezie în anul 325 și a fost în cele din urmă respins de Imperiul Roman (pe care-l dominase) înainte de anul 381.

Boethius a fost ultimul dintre filozofii antici și primul filozof medieval. S-a născut într-o familie creștină de rang înalt. Tatăl său, consul, a murit când Boethius avea în jur de șapte ani, iar el a fost crescut și educat de Symmanchus, un fost consul cu a cărui fiică s-a căsătorit. Detaliile despre educația lui Boethius nu sunt clare, dar probabil că și-a dobândit cunoștințele vaste studiind într-unul din principalele centre ale filozofiei, fie la Atena, fie la Alexandria.

La vremea respectivă, Roma era condusă de regele ostrogot Teodoric. Boethius a devenit consul în anul 510 și i s-au încredințat multe misiuni diplomatice. Teodoric a început să-l suspecteze pe ministrul său că s-a angajat în negocieri neloiale cu împăratul Bizanțului, Iustinian I, și, deși aceste suspiciuni erau probabil neîntemeiate, Boethius a fost întemnițat la Pavia. A fost deținut câtva timp, fiind supus torturilor, și a fost în cele din urmă executat în anul 524.

Boethius este important pentru că a tradus în latină și a comentat lucrări ale unor scriitori precum Aristotel și Porfir; el a fost ultimul filozof care a cunoscut direct operele acestora în original, în limba greacă, și, pentru o lungă perioadă, traducerile lui au furnizat singura cale de acces către gândirea lui Aristotel. A scris, de asemenea, o serie de tratate de matematică, muzică, astronomie și logică, și, prin comentariile lui despre Platon, Aristotel și Porfir, a stârnit marea ceartă a universaliilor din secolul al XI-lea.

După cum a spus el însuși:

Ce fel de fericire poate fi în oarba neștiință?

Despre mângâierile filozofiei *ii, i*

Opera pentru care este cel mai respectat, atât printre filozofi, cât și printre nefilozofi, a fost *De Consolatione Philosophiae (Despre mângâierile filozofiei)*, pe care a scris-o în închisoare între torturi. Cartea s-a născut din întrebarea privind felul în care circumstanțele în care se afla îi puneau la încercare credința creștină; cum putea un Dumnezeu bun să-i lase pe cei buni să sufere și pe cei răi să prospere? Cu toate acestea, el nu a scris o operă de teologie creștină, ci una filozofică, abordând în special problema liberului arbitru și problema răului. Deși natura și rolul lui Dumnezeu constituie nucleul multora din afirmațiile sale, acest Dumnezeu seamănă mai mult cu „Unul" neoplatonician, iar consolarea pe care o dezvoltă își are rădăcinile atât în neoplatonism, cât și în stoicism.

Cartea e un dialog între Boethius (care se exprimă în proză) și Filozofia personificată (care se exprimă în versuri). Pasajul filozofic cu cea mai mare influență este probabil cel despre statutul temporal al lui Dumnezeu. Boethius susține că Dumnezeu e *etern* (adică în afara timpului), în timp ce lumea este *sempiternă* (adică există, fără început sau sfârșit, dar în timp).

ADI SANKARA

NĂSCUT cca 788, Kaladi, Kerala **MORT** cca 820, Kedarnath, Himalaya

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, epistemologia

INFLUENŢAT DE Bādārayana, Gaudapāda

A INFLUENŢAT PE Rāmānuja, Radhakrishnan, Vivekānanda

PRINCIPALELE OPERE
Viveka cūdāmani, Upadesasāhasrī, Brahmasutrabhasya

Brahman *nu este întru totul mai presus de înţelegere, fiindcă este înţeles ca fiind conţinutul conceptului de „eu" [...]*

Brahmasūtrabhāsya 3

Nu ştim prea multe despre prima parte a vieţii lui Sankara (Sankaracarya, Shankara), deşi există miturile obişnuite în care e prezentat ca un erou şi care vorbesc despre naşterea lui şi despre faptele sale excepţionale din copilărie. S-a născut într-o familie de brahmani, iar tatăl lui a murit când era el mic. A fost elevul lui Govindapada, care la rândul lui fusese elevul lui Gaudapada – gânditorul – care, abordând hinduismul din punctul de vedere al filozofului familiarizat cu gândirea budistă, a introdus poziţia *advaita* (non-dualistă) pe care Sankara a consacrat-o ca una dintre principalele şcoli filozofice hinduse. Sankara a trăit puţin, dar a scris un număr foarte mare de lucrări şi a călătorit peste tot în India, discutând cu gânditori budişti şi hinduşi şi întemeind mănăstiri hinduse. Locul şi felul în care a murit reprezintă obiectul multor relatări contradictorii; se pare că a murit într-un sat din Himalaya.

În centrul sistemului lui se află respingerea a două şcoli hinduse ortodoxe: Vaisesika, întemeiată de Kanada în secolul al II-lea î.Hr., şi Samkhya, care existase din secolul al XVII-lea î.Hr. Prima susţine că există şapte *padarthas* (categorii de existenţă), unele materiale, unele imateriale, fiecare împărţită în elemente componente fundamentale ale lumii, de exemplu, în atomi. A doua e dualistă şi distinge între două feluri de existenţă: *purusas* („cunoscători" sau indivizi a căror esenţă e conştiinţa) şi *prakrti* („natură" sau „materie" neconştientă).

Sankara admite că lumea pare a fi dualistă, dar susţine că aceasta nu e decât o aparenţă, căci totul e *Brahman* – un concept dificil ce poate fi comparat (dar nu identificat) cu *logosul* lui **Heraclit**, cu *dao* a lui **Lao-tzi**, cu Unul lui **Plotin** şi cu Substanţa lui **Spinoza;** e realitatea imuabilă, indivizibilă, eternă, pe care noi o cunoaştem prin intermediul experienţei ca spaţiu şi timp, pluralitate şi schimbare. Experienţa (şi deducţia pe baza ei) nu ne poate oferi nici un fel de cunoaştere a *Brahman,* deşi avem într-o anumită măsură cunoştinţă directă despre el, pentru că suntem direct conştienţi de conştiinţa noastră, care este identică cu *Brahman.* Pentru a înţelege, trebuie să apelăm la *Upanişade,* care reprezintă rezultatul meditaţiei *filozofice* (nu *religioase)* şi necesită o meditaţie asemănătoare din partea noastră. Cunoaşterea autentică a *Brahman* vine când înţelegem că, de fapt, facem parte din el şi nu suntem cu adevărat nişte indivizi.

Sankara e adesea prezentat drept un **Kant** hindus. Dacă asemenea comparaţii sunt cât de cât utile, el ar putea fi comparat mai bine cu **Parmenide,** care a afirmat că putem cunoaşte lumea neperceputā aşa cum e în realitate, după cum Sankara a subliniat că putem avea cunoştinţă despre *Brahman.* Pe de altă parte, Kant susţinea că lumea noumenală e în mod necesar incognoscibilă.

Notă:

Hinduismul advaita (non-dualist) al lui Sankara a devenit cea mai influentă dintre toate şcolile filozofice hinduse.

ABŪ-YŪSUF YA'QŪB IBN ISHŪQ AL-KINDĪ

NĂSCUT cca 801, Kufah, Irak **MORT** cca 873, Bagdad

PREOCUPĂRI MAJORE Epistemologia, metafizica

INFLUENȚAT DE Platon, Aristotel, Plotin, John Philoponus

A INFLUENȚAT PE Roger Bacon

PRINCIPALELE OPERE
Despre filozofia primă (Fi'l-Falsafa al Ula)

Nu numai că filozofii arabi din această perioadă îl citeau pe Aristotel dintr-un punct de vedere neoplatonician, dar lucrurile au devenit și mai confuze datorită unei cărți cunoscute sub titlul de Teologia lui Aristotel, *care era, de fapt, o culegere de fragmente din Plotin.*

Al-Kindi (Alkindus) s-a născut într-o familie importantă din Kufah; potrivit unor relatări, tatăl lui era guvernator acolo. A fost educat la Kufah și Basrah și și-a desăvârșit studiile la Bagdad. S-a dus vestea despre erudiția lui și califul (al-Ma'mun) l-a numit în nou înființata „Casă a Înțelepciunii" din Bagdad – un centru de traducere a textelor științifice și filozofice grecești.

Când al-Ma'mun a murit, fratele lui (al-Mu'tasim) a devenit calif, iar al-Kindi și-a păstrat funcția și a continuat să-i dea lecții fiului lui al-Mu'tasim. Totuși, odată cu urcarea pe tron a lui al-Wathiq, și mai ales a lui al-Mutawakkil, steaua lui al-Kindi a apus. Unele relatări dau vina pe rivalitățile dintre învățații de la „Casa Înțelepciunii"; altele acuză persecuția violentă la care îi supunea al-Mutawakkil pe cei care nu erau musulmani și pe musulmanii neortodocși. La un moment dat, al-Kindi a fost bătut și biblioteca i-a fost confiscată, însă mai târziu i-a fost restituită.

În timpul vieții și timp de aproximativ un secol după ce a murit, a fost considerat cel mai mare filozof musulman, fiind eclipsat până la urmă de gânditori precum **al-Farabi** și **Avicenna** (a rămas, totuși, singurul mare filozof de origine arabă și astfel a continuat să fie cunoscut ca „filozoful arab"). A fost un scriitor prolific, dar multe dintre cărțile sale s-au pierdut; câteva au fost traduse în latină și s-au descoperit alte manuscrise în arabă (cea mai importantă fiind descoperirea la jumătatea secolului al XII-lea a douăzeci și patru dintre operele sale pierdute). A scris lucrări originale de chimie, muzică, medicină, geometrie, astronomie și logică.

Preocuparea principală a multora dintre operele sale a fost să demonstreze compatibilitatea filozofiei și a teologiei naturale atât cu teologia revelată, cât și cu teologia speculativă *(kalam)*. Cu toate acestea, a susținut că revelația era o sursă superioară a cunoașterii și că garanta anumite adevăruri de credință la care nu se putea ajunge cu ajutorul rațiunii (totuși, a respins teologia speculativă). Poziția sa filozofică era o combinație de filozofie aristotelică și mai ales neoplatoniciană, la care a adăugat puține idei originale. Importanța lui constă în principal în rolul pe care l-a jucat în introducerea și popularizarea filozofiei grecești în lumea intelectuală musulmană. A introdus, de asemenea, o mare parte din ceea ce a devenit vocabularul filozofic arab standard. Fără al-Kindi, opera lui al-Farabi, a lui Avicenna și a lui **al-Ghazali** ar fi putut să nu existe.

După cum a spus el însuși:

Nu credem că [un filozof] ar putea da un răspuns care s-ar putea compara din punctul de vedere al conciziei și al clarității, al caracterului direct și al puterii de înțelegere și cuprindere a ceea ce e necesar cu cel dat de Profetul binecuvântat [...]

Rasa'il al-Kindî al-Falsafiyya *I, 373*

JOHN SCOTUS ERIUGENA

NĂSCUT cca 810, Irlanda **MORT** cca 877, nu se știe unde

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica

INFLUENȚAT DE Pseudo-Dionisie, Grigore de Nysa, Augustin, Boethius

A INFLUENȚAT PE Amalric din Bena, Toma d'Aquino, Nicolaus Cusanus

PRINCIPALELE OPERE
Despre predestinare,
Despre diviziunea naturii

Pseudo-Dionisie a fost un scriitor creștin neoplatonician anonim din Siria, care a trăit în prima parte a secolului al VI-lea și ale cărui opere i-au fost atribuite până în secolul al XV-lea lui Dionisie Aeropagitul, un atenian convertit de Sfântul Pavel.

Sfântul Imperiu Roman a durat din 800 până în 1806. S-a numit inițial „Imperiul de Apus" și mai târziu „Imperiul Roman", atributul de „Sfânt" fiind adăugat în secolul al XIII-lea. A rămas celebră observația lui Voltaire că acesta nu era nici sfânt, nici roman și nici imperiu.

Atât „Scotus", cât și „Eriugena" arată că filozoful s-a născut în Irlanda, deși părinții lui erau probabil scoțieni. Irlanda era pe atunci unul dintre ultimele centre de educație și cultură clasică din Europa; Eriugena și-a însușit probabil cunoștințele de greacă în timpul studiilor la o mănăstire irlandeză. În 840, a plecat în Franța, iar în 850 fusese deja numit la Școala Palatină de la curtea regelui Carol I (care a devenit împăratul Carol al II-lea). Se pare că a rămas acolo până la sfârșitul zilelor, deși în jurul anului 858 împăratul Bizanțului l-a însărcinat să facă traduceri din greacă și latină, ceea ce a condus la realizarea influentei sale traduceri din pseudo-Dionisie. După ce a supraviețuit unei serii de atacuri religioase asupra scrierilor sale foarte heterodoxe, se crede că a murit cam în aceeași vreme cu protectorul său, împăratul Carol, în 877.

În cuprinsul scrierilor sale, Eriugena afirmă clar că există două autorități: Biblia și filozofia (neoplatoniciană). El a avut o influență determinantă asupra multora dintre gânditorii perioadei medievale, insistând că cele două nu puteau fi în opoziție și încercând să le reconcilieze prin interpretarea religiei revelate în conformitate cu descoperirile rațiunii. În demersul său, a abordat inconsecvențele interne din doctrina creștină, precum și aparentele neconcordanțe dintre creștinism și rațiune. Nu este de mirare că rezultatul a fost considerat de mulți gânditori creștini ortodocși drept suspect, critica cea mai frecventă fiind că Eriugena era panteist.

Una dintre primele incursiuni ale lui în filozofie a fost cartea sa *Despre predestinare,* pe care scris-o la cererea unuia dintre participanții la o dezbatere. Cartea nu a fost apreciată de nici una dintre părți și era în pericol de a fi declarată eretică (până la urmă a fost într-adevăr condamnată, în 855). Înțelept, Eriugena a trecut la alte subiecte. Capodopera lui a fost dialogul *Despre diviziunea naturii,* în care dezvoltă primul sistem filozofic original din epoca medievală. El definește „Natura" ca fiind tot ceea ce există și o împarte în patru categorii: Natură necreată care creează, Natură creată care creează, Natură creată care nu creează și Natură necreată care nu creează. Dumnezeu este Natură necreată care creează, iar el produce *logosul,* cuvântul divin, din care se nasc ideile divine eterne, care reprezintă Natura creată ce creează; aceste idei sunt asemenea formelor platoniciene, arhetipurile lucrurilor finite care formează lumea experienței noastre – Natură creată care nu creează. A patra categorie, Natura necreată care nu creează, e etapa finală, când totul se întoarce în Dumnezeu, și Dumnezeu e totul.

După cum a spus el însuși:

Natură este numele universal [...] al tuturor lucrurilor care există și care nu există [...]

Despre diviziunea naturii I

ABŪ NASR MUHAMMAD IBN AL-FARAKH AL-FĀRĀBI

NĂSCUT cca 870, Wasij, lângă Farab **MORT** 950, Damasc, Siria

PREOCUPĂRI MAJORE Epistemologia, metafizica

INFLUENŢAT DE Platon, Aristotel

A INFLUENŢAT PE Avicenna, al-Gazali, Averroes, Maimonide, Toma d'Aquino

PRINCIPALELE OPERE
Cetatea ideală, Epistolă despre intelect

Falsul filozof este acela care își însușește științele teoretice fără să ajungă la perfecțiunea supremă ca să-i poată iniția pe alții în ceea ce știe, în măsura în care le-o permite capacitatea de înțelegere.

Dobândirea fericirii *iv: 61*

De origine persană, al-Farabi (Alfarabius, Abunaser) s-a născut în Turkestan. A călătorit foarte mult de-a lungul vieții, dar a petrecut mult timp la Bagdad, unde profesorul său cel mai important a fost Abu Bishr Matta ibn Yunus, un creștin din Siria adept al filozofiei lui Aristotel; la Bagdad a studiat araba. Se spune că într-o anumită perioadă a fost *cadiu* (judecător) și că a lucrat ca paznic al unei grădini; este cert că și-a petrecut o mare parte din viață predând și scriind. A scris introduceri în filozofie, studii originale despre logică, muzică, medicină și științe, și comentarii despre **Aristotel**, deși a fost influențat de lucrarea *Teologia lui Aristotel*, atribuită greșit acestuia (vezi **al-Kindi**) și l-a interpretat pe Aristotel din perspectivă neoplatoniciană. Stilul propriilor scrieri nu se remarcă prin claritate.

Pe când vizita Halab (acum Alepp) în Siria, a câștigat protecția conducătorului cetății, Sayf al-Dawla, și în această perioadă faima lui s-a răspândit în toată lumea musulmană. A fost numit *al doilea maestru,* Aristotel fiind primul. Detaliile despre moartea lui sunt și mai neclare decât cele privind viața și există diferite relatări: după unele, ar fi murit în pace la Damasc, după altele, ar fi fost ucis de tâlhari.

Concepția lui al-Farabi despre filozofie era foarte diferită de a lui al-Kindi (și mai caracteristică filozofilor musulmani): filozofia era produsul suprem al minții omenești și singura cale către cunoașterea adevărată. Pentru nefilozofi, era posibil

Pe scurt:

Numai prin filozofie putem ajunge la cunoaștere, așadar cei care pot să filozofeze au o datorie religioasă să o facă.

într-o oarecare măsură accesul la adevăr, dar numai prin lentila strâmbă a simbolurilor, care diferă în funcție de societate. Astfel, filozofia este universală, dar alte interpretări ale adevărului – mai ales cele religioase – sunt relative din punct de vedere cultural. El recunoștea statutul Coranului de adevăr revelat, dar acest statut era limitat la contextul cultural propriu; Islamul nu putea fi exportat în alte culturi, care aveau propriile expresii simbolice ale adevărului.

NEMURIREA FILOZOFILOR

Filozofia nu este numai activitatea umană cea mai nobilă cu putință, ea le este impusă de Dumnezeu celor care sunt capabili de ea. Mai mult, deși al-Farabi adoptă în general poziția lui Aristotel împotriva nemuririi sufletului (descrierea Paradisului în Coran este un exemplu de expresie simbolică a adevărului menită a fi înțeleasă de nefilozofi), el pare să facă o excepție în cazul celor puțini care reușesc să se ridice deasupra nivelului celui mai de jos al intelectului uman (care nu e decât intelect potențial).

La jumătatea distanței dintre Eufrat și coastă, pelerinii și negustorii care veneau din nord treceau prin vechea cetate din Alepp în drum spre Damasc. Legenda spune că profetul Avraam, în drum spre Canaan, s-a oprit la Aleppo să mulgă vaca pe dealul fortăreței. Orașul se numește în arabă Halab, de la cuvântul halib, *care înseamnă lapte.*

NATURA LUCRURILOR

Din punct de vedere metafizic, al-Farabi l-a identificat de Dumnezeu (Allah) cu Unul neoplatonician, care este în vârful ierarhiei intelectului și din care (printr-un proces de autocontemplare) derivă o succesiune de emanații, până la cel mai de jos nivel al intelectului existent în sine, intelectul „activ" sau „mijlocitor", care acționează ca un intermediar între mintea omenească și sfera intelectului. Mintea omenească este analizată la rându-i ca fiind structurată pe mai multe niveluri de intelect și al-Farabi explică în amănunt relația dintre diferitele niveluri și mijloacele prin care putem avansa de la unul la celălalt. Al-Farabi se deosebește de majoritatea filozofilor musulmani prin aceea că susține că, deși Dumnezeu este creatorul, lumea creată este eternă.

STATUL

Al-Farabi a manifestat un mai mare interes pentru filozofia politică decât cei mai mulți filozofi musulmani; a fost influențat foarte mult de *Republica* lui **Platon** și a elaborat propria versiune, *Fi Ara Ahl al-Madinah al-Fadilah,* tradusă diferit, ca *Despre principiile opiniilor* (sau *Despre opiniile*) *locuitorilor/cetățenilor cetății/statului virtuos/excelent/ideal/ perfect(e).* Aceasta prezintă o versiune adaptată la islamism a concepțiilor lui Platon, avându-l în centru pe profetul-filozof în locul regelui-filozof (analiza conceptului de profeție a fost ea însăși importantă și a avut o influență asupra contemporanilor lui). Totuși, al-Farabi credea că o asemenea combinație era improbabilă, astfel încât, după întemeierea statului, filozofii și oamenii de stat ar trebui să colaboreze pentru a-i asigura o cârmuire corectă. La baza statului ideal se află fericirea fizică și spirituală a cetățenilor lui. Al-Farabi face, de asemenea, o analiză a patru tipuri de cetăți care nu sunt ideale.

Al-Farabi credea că interpretările religioase ale adevărului erau relative. Coranul era adevărul revelat pentru Islam, dar alte religii aveau propriile expresii ale adevărului.

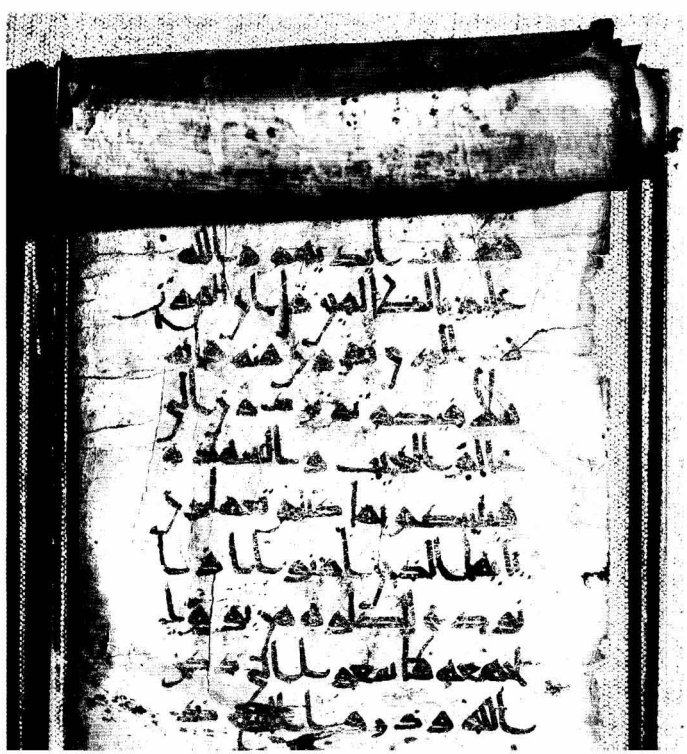

AVICENNA (ABŪ ALĪ AL-HUSSAIN IBN ABDALLAH) IBN SINĀ

NĂSCUT 980, Afshana, Bukhara **MORT** 1037, Hamadan

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica

INFLUENŢAT DE Platon, Aristotel, Plotin, al-Fārābi

A INFLUENŢAT PE Averroes, Roger Bacon, Toma d'Aquino, Duns Scotus, Spinoza

PRINCIPALELE OPERE
Al-Shifā (Sufficientiæ),
Cartea tămăduirii sufletului

Crescut și educat la început în Bukhara (acum în Uzbekistan), Avicenna a fost un fel de copil minune, întrecându-și repede profesorii la logică și instruindu-se singur într-o gamă largă de discipline, precum poezia, teologia, științele, matematica și filozofia. A învățat singur destulă medicină nu numai să poată trata pacienți, dar și să predea medicilor practicanți; cartea lui *al-Qanun (Canonul medicinei)* a fost folosită ca manual secole la rând, atât în Orientul Mijlociu, cât și în Europa.

O poveste spune că la vârsta de șaptesprezece ani l-a vindecat pe regele orașului Bukhara, faptă pentru care și-a ales ca răsplată permisiunea de a studia în vasta bibliotecă regală.

Cu toate acestea, s-a luptat cu metafizica și a afirmat că nu a înțeles *Metafizica* lui **Aristotel** până când nu a dat peste o carte de **al-Farabi** care l-a ajutat să priceapă totul. A fost cu certitudine influențat de al-Farabi, căruia i-a luat apoi locul ca filozoful musulman cel mai de seamă – poziție pe care și-a păstrat-o timp de secole, deși până la urmă i s-a alăturat **Averroes**, pe o poziție egală.

Viața lui Avicenna nu a fost întotdeauna ușoară; nevoia de a-și câștiga traiul după moartea tatălui său, împreună cu instabilitatea politică din acea vreme l-au forțat să călătorească foarte mult, fiind angajat de diverși conducători, uneori ca vizir (prim sfetnic), alteori ca medic de curte. Totuși, a reușit să scrie mai mult de o sută de cărți, dintre care multe s-au păstrat. Majoritatea lucrărilor lui au fost scrise în limbajul filozofic obișnuit în arabă, deși a scris cel puțin două cărți în limba lui maternă, farsi. Un avantaj important pe care îl avea față de al-Farabi era claritatea scrisului său.

Poziția lui filozofică se întemeia, inevitabil, pe gândirea lui Platon, a lui Aristotel și pe neoplatonism și, după cum am văzut, el însuși se considera foarte îndatorat lui al-Farabi. De fapt, în multe domenii, precum în filozofia naturală și în ceea ce privește teoria lui despre minte, opera lui a fost importantă doar pentru că a furnizat o prezentare clară a gândirii lui Aristotel, nu pentru originalitatea gândirii sau argumentelor proprii. Spre deosebire de raționalismul riguros al lui al-Farabi, se remarcă la el o întoarcere la înclinațiile mai degrabă mistice ale neoplatonicienilor. De exemplu, dacă al-Farabi respinsese ideea lui Plotin despre uniunea finală cu Unul (sau, în interpretarea filozofilor musulmani, cu Dumnezeu), Avicenna s-a întors la ea, dar a afirmat că o asemenea uniune era posibilă doar pentru câteva suflete. Pe de altă parte, el susținea că sufletele *tuturor* oamenilor sunt nemuritoare, spre deosebire de al-Farabi, după care doar sufletele filozofilor erau nemuritoare.

Pe scurt:

Dumnezeu este necesar, unic și în afara timpului; totul emană din Dumnezeu, deci totul este în mod necesar așa cum este.

[...] sufletul capătă ființă ori de câte ori un trup este potrivit pentru a fi folosit de el. Trupul care prinde astfel viață este regatul și instrumentul sufletului.

al-Najāt *xii*

Avicenna la farmacie. A fost un medic vestit înainte să se aplece asupra problemelor metafizicii.

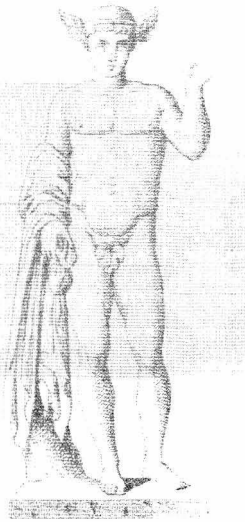

Noțiunea de cauză folosită de Avicenna este aceeași ca la Aristotel și a continuat să fie folosită până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Există patru feluri de cauze, după cum se ilustrează folosind exemplul unei statui de bronz a lui Hermes.

1. *Cauza eficientă: ceea ce face ca statuia să existe (activitatea de sculptare) – aceasta este în general ceea ce înțelegem în prezent prin „cauză";*
2. *Cauza formală: forma statuii – relația dintre părțile ei;*
3. *Cauza materială: materia, materialul din care este făcută – bronzul;*
4. *Cauza finală: motivul pentru care a fost făcută, scopul ei.*

ARGUMENTUL COSMOLOGIC

Argumentul principal pentru existența lui Dumnezeu era o versiune a argumentului cosmologic întâlnit la mulți dintre filozofii musulmani medievali și care e cunoscut sub numele de argumentul cosmologic *kalam*. Acesta se bazează pe distincția, schițată de al-Farabi și dezvoltată de Avicenna, între ființe *posibile* și ființe *necesare*. Cel puțin unele dintre lucrurile pe care le cunoaștem prin experiență sunt ființe posibile – ele există, dar ar putea să nu fi existat; esențele lor sunt diferite de existența lor. Dar dacă un lucru ar putea sau nu să existe, înseamnă că trebuie să existe o cauză a existenței lui. Acea cauză ar putea să aibă la rândul ei o cauză, dar nu poate exista o regresiune infinită a cauzelor. Prin urmare, trebuie să ajungem la o cauză care nu a fost cauzată, o ființă necesară, pe care o numim Dumnezeu.

CREAȚIE ȘI TIMP

Avicenna adoptă aceeași poziție ca și **Augustin** și susține că Dumnezeu e imuabil și în afara timpului, și astfel este o cauză *metafizică* a lumii (spre deosebire de o cauză *fizică*, o adevărată cauză metafizică nu precede efectul, ci e simultană cu acesta). Cu toate acestea, el afirmă că Dumnezeu e o persoană, și există un conflict între aceste două afirmații pe care se pare că nu l-a observat (în mare parte, a fi o persoană se definește în mod esențial prin spațiu și timp). Mai importante pentru dezvoltarea filozofiei musulmane, ideile că Dumnezeu e atemporal și că lumea emană din Dumnezeu în virtutea necesității naturii lui Dumnezeu nu concordă cu concepția expusă de Coran despre Dumnezeu și creație.

Mai mult, cu această concepție nu se potrivește nici o consecință a discuției lui despre existența lui Dumnezeu: universul e explicat în termeni complet determiniști (fiecare eveniment are o cauză) și depinde în ultimă instanță de cauza necauzată, Dumnezeu – care este necesar, esența lui fiind indisociabil legată de existența lui. Aceasta înseamnă că nu există loc pentru libertate, nici măcar pentru contingență, în lumea lui Avicenna. Aceasta e o problemă cu care se confruntă orice filozof care încearcă să reconcilieze metafizica și afirmațiile etice ale religiei (mai explicit, **Spinoza** și **Leibniz**). Avicenna împărtășește cu Spinoza eticheta de „panteist", implicită în mare parte din opera lui, deși o carte în care se presupune că a prezentat o apărare explicită a panteismului s-a pierdut și e posibil să nici nu fi fost scrisă de el (se crede că Avicenna a scris numai o jumătate din cărțile care i se atribuie).

ANSELM DE CANTERBURY

NĂSCUT 1033, Aosta **MORT** 1109, Canterbury

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, epistemologia

INFLUENȚAT DE Aristotel, Augustin, Boethius

A INFLUENȚAT PE D'Aquino, Nicolaus Cusanus, Descartes, Anscombe

PRINCIPALELE OPERE
Monologion,
Proslogion

Nu caut să înțeleg pentru a putea crede, ci cred pentru a putea înțelege. [...]

Proslogion

Anselm s-a născut la Aosta, care la vremea aceea făcea parte din Piemontul burgund (astăzi se află în cel italian). A vrut să devină călugăr când era foarte tânăr, dar tatăl lui l-a împiedicat. Când a putut pleca de acasă, pe la douăzeci și ceva de ani, a început să călătorească, oprindu-se până la urmă la mănăstirea benedictină de la Bec, în Normandia. După câțiva ani de studii cu starețul Lanfranc, a intrat în ordinul călugărilor benedictini, iar când Lanfranc a părăsit mănăstirea pentru a deveni abatele noii mănăstiri Sf. Ștefan din Caen (și mai târziu arhiepiscop de Canterbury), Anselm i-a luat locul, devenind apoi abate de Bec, în 1078.

La Bec, la îndemnul călugărilor, și-a scris învățăturile în două cărți: *Monologion* sau „Solilocviul" (1077) și capodopera lui, *Proslogion* sau „Discursul" (1078), precum și un număr de lucrări despre limbă, adevăr și libertate. Însă în 1093 a fost numit succesor al fostului său profesor Lanfranc ca arhiepiscop de Canterbury. A acceptat fără prea mare tragere de inimă acest post, părăsind astfel liniștitul Bec pentru agitata Anglie, unde a început o perioadă de conflicte permanente mai întâi cu William al II-lea, apoi cu Henric I.

În acest timp se afla când în Anglia, când la Roma, practic în exil, căci se lupta cu coroana pentru independența Bisericii și folosirea fondurilor ei. Deși în general era în relații bune cu Henric, care îl stima foarte mult, Anselm se confrunta cu numeroase conflicte. În cele din urmă, în 1107 au ajuns la un compromis și Anselm a trăit liniștit la Canterbury până la moarte, la vârsta de peste șaptezeci de ani.

Pe scurt:

Rațiunea duce la cunoaștere, deci cunoașterea religioasă trebuie să se întemeieze pe argumente valabile.

Poziția filozofică a lui Anselm e realistă (în comparație cu nominalismul medieval) și constă în amestecul obișnuit de filozofie aristotelică și neoplatonism aplicat la dogmele creștine. El se recunoaște îndatorat față de **Augustin**, a cărui operă a încercat să nu o conteste, câștigându-și astfel titlul de „al doilea Augustin" (deși, ca gânditor original, s-a îndepărtat inevitabil de ideile acestuia). A respins ideea că credința ar trebui să se afle cumva în afara logicii și a subliniat importanța rațiunii, oferind argumente pentru tezele principale ale creștinismului, inclusiv pentru întrupare și pentru trinitate. Totuși, argumentele sale cele mai cunoscute sunt cele pe care le aduce pentru a dovedi existența lui Dumnezeu, și mai ales argumentul dezvoltat în *Proslogion*, cunoscut sub numele pe care i l-a dat **Kant**: *argumentul ontologic.* Acesta a fost criticat de contemporanii lui Anselm, criticul cel mai influent fiind **Toma d'Aquino**, dar a fost reînviat de mulți dintre primii filozofi moderni, în special de **Descartes.**

După moartea lui Lanfranc în 1089, postul de arhiepiscop de Canterbury a rămas vacant timp de patru ani. Refuzând să recunoască un nou arhiepiscop, William al II-lea a împiedicat pe oricine să aibă putere morală asupra Angliei și a regelui. Totuși, în 1093, pe când Anselm vizita Anglia, William s-a îmbolnăvit și, crezând că ar putea să ajungă în iad dacă nu numește un arhiepiscop la Canterbury, el și episcopii lui l-au forțat pe Anselm să accepte postul. Odată ce și-a revenit, regele a abandonat căința; a urmat o relație dificilă între Biserică și stat până la moartea lui William.

ARGUMENTUL ONTOLOGIC

Argumentul încearcă să demonstreze că existența lui Dumnezeu decurge în mod logic din conceptul de Dumnezeu; adică e o contradicție să negăm că Dumnezeu există. Anselm argumentează cam așa:

1. Putem concepe că există o ființă dincolo de care nu poate fi concepută nici o alta mai mare (să-i spunem „Dumnezeu").
2. Dumnezeu există fie numai în mințile noastre, fie în lume (e fie imaginar, fie real).
3. Dar a fi real e mai mult decât a fi imaginar.
4. Dacă Dumnezeu ar exista numai în mințile noastre, am putea concepe că există o ființă mai mare – una care există în lumea reală.
5. Dar atunci aceea ar fi o ființă mai mare decât o ființă față de care nu poate fi concepută nici o altă ființă mai mare, ceea ce e o contradicție.
6. *Prin urmare,* Dumnezeu există cu adevărat.

Cu alte cuvinte, odată ce am înțeles conceptul de „Dumnezeu", a nega existența lui înseamnă a vorbi prostii.

OBIECȚIA LUI GAUNILON

Argumentul este numai în aparență simplu și ne dăm seama imediat că nu poate funcționa – dar la o analiză mai atentă constatăm că e greu să înțelegem *de ce* nu funcționează. Un călugăr benedictin contemporan cu Anselm, Gaunilon, a expus ceea ce a devenit cunoscut ca o *obiecție de supraîncărcare* sau *exces.* În loc să arate de ce argumentul nu funcționa, el a afirmat că trebuie să fie greșit, pentru că, dacă ar fi corect, atunci la fel ar fi un mare număr de alte argumente de același tip, universul supraîncărcându-se cu lucruri de a căror existență avem motive întemeiate să ne îndoim. El dă ca exemplu ideea unei insule mai mare decât care nu poate fi concepută o alta și pretinde că putem folosi argumentul lui Anselm pentru a dovedi că o asemenea insulă există – și așa mai departe, înlocuind „insulă" cu orice dorim.

Argumentul lui Gaunilon nu stă în picioare, pentru că nu există *conceptul* unei insule mai mare decât care nu poate fi concepută o alta; fiecare dintre noi are o altă noțiune despre cea mai mare insulă posibilă (unii ar dori ca pe insulă să fie fructe și legume din abundență și să nu fie foarte cald; alții ar vrea căldură tropicală și mult pește). Dacă Gaunilon ripostează spunând că nu se referă la o insulă perfectă pentru oricine, ci doar la cea mai mare insulă *ca insulă,* atunci îi răspundem că toate insulele sunt perfecte în acest sens, pentru că sunt toate insule în mod desăvârșit (ceva e o insulă sau nu). Conceptul de „Dumnezeu" e unic deoarece e conceptul a ceva care este mare în sens maxim – nu pentru unul sau altul, nu ca un lucru de un fel sau altul, nu pentru un scop sau altul, ci pur și simplu maxim.

În ciuda unor lungi perioade în care a fost neglijat (mai ales după ce Toma d'Aquino l-a atacat), argumentul ontologic a devenit unul dintre principalele argumente pentru existența lui Dumnezeu, mai ales printre filozofi. Nu funcționează, dar asta este o altă poveste.

PREZENTARE GENERALĂ
FILOZOFIA INDIANĂ

În timp ce filozofia antică greacă s-a dezvoltat pornind de la niște preocupări științifice și metafizice, extinzându-se treptat la probleme morale, politice, epistemologice și logice, filozofia indiană veche s-a dezvoltat în principal din scrieri religioase și teologice și s-a extins la alte domenii. Totuși, această generalizare poate induce în eroare. Lucrarea care reprezintă dovada cea mai veche a gândirii filozofice indiene și din care s-a dezvoltat filozofia ulterioară a fost **Veda** *(Cunoaștere),* compusă, inițial, din trei culegeri vechi *(samhitas)* de scrieri: *Rig-veda* (o culegere de 1028 de imnuri), *Sama-veda* (o prelucrare și reorganizare a unei părți din *Rig-veda)* și *Yajur-veda* (material destinat a fi folosit de preoții care aduceau ofrande). La acestea s-a adăugat mai târziu *Atharva-veda,* o culegere de texte populare, descântece, vrăji și altele. Cele mai vechi părți ale Vedei datează încă din secolul al XIV-lea î.Hr., deși forma (scrisă) actuală a apărut pe la sfârșitul secolului al III-lea î.Hr.

Deși Veda este în mod cert o scriere religioasă, ea se deosebește considerabil de Biblia iudeo-creștină, să spunem; dacă aceasta din urmă are înainte de toate un caracter istoric, relatând povestea unui anumit trib semitic începând cu originile mitologice ale acestuia și continuând cu numeroasele nenorociri prin care trece, Veda – și mai ales *Rig-veda* și *Sama-veda* – e în mod fundamental metafizică. Aceasta nu înseamnă doar că face afirmații despre natura lumii; formulează întrebări și implică o tradiție avansată, probabil îndeosebi orală, de investigație și analiză filozofică. Cu toate acestea, statutul de document religios al Vedei se face simțit în multe feluri, nu în ultimul rând prin împărțirea tradițională a celor nouă principale școli de gândire în două clase inegale: șase școli ortodoxe și trei neortodoxe (vezi graficul de mai jos).

Unele dintre acestea (în special Vedanta și Materialismul) sunt, de fapt, grupuri de școli înrudite, iar uneori aceste sub-școli se îndepărtează foarte mult una de alta. Cel mai remarcabil exemplu este cel al școlii Vedanta.

VEDANTA

Vedanta se întemeiază pe studiul Vedei de mai târziu, în special al *Upanișadelor.* Acestea sunt texte scrise de autori diferiți în epoci diferite (la mare distanță în timp – din cele peste două sute de *Upanișade,* mai puțin de douăzeci sunt considerate antice, restul fiind imitații ulterioare). Așa cum se întâmplă cu o mare parte din filozofia indiană, se știu puține lucruri despre autorii *Upanișadelor;* de aceea apar foarte puțini filozofi indieni în această lucrare – în tradiția filozofică indiană, gânditorul ca individ nu iese în evidență precum în cea occidentală și în cea chineză. Primele texte Vedanta, fundamentale pentru această școală, au fost Brahmasutra – care erau atât de evazive încât a fost nevoie să fie interpretate – de aici, dezvoltarea diferitelor școli Vedanta, dintre care cea mai importantă a fost *vedanta advaita* (non-dualistă) a lui **Sankara.**

Pe de altă parte, numeroasele școli reunite sub titlul de „Materialism" sunt mai degrabă rezultatul unei fragmentări istorice; filozofia materialistă s-a lovit de opoziția înverșunată a școlilor mai religioase – mai ales a celor ortodoxe, și de aceea școlile materialiste nu au rezistat în general prea mult. Totuși, ele au avut o influență considerabilă asupra multor altor aspecte ale gândirii indiene.

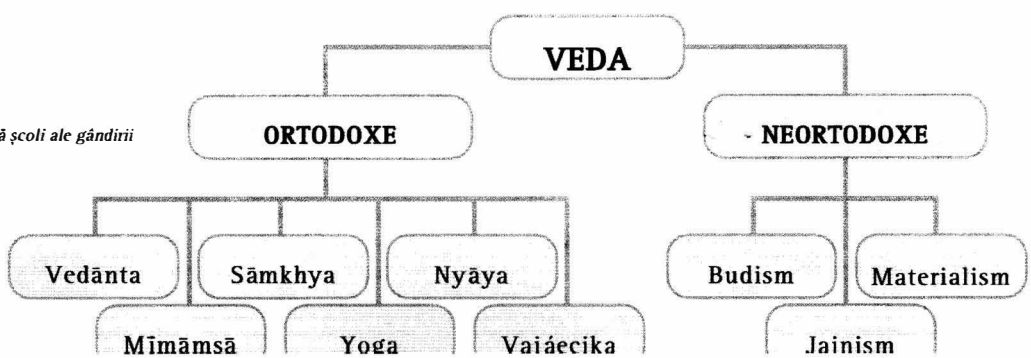

Cele nouă școli ale gândirii Veda

RĀMĀNUJA

NĂSCUT 1017, Sriperumbudār **MORT** 1137, Srirangam

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, epistemologia

INFLUENŢAT DE Sankara

A INFLUENŢAT PE Radhakrishnan

PRINCIPALELE OPERE
Vedānta Sara, Vedānta samgraha, Vedānta dipa

Născut lângă Madras, în sudul Indiei, pe numele său Ilaya Perumal, Ramanuja provenea dintr-o familie de brahmani. Tatăl lui a murit când era el mic. A început să studieze Vedele cu înțeleptul din școala Vedanta Yadava Prakasha, în apropiere de Kanchipuram. A fost un elev precoce și a ajuns repede să îl contrazică pe profesorul său privind interpretarea corectă a textelor. Până la urmă, s-au despărțit în termeni deloc amicali (într-o poveste se spune că Yadava a încercat să pună pe cineva să-l ucidă pe elevul său).

Ramanuja s-a căsătorit de tânăr, dar căsnicia îl împiedica să studieze, așa că și-a părăsit soția ca să devină *sannyasin.* În cele din urmă, a ajuns conducătorul templului de la Srirangam, unde și-a petrecut o mare parte din viață predând și scriind. De asemenea, a călătorit foarte mult în sudul Indiei, predând și făcându-și adepți. A murit la Srirangam, se presupune la vârsta de o sută douăzeci de ani.

Ramanuja a aparținut unei secte religioase, *Sri Vaishnavas,* care îl considera pe Brahman – în viziunea lui Sankara, impersonal – o divinitate personală, Vishnu. Deși a acceptat în mare parte argumentul lui Sankara împotriva școlilor de gândire dualiste și pluraliste, Ramanuja considera poziția *advaita* extremă, prea academică și prea rece pentru gustul lui. Soluția lui a fost să împartă realitatea în trei: *Brahman* văzut în formă personală (a zeului Vishnu), lucrurile materiale și sufletele individuale. Ultimele două nu pot exista fără primul – dar nici primul fără ultimele.

Deși admitea că există o singură realitate, Ramanuja susținea că *Brahman* e influențat – e determinat – de indivizi, de unde denumirea dată filozofiei sale: *visistadvaita,* tradusă de obicei prin „non-dualism determinat" (sau „monism determinat"). Este important să observăm că Ramanuja nu afirmă că non-dualismul său e determinat, ci că *Brahman* e astfel. Ca ființă personală, *Brahman* are calități (de exemplu, compasiunea și iubirea) care se definesc ca (sau poate constau în) relația lui cu indivizii.

Ramanuja respinge argumentul lui Sankara că *Brahman* nu poate fi cunoscut decât dacă ne pierdem individualitatea. Cunoașterea lui *Brahman* și *moksa* se obține prin *bhakti* (venerare sau adorație) pe care o practicăm ca indivizi. Credințele noastre despre lume pot fi iluzorii (Ale cui iluzii ar fi? Nu ale lui *Brahman,* căci acesta nu poate greși, nici ale altor oameni, pentru că ei fac parte din iluzie).

Deși *advaita vedanta* a lui Sankara a rămas cea mai influentă dintre școlile Vedanta, școala *visistadvaita vedanta* dezvoltată și consolidată de Ramanuja a atras mulți adepți cu orientare mai degrabă teistă.

Sannyāsin *este cineva care renunță la lume pentru a căuta* moksa *– scăparea sau eliberarea din ciclul nașterii și al morții* (samsara). *Astfel, un* sannyāsin *este în esență un ascet rătăcitor.*

Pe scurt:

Lumea este un întreg ale cărui părți sunt interdependente, format din* Brahman, *materie și suflete.

ABŪ HĀMID MUHAMMED IBN MUHAMMED AT-TŪSI AL-GHAZĀLĪ

NĂSCUT cca 1058, Tūs, Persia **MORT** 1111, Tūs, Persia

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica

INFLUENȚAT DE al-Fārābi, Avicenna

A INFLUENȚAT PE Averroes, Sohravardi, Nicholas d'Autrecourt

PRINCIPALELE OPERE
Părerile filozofilor, Incoerența filozofilor, Renașterea științelor religioase

Sufismul, mișcare islamică mistică, a început în prima parte a secolului al X-lea și a devenit popular în secolele al XI-lea și al XII-lea. Prin misticismul său se asemăna într-o oarecare măsură atât cu primele secte creștine, cât și cu neoplatonismul.

Deși al-Ghazali nu intenționa să respingă raționamentul filozofic, opera lui a contribuit probabil la reprimarea filozofiei în lumea musulmană un secol și ceva mai târziu.

Născut în provincia Khorasan din Iranul de azi, al-Ghazali (Algazel) a rămas orfan la o vârstă fragedă, dar a primit o educație vastă – la Tus, Jurjan și Neyshabur, unde a studiat cu reputatul teolog al-Juwayni. În această perioadă a scris tratate de drept și teologie care i-au câștigat respectul contemporanilor. După moartea profesorului său în 1085, a fost invitat la Bagdad de vizirul Nizam al-Mulk. Aici a studiat în particular și a scris probabil cele mai importante cărți ale sale, *Părerile filozofilor*, în care a expus argumentele filozofilor neoplatonicieni și aristotelici creștini și musulmani, și *Incoerența filozofilor*, în care a prezentat argumente împotriva lor (la care **Averroes** a răspuns în *Incoerența incoerenței).* În 1091, vizirul l-a numit profesor la școala Nizamiyyah, unde a petrecut patru ani, fiind un dascăl popular și respectat.

În 1095, al Ghazali a suferit un fel de depresie nervoasă; aceasta, împreună cu niște considerații posibil de natură politică l-au determinat să renunțe la poziția și la averea sa și să ducă viața unui Sufi rătăcitor. Scrie în lucrarea autobiografică *Izbăvirea de greșeală* (comparată adesea cu *Confesiunile* lui **Augustin**) că a părăsit modul său de viață anterior în parte din motive religioase; a petrecut următorii zece ani în pelerinaje și meditație. În cele din urmă, fiul lui Nizam al-Mulk l-a convins să predea din nou și s-a întors la Bagdad. Și-a petrecut ultimii ani din viață în orașul natal Tus, unde întemeiase un fel de mănăstire în care preda sufismul.

Pe scurt:

Credința religioasă este esențială, dar ea poate și ar trebui să fie susținută de rațiune.

Al-Ghazali a acceptat metodele științei naturale și logicii aristotelice, susținând folosirea ultimei in filozofie și teologie, dar a respins o mare parte din metafizica elaborată de gânditorii evrei, creștini și musulmani ca neconcordantă cu învățăturile Islamului. În *Incoerența filozofilor* accentuează caracterul inacceptabil a trei teze ale metafizicii: negarea renașterii fizice, limitarea cunoașterii divine la adevăruri eterne, universale și doctrina creației prin emanații (împreună cu afirmația asociată că lumea este eternă).
Afirmând că oricine susținea aceste convingeri era necredincios, a început să le combată. Deși motivația sa primordială era de natură religioasă, a folosit logica aristotelică pentru a respinge fiecare dintre afirmațiile menționate. În demersul său, a abordat într-o manieră interesantă o serie de probleme complementare, printre care pe aceea a cauzalității.
A expus concepția că nu există cauze adevărate în lume, atribuind toate puterile cauzale lui Dumnezeu (a se compara cu ocazionalismul lui **Malebranche**).

PREZENTARE GENERALĂ
FILOZOFIA ȘI RELIGIA

În toate marile tradiții intelectuale, relația dintre gândirea religioasă – în special teologică și – filozofie a fost adesea una apropiată. Filozofia indiană s-a dezvoltat din textele sacre, din Veda; tradițiile filozofice chineze, cu toate că nereligioase la început, s-au transformat în general în religii, întemeietorii lor fiind venerați ca niște divinități; și deși începuturile filozofiei occidentale pot fi descoperite într-o încercare de a lăsa în urmă poveștile religioase despre lume pentru a oferi explicații adecvate, în evoluțiile ulterioare, și mai ales în epoca medievală, cele două moduri de gândire au venit din nou în contact.

Cu toate că diferențele dintre filozofie și religie sunt evidente în majoritatea domeniilor, frontierele par să se estompeze când vorbim despre filozofia religiei. Prin ce se deosebește aceasta nu numai de teologie, dar și de sociologie, de psihologie și de istoria religiei? Față de ultimele trei, diferențele sunt, de fapt, destul de ușor de stabilit: filozofia se deosebește de toate trei prin aceea că o preocupă *adevărul* religiei. Problema teologiei e puțin mai complicată, în parte deoarece termenul de „teologie" poate fi folosit în mai multe moduri.

NATURA TEOLOGIEI

Teologia revelată se ocupă de credințele și doctrinele religioase dobândite prin revelație (personală sau scripturală), nu exclusiv cu ajutorul rațiunii. Teologia naturală are ca obiect credințele și doctrinele religioase la care se ajunge prin folosirea rațiunii. Teologia speculativă este cea mai influențată de filozofie și de metafizică și ar putea fi descrisă ca filozofia religiei realizată de credincioși.

Această ultimă definiție conține cheia pentru toate celelalte: teologia este studiul religiei așa cum este el întreprins de credincioși. Filozoful este (sau ar trebui să fie) pregătit să pună totul sub semnul întrebării, în timp ce credinciosul pornește de la un nucleu de credințe care sunt mai presus de orice îndoială. Aceasta nu înseamnă că teologul ignoră sau evită problemele care decurg din credință; el se luptă cu și se îndoiește de multe chestiuni pe care credincioșii obișnuiți le consideră bine stabilite și mai presus de îndoială (ca, de exemplu, adevărul miraculelor, eficiența rugăciunii, și chiar natura lui Dumnezeu). De fapt, convingerile religioase ale teologilor din toate religiile tind să se îndepărteze din ce în ce mai mult de cele ale credincioșilor de rând.

Unul dintre efectele gândirii filozofice asupra religiei, mai ales în Occident, a fost să o împingă spre iraționalism. Pe măsură ce se dovedea că fundamentele raționale principale ale credinței (cum ar fi argumentele pentru existența lui Dumnezeu) erau lipsite de soliditate și greșite, și dat fiind că apăreau din ce în ce mai multe probleme privind aspectele centrale ale credinței religioase (ca, de exemplu, problema răului), noțiunea de credință ca tip de convingere fără baze raționale (sau chiar credință în ceea ce nu putea fi cunoscut) a devenit esențială și a fost în cele din urmă declarată o virtute în sine.

Pe măsură ce temeiurile raționale ale convingerilor religioase se prăbușeau și credința căpăta o mai mare importanță, filozofii religioși din Occident au devenit mai preocupați de concepte morale precum binele și răul. De exemplu, în opera sa neoplatoniciană De Civitate Dei, *Augustin apără Cetatea lui Dumnezeu împotriva Cetății lui Satan.*

PIERRE ABÉLARD

NĂSCUT 1079, Le Pallet **MORT** 1142, Chalôn-sur-Seine

PREOCUPĂRI MAJORE Logica, limbajul, metafizica

INFLUENȚAT DE Aristotel, Porfir, Boethius

A INFLUENȚAT PE John Salisbury

PRINCIPALELE OPERE
Sic et Non

Aceeași faptă poate fi înfăptuită de același om în momente diferite. Dar, în funcție de intenția lui diferită, această faptă poate fi o dată bună și altă dată rea.

Etica lui Abélard, *p. 46*

Născut în Bretagne, Pierre le Pallet era fiul cel mare al unui mic nobil și astfel era destinat unei cariere militare. Cu toate acestea, el a refuzat să meargă pe acest drum și a plecat de acasă să studieze mai întâi la Loche (în Touraine, cu Jean Roscelin, un filozof nominalist), apoi la Școala Catedralei (Notre-Dame) din Paris (cu Guillaume de Champeaux, adept al realismului). În această perioadă și-a luat numele de „Abélard" (sau „Abailard" sau „Abaelardus"). În jurul anului 1105, își întemeiase deja propria școală la Melun în Seine-et-Marne, mai târziu mutându-se mai la vale pe Sena, la Corbeil, pentru a se întoarce în cele din urmă la Paris în 1108. La un moment dat, probabil între Corbeil și Paris, a abandonat temporar filozofia pentru a studia teologia cu Anselm de Laon, în parte din cauza unor probleme de sănătate. Relația cu acest profesor s-a terminat prost; se pare că s-a certat cu toți profesorii pe care i-a avut, precum și cu mulți alții, dar aceasta nu l-a împiedicat să își câștige rapid o reputație de gânditor și profesor în toată Franța și în afara ei. În 1113, a fost numit profesor de retorică și dialectică la Școala Catedralei. Era chipeș, carismatic și foarte popular ca profesor, renumit pentru spiritul și inteligența, dar și pentru aroganța lui. Pe lângă prieteni și admiratori, și-a făcut și mai mulți dușmani.

ABÉLARD ȘI HÉLOÏSE

În 1117, a devenit profesorul nepoatei unuia dintre canonicii de la Notre-Dame. La doar șaisprezece ani, Héloïse dobândise și ea o oarecare faimă pentru erudiția ei; vorbea latina, greaca și ebraica și cunoștea bine clasicii, filozofia și teologia. Au devenit repede amanți și Héloïse a rămas însărcinată. S-au căsătorit în secret; deși Abélard nu fusese hirotonisit și ca atare nu era constrâns de jurământul celibatului, relația lor i-ar fi prejudiciat cariera, nu în ultimul rând deoarece fusese de fapt *in loco parentis* (tutore) al elevei sale. A urmat o serie complicată de neînțelegeri în care a fost implicat unchiul lui Héloïse și care s-a încheiat cu un atac violent asupra lui Abélard și castrarea lui. Héloïse a devenit călugăriță la insistența lui Abélard, iar el călugăr benedictin, fiul lor, Astrolabe, fiind trimis să fie crescut de sora lui Abélard.

După acest episod, unul din cele mai dramatice din istoria filozofiei, Abélard a continuat să atragă asupra sa alte nenorociri. A trebuit să fugă de la mănăstirea Saint Denis unde se retrăsese fiindcă pusese la îndoială legenda sfântului protector al acesteia, iar din cauza primei sale cărți publicate, *Tratat despre unitatea divină și Sfânta Treime* (cca 1120), a fost judecat de Conciliul de la Soissons în 1121 (posibil ca urmare a unei campanii duse împotriva lui de unii dintre dușmanii pe care și-i făcuse) și, deși se pare că lucrarea nu a fost condamnată fățiș, a fost obligat s-o ardă. Din acest motiv și din cauză că era în continuare privit cu ostilitate de călugării de la Saint Denis, a fugit la țară, lângă Troyes, în Champagne, în căutarea liniștii și

Dragostea romantică

Corespondența dintre Abélard și Héloïse după despărțirea lor s-a păstrat și a fost timp de secole un simbol al iubirii romantice – deși constituie, de fapt, mai degrabă o mărturie a agerimii spiritelor lor (și a egoismului lui Abélard).

Înconjurat mereu de controverse, Abélard a căutat să devină profesorul tinerei și uimitoarei Héloïse. S-au îndrăgostit și idila lor ce s-a sfârșit tragic este probabil una dintre cele mai vestite și mai celebrate din toate timpurile.

singurătății. Însă a fost căutat de studenți și a predat acolo câtva timp, într-o tabără de corturi și colibe, construind o capelă numită Ocrotitoarea. A scris, de asemenea, lucrări de logică și teologie, precum și cartea sa cea mai cunoscută, *Sic et Non (Da și nu)*. Pe la 1126 a fost numit stareț al mănăstirii din Saint Gildas de Rhuis în Bretagne, iar Héloïse a ajuns stareță la Ocrotitoarea, devenind celebră pentru erudiția ei și pentru capacitatea ei organizatorică. Abélard a scris o lucrare autobiografică, *Historia calamitatum mearum* (1132), de unde cunoaștem multe amănunte despre viața lui de până atunci. Pe de altă parte, și-a atras și antipatia călugărilor de la Saint Gildas din cauza severității sale și, în 1132, aceștia au încercat să-l omoare. S-a întors la Paris și, pe când preda acolo și-a făcut un alt dușman puternic, Bernard de Clairvaux. Drept urmare, Abélard a fost condamnat de Conciliul de la Sens și de către papă. Recursul lui Abélard la această sentință a eșuat și, după o perioadă relativ liniștită la mănăstirea din Cluny și apoi la o casă a mănăstirii de la Chalôn-sur-Seine, unde a continuat să scrie, a murit în 1142. Héloïse a murit în 1164 și a fost înmormântată lângă el. Rămășițele lor au fost mutate într-un singur mormânt la Paris, în 1817.

CUVINTELE ȘI LUCRURILE

Din punctul de vedere al concepției filozofice, Abélard a fost un nominalist de frunte; el a afirmat că în lume există numai indivizi sau lucruri individuale, universale precum „pălărie" sau „animal" fiind doar cuvinte. Totuși, a avut grijă să precizeze clar că universalitatea nu revine cuvântului în sine (*vox*: cuvântul scris pe hârtie sau pronunțat), ci cuvântului ca unitate logico-lingvistică având o semnificație (*nomen* sau *sermo*). Teza pe care o afirmă nu este clară, dar Abélard pare uneori să creadă că *sermones* universale își capătă înțelesul din capacitatea noastră de a identifica asemănările dintre lucrurile individuale, astfel încât noi ne formăm o noțiune vagă sau neclară despre ele, care le reprezintă pe toate (a se compara cu teoria lui **Berkeley** despre ideile abstracte). Acesta este unul dintre lucrurile citate împotriva lui în primele acuzații de erezie, pentru că pare să însemne că cele trei persoane ale trinității creștine există cu adevărat (ca indivizi), dar că unicul Dumnezeu nu există, fiind doar o idee neclară.

În afară de influentele sale lucrări despre logică și limbaj, Abélard a abordat subiecte teologice esențiale, ca păcatul și exegeza Bibliei, precum și problema liberului arbitru și prestiința divină. S-ar putea spune că a fost primul *scolastic* important; a trăit în perioada în care începeau să fie fondate marile universități europene (și i s-a atribuit meritul de a fi avut o influență importantă la înființarea universității din Paris).

Pe scurt:

Universalele nu sunt lucruri, deși a vorbi despre universale nu înseamnă doar a vorbi despre cuvinte.

AVERROES (IBN RUSHD ABŪ AL-WALĪD MUHAMMAD IBN RUSHD)

NĂSCUT 1126, Cordoba, Spain **MORT** 1198, Marrakesh, Maroc

PREOCUPĂRI MAJORE Epistemologia, politica, metafizica

INFLUENȚAT DE Platon, Aristotel, Porfir, al-Fārābi, Avicenna, al-Ghazālî

A INFLUENȚAT PE Maimonide, Roger Bacon, Siger de Brabant, Toma d'Aquino

PRINCIPALELE OPERE
Incoerența „Incoerenței": comentarii la Aristotel

Averroes (pe numele său arab Ibn Rushd) s-a născut la Cordoba într-o familie de magistrați, atât bunicul, cât și tatăl său fiind cadii (judecători) și oameni foarte influenți în politica Andaluziei; el însuși a studiat (în parte cu tatăl său) jurisprudența, precum și medicina, filozofia, teologia și matematica. Califii Cordobei din acea vreme – Abu Ya'qub Yusuf (1163-1184) și fiul său, Abu Ya'qub al-Mansur (1184-1199) – au fost niște conducători de stat luminați, care au dat o mare libertate activităților intelectuale de orice fel – mult mai mare decât în restul lumii islamice și creștine.

Acest climat i-a priit lui Averroes, atât din punct de vedere intelectual, cât și profesional. A fost numit cadiu la Sevilla în 1169 și la Cordoba în 1171, înainte să devină medicul de curte al lui Abu Ya'qub Yusuf, în 1182. Califul era interesat de filozofie și, sub patronajul lui, Averroes a început să lucreze la comentariile sale despre **Aristotel** (acest aspect al operei sale – comentariile despre Platon, Porfir, dar mai ales despre Aristotel – i-a câștigat renumele de „Comentatorul").

Când califul a murit, fiul acestuia i-a urmat la tron. La început, nu s-au schimbat prea multe; Averroes a rămas medic de curte și sfetnic și a continuat să scrie chiar mai mult. Cu toate acestea, deși cercurile intelectuale se bucurau în continuare de libertatea discuțiilor și controverselor, masele inculte, influențate de clerici fundamentaliști, se ridicau împotriva învățăturii, mai ales a filozofiei.

Pe scurt:

Filozofia, teologia și retorica sunt trei căi spre adevăr, fiecare adecvată unui alt nivel al societății.

În special, faptul că Averroes a apărat rațiunea și a încercat să arate că descoperirile filozofiei puteau fi reconciliate cu învățăturile Islamului a stârnit indignarea maselor, el fiind chiar agresat fizic. Pe lângă toate acestea, califul avea probleme pe plan politic și de aceea era important să se bucure de sprijinul clericilor. Prin urmare, în 1195 Averroes a fost acuzat de erezie, destituit din funcțiile pe care le avea și exilat de la curtea din Marrakesh; toate cărțile lui, în afara celor pur științifice, au fost arse.

În 1198, când situația politică și militară a califului s-a mai ameliorat, Averroes a fost iertat și adus înapoi la Marrakesh, dar a murit mai târziu în același an. Influența lui asupra filozofiei din Occidentul creștin a fost imensă (de-a lungul perioadei medievale și după aceea), deși era cunoscut aproape numai pentru lucrările sale despre Aristotel. Operele lui erau predate în universitățile europene, iar în secolul al XIII-lea în jurul lui Siger de Brabant s-a format un grup de averroiști autoproclamați. Influența lui Averroes asupra Orientului musulman a fost mică, în parte fiindcă la moartea sa forțele ortodoxe musulmane câștigau lupta

Acum, deoarece [Islamul] este adevărat, [...] noi, comunitatea musulmană, știm cu certitudine că [filozofia] nu duce la [concluzii] care contrazic ceea ce ne-a dat Scriptura; căci adevărul nu se opune adevărului, ci concordă cu el și stă mărturie pentru el.

Fasl al-Maqāl *II*

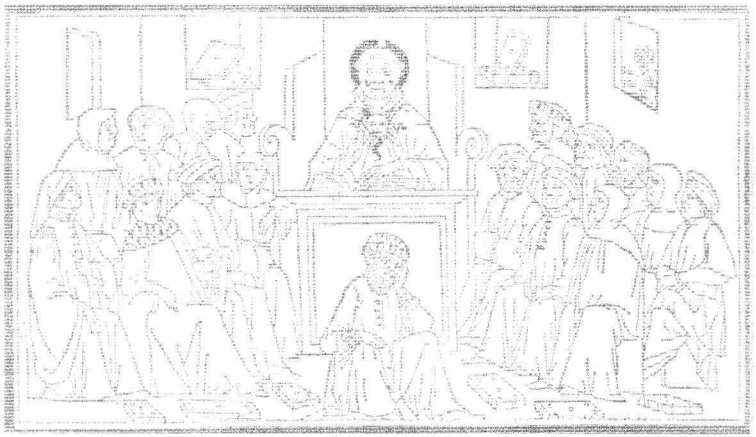

Timp de mulţi ani, Averroes s-a bucurat de respectul colegilor săi intelectuali, în timp ce maselor inculte li se părea dificil să împace filozofia lui cu învăţăturile Islamului. El a jucat un rol important în apărarea filozofiei greceşti împotriva teologilor islamului şi este cunoscut pentru comentariile sale despre Aristotel. Cu toate acestea, ascensiunea ortodoxiei musulmane a dus la acuzarea lui de erezie şi la arderea cărţilor sale.

împotriva filozofiei, privând Islamul de componenta raţională care a jucat un rol atât de covârşitor în dezvoltarea creştinismului în Occident. Ibn Ruhd, sau Averroes cum a fost cunoscut în Europa creştină, a fost ultimul dintre marii filozofi musulmani.

DUBLUL ADEVĂR

Poziţia filozofică pentru care este cel mai cunoscut este, de fapt, una pe care nu a susţinut-o: teoria dublului adevăr. Aceasta este teza conform căreia există două feluri de adevăr, cel filozofic şi cel religios (şi uneori numai primul este veritabil). Poziţia sa filozofică reală se deosebeşte de această teză din două puncte de vedere. Mai întâi, a făcut o distincţie între diferite metode de a ajunge la adevăr, nu între diferite tipuri de adevăr; în al doilea rând (după Aristotel), a distins trei metode de a ajunge la adevăr, fiecare adecvată unui segment diferit al societăţii: demonstraţiile filozofice, care pot fi adoptate de cârmuitori; discuţia dialectică, ce poate fi înţeleasă de teologi; şi retorica, ce poate fi urmată de oamenii de rând. Averroes merge pe urmele predecesorilor săi, precum **al-Farabi**, adoptând o concepţie în general platoniciană despre statul ideal (înlocuindu-i pe regii-filozofi cu profeţii-filozofi), în care oamenii din fiecare segment al societăţii primesc o educaţie adecvată nivelului lor.

Comentariile lui despre Aristotel au fost la rândul lor împărţite în trei nivele, fiecare de lungime diferită: cele mai scurte, *jami*, erau în special parafraze explicative, expunând în esenţă concluziile lui Aristotel, cele medii, *talkhis*, cuprindeau explicaţii suplimentare şi unele idei personale ale lui Averroes; cele mai lungi, *tafsir*, expuneau comentarii detaliate şi prezentau atât concepţiile lui Aristotel, cât şi pe cele ale lui Averroes, extrem de aprofundat şi de amănunţit. Principalele lui scopuri au fost să cureţe aristotelismul vremii de influenţa neoplatoniciană şi să deosebească argumentele filozofice de cele teologice în operele unor autori precum **al-Farabi** şi **Avicenna.**

NEMURIREA SUFLETULUI

Una dintre poziţiile cele mai cunoscute ale lui Averroes decurge din analiza pe care o face modului în care Aristotel descrie intelectul în *De anima*.
În anumite privinţe, explicaţia lui o urmează pe cea a scriitorilor care l-au precedat, precum al-Farabi, însă versiunea lui include concepţia surprinzător de originală că „intelectul pasiv" din teoria lui Aristotel, pe care alţi scriitori înaintea lui îl identificaseră cu un aspect al trupului sau cu o mentalitate individuală, este, de fapt, un aspect al unui intelect unic şi unitar – imaterial şi universal. Aceasta implică ideea, contrară concepţiei lui Avicenna, că nu există nemurire a sufletului, decât într-un oarecare sens general, foarte diferit de conceptul islamic (sau creştin) obişnuit.

ZHU XI

NĂSCUT 1130, Youxi **MORT** 1200

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, etica, politica

INFLUENŢAT DE Confucius, Mencius, Zhou Dunyi, Cheng Yi, Cheng Hao

A INFLUENŢAT PE Wang fu-zi, Kang Youwei, Feng Youlan

PRINCIPALELE OPERE
Reflecţii despre lucruri la îndemână, Analecte

Zhu Xi (Chu-shi, Chu Yulan-Hui, chu Wen-kung) s-a născut spre sfârşitul dinastiei Song în provincia Fujian a Chinei de azi; era fiul unui mic funcţionar local care părăsise capitala în semn de protest faţă de acţiunile guvernului. După un rezultat foarte bun obţinut la examenele imperiale la o vârstă precoce în 1148, Zhu Xi şi-a petrecut următorii nouă ani în serviciul civil. Nu era un funcţionar perfect, pentru că era cinstit şi direct, şi până la urmă a fost concediat. În următorii douăzeci şi unu de ani a trăit într-o relativă sărăcie, studiind, scriind şi predând, înainte de a reintra în serviciul civil în 1179. Totuşi, ca şi tatăl său, a rămas în eşaloanele inferioare din cauza atitudinii sale critice faţişe la adresa guvernului şi a fost în cele din urmă concediat din nou.

Fiecare lucru are un qi *fundamental, care este* li-*ul fundamental.*

Maxime consemnate *94*

Îşi făcuse mai mulţi duşmani şi în 1196 aceştia au reuşit să obţină interzicerea operelor lui, un cenzor imperial acuzându-l de zece infracţiuni, printre care acelea de a fi refuzat să slujească statul şi de a fi răspândit idei false. Deşi s-au făcut manevre pentru a se obţine executarea lui, acestea au rămas fără rezultat şi Zhu Xi a murit în dizgraţia oficialităţilor, dar se spune că la funeraliile lui au participat foarte mulţi oameni.

Zhu Xi nu a fost, aşa cum se afirmă uneori, fondatorul neoconfucianismului, dar a fost cu siguranţă unul dintre filozofii cei mai importanţi pentru dezvoltarea lui; ar fi corect să spunem că el a furnizat sinteza care a dat forţă neoconfucianismului şi l-a făcut atât de influent, nu numai în China, ci şi în Japonia şi Coreea. Este cert că el a fost răspunzător pentru locul pe care l-au dobândit învăţăturile confucianiste în sistemul educaţional chinez din perioada dinastiei Song. Zhu Xi a fost cel care a ales şi a adnotat cele patru lucrări clasice – *Lun-Yu (Analecte), Cartea lui Mencius, Marea învăţătură* şi *Doctrina Căii* – care au devenit până la urmă (după două secole de la moartea lui) texte obligatorii pentru examenele imperiale. Versiunea de confucianism a lui Zhu Xi a fost cunoscută sub numele de *Lixue* sau Şcoala Principiului.

Pe scurt:

Daiji, *Marele Temei, este esenţa formală a universului şi fiecare dintre noi este o reflecţie a întregului.*

În tinereţe fusese atras atât de budism, cât şi de daoism, dar pe la treizeci şi ceva de ani a ales confucianismul, iar realizarea sa cea mai de seamă a fost Marea Sinteză a tuturor principalilor filozofi neoconfucianişti. În timp ce confucianismul se concentrase aproape în totalitate asupra eticii şi teoriei politice, neoconfucianiştii au introdus un interes pentru metafizică şi epistemologie, ce a izvorât în mare parte din confruntarea lor cu gândirea budistă şi daoistă. Zhu Xi a preluat elemente majore de la fiecare dintre neoconfucianişti şi a construit, pe baza acestor elemente, un sistem raţional şi coerent.

Confucianismul în dinastia Song

La începutul dinastiei Song (960-1279), confucianismul ajunsese într-o stare de inerție și neglijare, fiind dominat de superstiții; opera filozofilor neoconfucianiști, mai ales a lui Zhu Xi, l-a revitalizat, și această filozofie a devenit influentă nu numai în China, ci și în Coreea și în Japonia, în amândouă aceste țări ajungând să fie filozofia oficială.

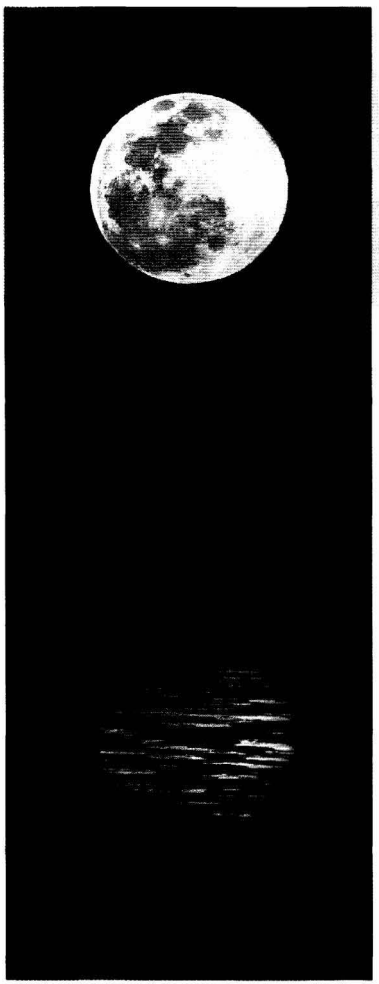

Așa cum lumina lunii reflectată într-o baltă nu este o părticică din această lumină, ci luna care strălucește deasupra bălții, la fel li dintr-un individ nu este o părticică din li, ci întregul unitar li-daiji.

LI ȘI *QI*

Poziția sa filozofică avea în centru conceptele de *li* (principiu, formă, idee) și de *qi* (sau *ch'i*; energie sau forță materială). *Li* stătea, desigur, la baza vechiului confucianism, dar acolo însemna ceva de genul bună-cuviință, regulile conduitei corecte; în opera lui Cheng Yi, de la care l-a preluat Zhu Xi, acest concept este mai aproape de noțiunea platoniciană de Formă sau chiar de *dao* daoistă. Dacă socotim *li* esența formală a unui lucru, atunci *qi* este esența lui materială. Aceasta este ceea ce **Descartes** numea o *distincție reală:* nu se afirmă că *li* și *qi* sunt separate sau distincte, ci că sunt tipuri de lucruri diferite. De fapt, *li* și *qi* nu se găsesc niciodată separat, pentru că *qi* este întruchiparea lui *li*, în care acesta este intrinsec, iar *li* este ceea ce dă formă lui *qi*. După cum scria Cheng Yo: „Totul în lume este controlat de *li*. Un lucru trebuie să aibă *qi* propriu. Un lucru trebuie să aibă *li* propriu" (*Opere postume*, V: 18). *Li* este imuabil și etern, pe când *qi* este temporal și schimbător.

MARELE TEMEI

Zhu Xi susținea că *li* este unic și unitar – și, ca tot unitar, este *daiji* (sau *tai ch'i;* Marele sau Supremul Temei. Această parte a sintezei provine din opera lui Zhou Dunyi). *Daiji* este totul și este în toate; este *li*-ul universului. Aceasta nu înseamnă, totuși, că lucrurile din lume fac parte din *daiji*, că *daiji* este divizat.

Acest *daiji* este primit de fiecare individ în totalitatea sa, neîmpărțit. Este ca luna care luminează pe cer; deși se reflectă în râuri și lacuri, nu ar trebui să spunem că este împărțită (*Maxime consemnate* 94).

Așadar, la fel cum lumina lunii care se reflectă într-o baltă nu este o anumită părticică din această lumină, ci luna care strălucește deasupra bălții, tot așa *li* al unui individ nu este o anumită părticică din *li*, ci *daiji* care animă individul.

ȘCOALA PRINCIPIULUI

Pe acest sistem metafizic se bazează concepțiile etice și politice ale Școlii Principiului. Fiecare ființă umană, animată de *daiji*, posedă în ea însăși patru virtuți: bunăvoința, echitatea, bună-cuviința și înțelepciunea. Răul sau greșeala apare numai atunci când suntem controlați de *daiji* mai degrabă decât de amestecul nostru propriu de *li* și *qi*. În practică, aceasta înseamnă să ne limităm la nevoile naturale și să evităm dorințele omenești artificiale. O societate virtuoasă, echilibrată ar fi rezultatul evitării acestor dorințe de către toți membrii săi, astfel încât ei să trăiască în conformitate cu principiile naturale.

MOISE MAIMONIDE

NĂSCUT 1135, Cordoba, Spania **MORT** 1204, Fostat, Egipt

PREOCUPĂRI MAJORE Dreptul, etica, metafizica

INFLUENȚAT DE Aristotel, al-Fārābi, Avicenna

A INFLUENȚAT PE Toma d'Aquino, Albertus Magnus, Spinoza

PRINCIPALELE OPERE
Călăuza șovăielnicilor, Mishnah Torah

Maimonide (Ben Maimon, Ramban) s-a născut la Cordoba, în sudul Spaniei, părinții lui fiind evrei spanioli; a studiat învățătura rabinică, știința și filozofia cu tatăl său și cu alți profesori. Când avea treisprezece ani, familia sa a părăsit Cordoba după ce orașul fusese atacat și cucerit de almohazi (reformatori musulmani care veneau din nordul Africii și care îi obligau pe cei de alte religii să se convertească la religia islamică). După numeroase călătorii dintr-un loc în altul prin Spania creștină, familia lui s-a mutat la Fez, în nordul Marocului, unde a rămas o vreme, ceea ce i-a permis lui Maimonide să-și continue studiile, care cuprindeau acum medicina, și să continue să scrie la prima sa lucrare importantă, *Cartea iluminării*, un comentariu la Mishnah.

Totuși, Fez se afla sub stăpânirea almohazilor și, deși au reușit să evite atenția autorităților pentru o vreme, datorită reputației crescânde de erudit a lui Maimonide, era greu ca familia să rămână neobservată, mai ales că atât el, cât și tatăl său s-au implicat activ în viața comunității evreiești, încercând să-i ajute pe evreii obligați să se convertească la Islam, dar continuau să practice iudaismul. După ce au trecut pe lângă nenorocire, de care au scăpat numai cu ajutorul unui prieten musulman, în 1165 familia sa a plecat mai departe.

S-au dus mai întâi în Palestina, ajungând apoi în Egipt și stabilindu-se la Fostat, Cairo. Când tatăl său, rabinul Maimon, a murit, fiul cel mare, David, a întreținut familia făcând negoț cu pietre prețioase, dar în 1169 David a murit pe mare și finanțele familiei (împreună cu sumele mari de bani pe care le ducea cu el pentru ceilalți negustori) s-au pierdut odată cu el. Sarcina de a întreține familia îi revenea acum fratelui mai mic, și Maimonide a început să practice medicina. A avut mare succes în această profesie, devenind în cele din urmă medicul de curte al vizirului sultanului Salah ad-Din Yusuf (Saladin). A început să-și câștige un renume deosebit pentru erudiția lui ca rabin și a început să corespondeze cu multe comunități evreiești, acordându-le sfaturi celor care i le solicitau și folosindu-și influența politică pentru a-i ajuta pe oameni. A devenit conducătorul evreilor din Egipt în 1177, și a petrecut mult timp studiind și scriind despre Talmud, realizând cea mai importantă lucrare a sa nefilozofică *Mishnah Torah* (o codificare a tuturor legilor ebraice). Când a murit, trupul lui a fost dus în Palestina, unde a fost înmormântat la Tiberiada.

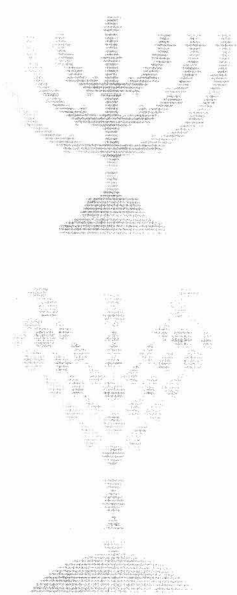

Maimonide a redesenat excelent iudaicul Menorah, *afirmând că acesta nu era un candelabru obișnuit. Structura candelabrului* Menorah, *asemănătoare unui copac care crește în sus, servea pentru iluminarea spirituală, mai degrabă decât pentru cea fizică, materială.*

ARISTOTEL ȘI IUDAISMUL

Ca și în cazul celorlalți filozofi musulmani și creștini ai vremii, filozofia lui Maimonide se întemeiază pe aristotelism, dar, ca și ei, s-a îndepărtat de concepțiile lui Aristotel numai când acestea erau în contradicție cu propria poziție filozofică și teologică. Unul dintre țelurile lui principale a fost să împace gândirea aristotelică, rațională, cu dogmele iudaismului tradițional. Poate cea mai importantă distanțare de ortodoxia aristotelică a fost argumentul că lumea a fost creată din

Literatură rabinică

Torah *(„învățătură") – folosit în mod diferit pentru a desemna primele cinci cărți ale Bibliei iudaice (Pentateuh), toată Biblia iudaică, învățăturile ebraice orale sau chiar toate legile iudaice.*
Midrash *– tradiția exegezei biblice în literatura rabinică.*
Mishnah *– text rabinic din secolul al II-lea d.Hr. redactat pe baza unor culegeri anterioare, care abordează în primul rând aspectul juridic al exegezei biblice.*
Talmud *– principalul text rabinic, comentariu la Mishnah: Talmudul palestinian, secolul al IV-lea d.Hr.; Talmudul babilonian, secolul al V-lea d.Hr.*

nimic la un moment dat. Cea mai semnificativă diferență față de metodele celorlalți filozofi ai vremii a fost faptul că el nu a scris nici o operă de filozofie academică – fie comentarii la Aristotel, fie (în afara unei lucrări de logică scrise foarte devreme) expuneri ale propriilor puncte de vedere sau argumente în favoarea acestora. Scrierile sale au fost teologice, juridice ori practice, iar componenta lor filozofică rezidă în modul în care Maimonide aplică gândirea sa filozofică la problemele respective.

ÎNLĂTURAREA ȘOVĂIELII

Cea mai importantă și mai filozofică dintre lucrările sale, în afara contextului strict religios, a fost *Dalalat al-Ha'irin* sau *Călăuza șovăielnicilor*, cunoscută de filozofii creștini din următoarele două secole ca *Doctor perplexorum* al rabinului Moise. Această lucrare a avut o influență extraordinară asupra filozofiei europene după începutul secolului al XIII-lea. Totuși, e o carte ciudată. E prezentată ca și cum ar fi fost scrisă pentru unul dintre foștii elevi ai lui Maimonide, Joseph ben Judah, și nu e destinată celor interesați, dar care nu cunosc filozofia; e adesea neclară, greu de înțeles și are o organizare ciudată. În acord cu obiceiul rabinic și cu concepțiile multora dintre predecesorii săi musulmani (mai ales ale contemporanului său **Averroes**), Maimonide considera că discursul filozofic (și teologic) era adecvat numai pentru o mică minoritate; de aceea, a conceput cartea spre a fi înțeleasă numai de către cei care aveau educația cuvenită. Mai mult, se adresează credinciosului interesat de filozofie, pentru că pornește de la premisa că doctrina iudaică e adevărată și se ocupă în mare parte de problemele care reies din anumite pasaje biblice. Maimonide e foarte preocupat de interpretările antropomorfe ale Bibliei, pe care le combate.

Consacră timp discutării (și în general respingerii) operelor unor filozofi care l-au precedat, oferă o serie de argumente pentru existența lui Dumnezeu și discută atributele ființei divine, adoptând o doctrină a atributelor negative (adică natura fundamentală a lui Dumnezeu poate fi înțeleasă numai spunând ce nu e El – puterea și cunoașterea Sa nu sunt limitate etc.; orice atribut pozitiv ar fi în mod inevitabil inadecvat).

Maimonide a trăit într-o societate islamică. În Egipt, a fost medicul de curte al vizirului războinicului musulman Salah ad-Din Yusuf (Saladin) care a apărat Pământul Sfânt împotriva invaziei cruciaților creștini. Unii spun că Maimonide era un doctor atât de vestit, încât chiar și cruciații l-au căutat.

Pe scurt:
Filozofia este forma supremă de gândire, dar acolo unde ea nu dă un răspuns, revelația poate umple acest gol.

ROGER BACON

NĂSCUT cca 1214, Ilchester **MORT** 1292, Oxford

PREOCUPĂRI MAJORE Știința, epistemologia

INFLUENȚAT DE Aristotel, Augustin, al-Kindî, Avicenna, Averroes, Grosseteste

A INFLUENȚAT PE Știința experimentală

PRINCIPALELE OPERE
Opus Maius, Opus Minus, Opus Tertius, Compendiu de teologie

[...] știința experimentală este stăpâna științelor speculative, numai ea ne poate furniza adevăruri importante în limitele celorlalte științe, adevăruri pe care acele științe nu le pot descoperi în nici un alt mod [...]

Opus Maius *p. 616*

Pe scurt:

Știința reclamă observație atentă și se întemeiază pe matematică.

Se știu puține lucruri despre perioada timpurie a vieții lui Bacon, care s-a născut la sau lângă Ilchester, în Somerset. Familia sa fusese bogată, dar a ales să lupte alături de cine nu trebuia în războiul dintre Henric al III-lea și baronii conduși de Simon de Monfort, pierzându-și proprietatea. A studiat la Oxford și apoi a plecat la Paris, unde a obținut o licență când avea în jur de treizeci și trei de ani și a predat acolo un timp. La vremea aceea era interzisă predarea operelor lui **Aristotel** la Universitatea din Paris (ba mai mult, în 1245 papa a extins interdicția și la Universitatea din Toulouse). Interdicția privea lucrările de filozofie naturală, care ar fi inclus *Metafizica*. Bacon nu era singurul care nu a luat în seamă această interdicție, dar ignorarea regulilor avea să fie în mare parte caracteristică pentru cariera lui.

Interesul pentru științele naturale i-a fost insuflat de educația primită de la călugării franciscani la Oxford și Paris, printre ei numărându-se poate Robert Grosseteste (cca 1168–1253); la un moment dat, probabil la câțiva ani după ce s-a întors la Oxford în 1248, a intrat el însuși în ordinul franciscanilor. La vremea respectivă, ar fi fost un lucru extrem de înțelept, fiindcă franciscanii erau, alături de dominicani, cel mai de seamă ordin creștin intelectual. Cu toate acestea, s-a dovedit a fi o greșeală, căci, după o lungă perioadă petrecută la Oxford predând, scriind și făcând experimente științifice, în 1260 ordinul franciscan i-a impus o regulă de cenzură internă: i s-a interzis să-și publice opera în afara ordinului fără permisiunea superiorilor săi. Motivul acestei cenzuri nu este complet clar, deși la baza ei au stat probabil disprețul fățiș pe care Bacon îl manifesta la adresa teologilor și faptul că interesul său pentru științele naturale era întrucâtva neselectiv, incluzând credința în astrologie și în Piatra filozofală a alchimiștilor.

La un moment dat, Bacon s-a trezit arestat la domiciliu în Paris, dar la cererea papei Clement al IV-lea (căruia se pare că nu prea îi păsa de refuzul franciscanilor de a-i permite lui Bacon să publice) a scris *Opus Maius* (Opera mai mare), *Opus Minus* (Opera mai mică) și *Opus Tertium* (A treia operă), care constituie scrierile sale cele mai importante. Poate ca urmare a intervenției Papei sau poate datorită sănătății lui precare, i s-a permis să se întoarcă la Oxford prin anul 1289, unde a mai scris o lucrare *(Compendiu de teologie)* înainte să moară.

MIT ȘI MAGIE

Bacon a fost un personaj ciudat – pe de o parte, un savant empirist pragmatic și un filozof riguros, dar și un naiv care credea în diferite mituri, legende și născociri.

Piatra filozofală

Piatra filozofală a fost unul dintre obiectivele alchimiștilor medievali. Se presupunea că era o substanță de o asemenea perfecțiune încât putea fi folosită pentru a crește calitatea metalelor inferioare până când acestea se transformau în aur.

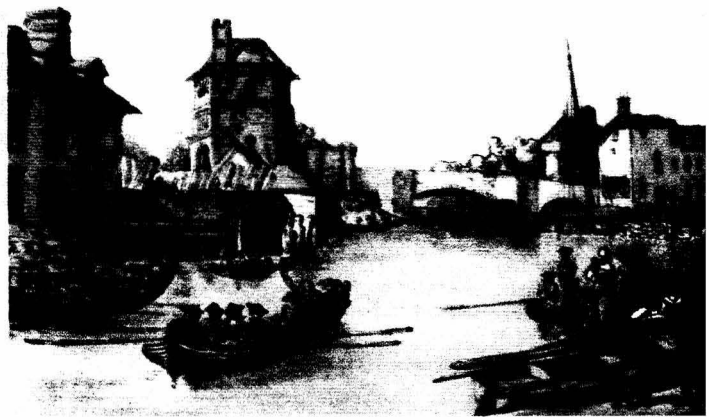

Vedere dinspre nord a camerei de lucru din Oxford a călugărului Bacon. Se spunea că în casa lui de pe strada Folly Bridge aveau loc multe experimente oculte și de alchimie.

Amândouă aceste aspecte ale personalității sale au constituit mai târziu subiect de născociri și povești. I s-a atribuit inventarea ochelarilor și a prafului de pușcă, dar nu există nici o dovadă pentru prima dintre aceste invenții (deși este cert că a realizat lucruri importante în optică), iar arabii, a căror activitate îi era cunoscută, foloseră deja praful de pușcă. Poveștile vorbeau despre puterile lui oculte, iar o casă de pe strada Folly Bridge din Oxford este și acum indicată drept locul unde practica magia; asupra acestui aspect al vieții lui, prezentat foarte exagerat, au insistat și mai mult scriitorii din secolul al XVI-lea, care au adunat, au transmis și au înfrumusețat poveștile populare despre cercetările sale în domeniul magiei.

EPISTEMOLOGIA

Mult mai importante sunt discuția lui Bacon despre percepție (în principal despre vedere), insistența lui asupra rolului esențial al observației în dobândirea cunoștințelor și mai ales argumentele sale pentru utilitatea matematicii în științe și în chestiunile practice. Asupra acestui ultim aspect, crucial pentru dezvoltarea științei, el asociază două afirmații: că matematica ar trebui să fundamenteze și să susțină știința experimentală și că ar trebui să fie prima componentă a științelor care să fie studiată. A oferit opt argumente în sprijinul acestor poziții, dintre care cele mai importante sunt, mai întâi, că știința are nevoie de claritatea și de certitudinea matematicii, și apoi că știința matematică este „aproape înnăscută" (noi am spune că este o cunoaștere a priori), neavând nevoie de nici o confirmare ori justificare prin experiență sau studiu, așa că servește pe bună dreptate ca temelie pentru cunoașterea care are nevoie de o astfel de justificare.

Natura dual a lui Bacon s-a manifestat chiar și în chestiuni precum valoarea experienței, căci a inclus în această categorie nu numai experiența sensibilă, dobândită prin observație și experiment, ci și iluminarea divină a spiritului. De asemenea, deși era foarte instruit în filozofia antică și musulmană, a admis ca autentice diverse imitații atribuite lui Aristotel, precum *Cartea cauzelor* și *Secretul secretelor* (se presupunea că aceasta din urmă era o scrisoare a lui Aristotel către Alexandru cel Mare, conținând [pe lângă sfaturi adevărate despre politică] texte despre astrologie, ierburi magice și numerologie).

La vremea sa, Bacon ar fi putut fi o personalitate extraordinar de influentă în dezvoltarea filozofiei, însă imaturitatea lui intelectuală l-a împins într-o poziție de margine. Totuși, era atât de înzestrat, încât tot a marcat viața intelectuală a epocii, mai ales după moartea sa.

TOMA D'AQUINO

NĂSCUT cca 1225, Roccasecca, Italia **MORT** 1274, Fossanuova, Italia

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, epistemologia, etica, politica

INFLUENȚAT DE Aristotel, Boethius, Eriugena, Anselm, Averroes, Maimonide

A INFLUENȚAT PE Toți cei care i-au urmat

PRINCIPALELE OPERE
Summa contra Gentiles, Summa Theologiae

Născut într-o familie aristocratică (tatăl său era contele de Aquino, iar mama sa contesa de Teano), Toma d'Aquino a fost educat în copilărie la apropiata mănăstire benedictină de la Monte Cassino. Din 1239 până în 1243 a studiat la universitatea din Napoli unde i-a avut ca profesori pe Pietro Martini și Petrus de Hibernia (Petrus de Irlanda), și în anul următor a intrat în ordinul dominican. Familia nu fusese de acord cu interesul său pentru ordinul dominicanilor și fiindcă tatăl său murise, frații lui au pus să fie răpit și l-au ținut captiv în jur de un an, încercând să-l „deprogrameze", cum se spune azi. Nu au reușit și până la urmă l-au eliberat.

S-a dus mai întâi la Roma, apoi la Paris și în cele din urmă la Köln, unde a continuat să studieze cu Albertus Magnus (cca 1200-1280). După o scurtă perioadă în care, datorită constituției sale robuste și temperamentului său liniștit colegii îl porecliseră „bivolul mut", Albertus i-a recunoscut și afirmat potențialul în celebrul comentariu profetic: „Îi spunem acestui băiat bivolul mut, dar într-o zi mugetul lui va răsuna în toată lumea."

După o perioadă de călătorii frecvente între Paris și Köln, când a fost hirotonisit preot, d'Aquino s-a stabilit la Paris în 1252 pentru a-și continua studiile și în 1256 și-a luat doctoratul (licența de profesor pentru care a avut nevoie de dispensă papală, căci nu avea vârsta necesară). În acel an și-a publicat prima lucrare (despre opera teologului italian Petrus Lombardus) și a continuat să scrie și să publice de-a lungul întregii sale cariere. În 1259, a fost chemat să îndeplinească funcția de consilier la curtea papei și a petrecut o perioadă de nouă ani călătorind cu curtea, întorcându-se la Paris în 1268.

În următorii trei sau patru ani preocupările sale principale au fost disputele teologico-filozofice cu succesorii lui **Averroes,** autoproclamații averroiști, conduși de filozoful francez Siger de Brabant (cca 1240-1284) și cu augustinienii franciscani conduși de englezul John Peckham of Brighton (cca 1225-1292). A fost trimis la Napoli în 1272, unde, după un an, a încetat brusc să mai scrie, spunând: „Nu mai pot. Mi s-au revelat asemenea lucruri încât tot ce am scris acum mi se pare că sunt paie." S-a îmbolnăvit în timp ce călătorea de la Napoli la Lyon și a murit la mănăstirea de la Fossanuova, în 1274.

Pe scurt:

Nu există două adevăruri, așa că, dacă filozofia și religia se contrazic, una dintre ele trebuie să greșească, iar rațiunea e singurul instrument de care dispunem pentru a ne da seama care.

Asemeni tuturor aristotelicilor medievali, d'Aquino l-a înțeles pe Aristotel prin filtrul mai multor rânduri de predecesori (în cazul său, neoplatonicienii, filozofii musulmani, Maimonide și pseudo-Dyionisios), precum și prin filtrul propriei viziuni creștine despre lume. Totuși, el avea un oarecare avantaj asupra filozofilor dinaintea sa, pentru că avea acces la traduceri noi, mai corecte, ale operelor lui Aristotel în limba latină.

RECONCILIEREA RELIGIEI CU FILOZOFIA

Opera filozofică a lui Toma d'Aquino avea ca fundament convingerea pe care am văzut-o deja exprimată de Averroes: dat fiind că filozofia și știința conduc către

Manuscrisul medieval Iluminarea unui monstru marin *din lucrarea* De Natura Rerum *de Albertus Magnus. Toma d'Aquino a fost discipolul lui Magnus, fiind influențat de acesta de-a lungul întregii vieți. Magnus a pledat pentru ceea ce astăzi numim o abordare științifică în studiul lumii reale, într-o vreme când se credea că numai prin studiul scrierilor sacre putem dobândi cunoștințe.*

adevăr, și dacă credem în adevărul religiei, atunci ele (filozofia și religia) nu pot fi în dezacord. Mai mult, a înclinat să echivaleze adevărurile filozofiei și științei cu opera „Filozofului", **Aristotel.** Adică, el credea cu tărie că, în cea mai mare parte, concluziile filozofice și științifice ale acestuia erau adevărate și, ca atare, trebuie să concorde cu adevărurile revelate ale religiei – în special cu cele conținute de Biblie. Unde existau aparente contradicții, acestea erau cu siguranță rezultatul unei interpretări greșite și, în general, aceasta însemna o interpretare greșită a Bibliei, mai degrabă decât a lui Aristotel. La urma urmei, opera lui Aristotel era directă, simplă și clară, pe când Biblia era scrisă sub forma unor povești, istorii, poezii, parabole și altele asemenea.

Aceasta nu înseamnă că Toma d'Aquino a aderat servil la filozofia lui Aristotel. Adesea a extins, a aprofundat sau pur și simplu a revizuit ceea ce scrisese Aristotel, fie din motive religioase, fie pentru că a descoperit, ca filozof, probleme și argumente care lui Aristotel îi scăpaseră. Totuși, dacă Augustin acceptase filozofia lui **Platon** în punctele în care aceasta concorda cu învățătura creștină și a amendat-o în acele puncte în care era în dezacord cu aceasta, Toma d'Aquino a fost mult mai dispus nu să amendeze, ci să reinterpreteze învățătura creștină, acolo unde era în contradicție cu Aristotel.

RAȚIUNE ȘI REVELAȚIE

Toma d'Aquino nu era de acord cu Averroes în ceea ce privește relația dintre religie și filozofie, iar acest lucru a reprezentat motivația principală a opoziției puternice pe care a manifestat-o față de averroiști. În timp ce filozoful musulman și adepții săi creștini susțineau că filozofia și religia revelată erau total independente una față de alta, Toma d'Aquino a afirmat că relația dintre ele era mai complexă. Cunoașterea filozofică și cea religioasă trebuie să coincidă, căci ideea că ar putea exista adevăruri contradictorii este absurdă și contrară sieși; există astfel un domeniu al cunoașterii la care se poate ajunge fie cu ajutorul filozofiei, fie prin revelație (ca de exemplu existența lui Dumnezeu). Cu toate acestea, există un domeniu mai larg al cunoașterii la care se poate ajunge numai prin filozofie (cum ar fi cunoașterea structurii lumii naturale) și un domeniu al cunoașterii accesibil numai prin revelație (de exemplu, Anselm și întruparea lui Dumnezeu și Treimea).

Pe de o parte, Toma d'Aquino a considerat că protejează teologia creștină de concepțiile unor filozofi precum averroiștii; pe de altă parte, el proteja filozofia și științele de tendința antiraționalistă a bisericii. Adepții lui, cunoscuți sub numele de tomiști, aveau să fie extrem de influenți în dezvoltarea teologiei creștine, mai ales a celei catolice. Rigoarea și limpezimea gândirii lui Toma d'Aquino au avut o influență la fel de mare asupra dezvoltării filozofiei.

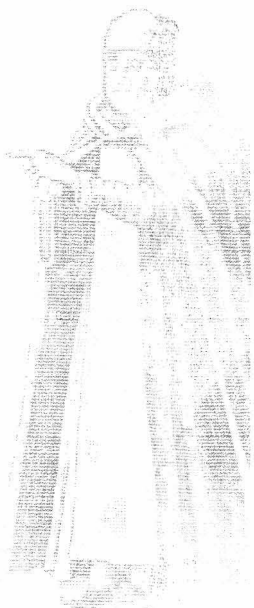

Marea realizare a lui Toma d'Aquino a fost să integreze învățăturile lui Aristotel în filozofia creștină impregnată de platonism.

[...] omul năzuiește în mod necesar la Fericire și nu poate dori să nu fie fericit sau să fie nefericit.

Summa Theologiæ
Pt. I, qu. 13, a. 6

WILLIAM DIN OCKHAM

NĂSCUT cca 1285, Ockham, Surrey **MORT** 1349, München

PREOCUPĂRI MAJORE Epistemologia, logica

INFLUENȚAT DE Aristotel, Porfir, Duns Scotus

A INFLUENȚAT PE Buridan, Suárez, Descartes, Locke, Leibniz, Berkeley, Hume

PRINCIPALELE OPERE
Summa Logicæ, Ordinatio, Dialogus

„Briciul lui Ockham" denumește principiul conform căruia nu ar trebui să includem în teoriile noastre mai multe tipuri de lucruri decât este absolut necesar: „Entitățile nu trebuie multiplicate mai mult decât este necesar". De fapt, acest principiu poate fi găsit la Aristotel și la mulți dintre predecesorii medievali ai lui Ockham – deși nici la ei și nici în opera lui Ockham el nu apare formulat astfel. Principiul poartă numele lui Ockham pentru că este esențial în filozofia acestuia, el aplicându-l cu deosebită rigurozitate.

Născut în satul Ockham (Occam) în preajma anului 1285 (datele furnizate de diferite surse variază între 1280 și 1289), William a intrat în ordinul franciscanilor (probabil la Londra) înainte de a pleca să studieze la Oxford și apoi la Paris. Există motive să credem că a fost elevul lui **Duns Scotus** la Paris și este cert că a fost foarte influențat de confratele său franciscan. Când s-a întors la Oxford, a continuat să studieze, dar nu a reușit să-și ia diploma (doctoratul sau licența de profesor) pentru că în 1323 rectorul universității, un tomist mult prea zelos pe nume John Lutterell, l-a acuzat că predă „doctrine eronate", iar Ockham a fost convocat la Curtea papei de la Avignon pentru o anchetă cu privire la scrierile sale.

Ockham nu a fost niciodată condamnat, fiindcă ancheta a rămas neterminată. În timp ce el aștepta, a venit la Avignon Mihail de Cesena, general al ordinului franciscan, pentru o anchetă privind atacurile lui Ockham la adresa papei într-o dispută despre sărăcia în care au trăit Isus și apostolii. Cesena a devenit aliatul lui Ockham și în 1328 au fugit împreună de la Avignon (și au fost amândoi excomunicați). S-au dus la Pisa unde au acceptat protecția lui Ludwig de Bavaria (împăratul Sfântului Imperiu Roman și inamic al papei). De la Pisa au plecat împreună cu Ludwig la München, unde Ockham și-a petrecut următorii treizeci de ani scriind mici tratate politice împotriva papalității și în favoarea separației între biserică și stat, precum și lucrări filozofice și teologice. Moartea lui Ludwig în 1347 l-a lăsat pe Ockham într-o situație vulnerabilă și acesta a început să se pregătească pentru o împăcare cu papa. A murit (probabil de ciumă) în 1349, posibil înainte ca împăcarea să se fi încheiat.

Ca și în cazul lui Duns Scotus, opera principală a lui Ockham este comentariul la *Sentențele* lui Lombardus. Există mai multe versiuni, inclusiv ediția proprie a autorului *(Ordinatio)* și diverse *Reportata* redactate de discipolii săi. A scris și despre **Aristotel** și Porfir, despre fizică și despre logică, mai ales în *Summa Logicæ* (Tratat integral de logică).

Pe scurt:

Numai lucrurile individuale există.

MÂNUIREA „BRICIULUI"

Ockham a fost unul dintre principalii adversari ai concepției lui Toma d'Aquino despre filozofie și religie, susținând că nu pot fi demonstrate cu ajutorul rațiunii doctrine religioase precum natura atributelor lui Dumnezeu, creația și, mai ales, nemurirea sufletului. Asemenea credințe depindeau exclusiv de revelație. El a fost unul dintre principalii apărători ai nominalismului, negând existența universalelor – adică a unor proprietăți independente de lucrurile care le posedă. Nu avem nevoie să invocăm asemenea lucruri pentru a explica lumea și modul

Curtea papei de la Avignon

Între 1309 și 1377, papalitatea a avut sediul în Palatul papal din Avignon în locul celui de la Vatican, deoarece papa nu se simțea în siguranță la Roma (Bonifaciu al III-lea fusese arestat în palatul său de mercenari plătiți de regele Franței). Această perioadă este cunoscută sub numele de Captivitatea babiloniană.

Palatul papei, Avignon

cum noi o percepem și o înțelegem, prin urmare (conform „briciului lui Ockham") nu ar trebui să le includem în teoriile noastre. (Desigur, cum se întâmplă în cele mai multe controverse de acest fel, adversarii lui Ockham, realiștii, nu au contestat „briciul lui Ockham"; în schimb, au susținut că lucruri precum universalele *sunt* necesare pentru a înțelege lumea).

Nominalismul lui Ockham nu se limita la universale. El a aplicat „briciul" unor concepte metafizice cum ar fi timpul, afirmând că, așa cum oamenii presupuneau greșit că a folosi cuvinte precum „roșeață" înseamnă că există pe undeva un fel de culoare abstractă independentă de lucrurile roșii, ei presupuneau, la fel, că a vorbi despre niște evenimente care se petrec în timp înseamnă că există ceva numit „timp" care este un fel de receptacul pentru aceste evenimente. Totuși, el nu a oferit doar o teză negativă. Una dintre preocupările principale ale lui Ockham a fost logica și a folosit-o pentru a arăta cum universalele își pot îndeplini rolul în limbaj și înțelegere, fără a trebui să admitem existența lor obiectivă. Ockham a apelat și la religie, îndeosebi la omnipotența lui Dumnezeu, dar s-a ferit să ducă această teză prea departe; ideea că Dumnezeu a creat lucrurile cu totul altfel decât le percepem noi, împreună cu principiile logice ale lui Ockham ar putea duce la un scepticism extrem privind experiența, dar, deși Ockham e un sceptic, el nu alunecă niciodată într-un scepticism general.

MODALITATEA

Deși a emis niște teorii interesante în unele domenii ale filozofiei religiei (de exemplu, teoria moralității bazate pe Porunca Divină), iar nominalismul său a avut un efect considerabil asupra filozofiei limbajului și metafizicii ulterioare, influența lui Ockham s-a manifestat îndeosebi în domeniul logicii, mai ales pentru că a dezvoltat logica posibilității și necesității. Cu toate acestea, ascensiunea logicii (și a metodei științifice) din secolul al XIV-lea a fost spulberată de Renaștere; știința a revenit în prim-plan în secolul al XVI-lea, dar logica a trebuit să mai aștepte trei sute de ani pentru a cunoaște progrese reale.

Totuși, nu ar fi o exagerare să spunem că, împreună cu confratele său franciscan Duns Scotus, Ockham a așezat filozofia britanică pe un făgaș care a condus mai mult sau mai puțin direct către empiriștii secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea, perioadă considerată de mulți drept epoca de aur a filozofiei britanice.

Se poate dovedi clar că nici un principiu universal nu este o substanță existentă în afara intelectului.

Summa Logicae, Opera Philosophica *I, p. 50*

JOHN DUNS SCOTUS

NĂSCUT cca 1266, Duns **MORT** 1308, Köln

PREOCUPĂRI MAJORE Logica, metafizica

INFLUENȚAT DE Aristotel, Avicenna, Toma d'Aquino

A INFLUENȚAT PE Ockham, Pierce, Heidegger

PRINCIPALELE OPERE
***Quaestiones quodlibetales* (Discuții), *Tratat despre principiul prim*, comentarii la *Sentențele* lui Lombardus**

Duns Scotus s-a născut la Duns, în Berwickshire (acum la granița Scoției) și și-a început studiile la mănăstirea franciscană de la Dumfries. A devenit călugăr franciscan în jurul anului 1281 și a fost hirotonisit preot la Northampton zece ani mai târziu. În acest interval și-a continuat probabil studiile la Oxford. În 1300 ținea cursuri la Oxford și în 1302 s-a mutat la Paris, dar a fost exilat din Franța în 1303 în cadrul unei dispute dintre rege și papă. Întorcându-se la Paris în anul următor, și-a terminat studiile aprofundate și a elaborat pledoaria în favoarea doctrinei Imaculatei Concepțiuni (care a devenit dogmă catolică în 1854). Datorită acestui aspect al gândirii sale a fost supranumit „Doctor Marianus". A fost trimis de ordinul franciscan la Köln în 1307, unde a predat până la moarte, survenită în anul următor. A exercitat o puternică influență asupra filozofiei timp de două secole după moartea sa, influența sa manifestându-se până în secolele al XIX-lea și al XX-lea.

Duns Scotus a scris relativ puțin și multe dintre lucrările atribuite lui în trecut s-au dovedit a fi fost scrise de alții; unele dintre scrierile sale sunt redactate sub forma unor notițe luate la cursuri de către studenți sau sunt lucrări scrise pentru uzul propriu, mai degrabă decât pentru a fi publicate. Argumentele și pozițiile sale filozofice sunt expuse cel mai complet în prelegerile pe care le-a ținut despre lucrarea *Patru cărți de sentențe* a teologului Petrus Lombardus (cca 1100–1160); diverse versiuni ale acestora au fost adunate, editate, adnotate, cele mai importante fiind *Opus Oxoniensis* (Comentariul de la Oxford), editat și revizuit de Duns Scotus, și mai scurta *Reportata Parisiensa* (Comentariul de la Paris).

Deși a fost un realist, în alte privințe a respins ideile lui **Toma d'Aquino,** nu în ultimul rând prin afirmația că teologia și filozofia sunt discipline distincte (filozofia fiind complet independentă de teologie, deși teologia are nevoie să folosească instrumente ale filozofiei). El a respins, de asemenea, ideea că avem nevoie de revelația divină (sau „iluminare") pentru a dobândi orice cunoștințe și a afirmat că percepția ne furnizează cunoștințe directe despre indivizi (lucruri individuale), spre deosebire de d'Aquino care susținea nevoia medierii prin universale.

Printre discuțiile mai importante și mai cunoscute ale lui Duns Scotus sunt teoria voinței și discuția despre posibilitate și necesitate. Totuși, importanța lui derivă din rigoarea, profunzimea și scrupulozitatea argumentațiilor sale, care îl definesc ca unul dintre cei mai reprezentativi filozofi scolastici.

Pe scurt:

Fiecare individ sau lucru are o hecceitate sau „identitate" unică – o esență care îl face să fie exact acel individ sau lucru.

Doctrina Imaculatei Concepțiuni afirma că Maria, mama lui Isus, se născuse fără de păcate, neprihănită, neatinsă de păcatul originar. Această doctrină este diferită de cea a partenogenezei (care a apărut ca rezultat al unei traduceri greșite din limba greacă).

În disputele continue dintre adepții lui Duns Scotus și cei ai lui Toma d'Aquino, scotiștii au pierdut în favoarea tomiștilor, iar una din consecințe a fost apariția termenului dunce *(în engleză: „prost", „tont").*

NICOLAUS CUSANUS

NĂSCUT 1401, Kues, Renania **MORT** 1464, Todi, Toscana

PREOCUPĂRI MAJORE Politica, metafizica

INFLUENȚAT DE Augustin, Proclus, Boethius, Eriugena, Anselm

A INFLUENȚAT PE Copernic, Bruno, Leibniz, Spinoza

PRINCIPALELE OPERE
Despre ignoranța savantă, Cărțile idiotului, Despre căutarea înțelepciunii

Nu numai universul în ansamblu este imaginea lui Dumnezeu, ci fiecare parte a universului, mai ales oamenii; fiecare lucru și fiecare persoană sunt un microcosmos, o versiune în miniatură a universului. Această concepție a fost mai târziu preluată și dezvoltată de **Leibniz.**

Nicolaus Cusanus (Nicholas Kryfts sau Krebs, Nicolaus de Cusa) s-a născut la Kues (Cusa) pe râul Mozela, între Trier și Koblenz. A studiat mai întâi la Deventer, în Olanda, la o școală condusă de Frații Vieții Comune, un ordin monastic înființat de misticul olandez Gerhard Groote (1340–1384). De acolo a plecat în 1416 să studieze filozofia la universitatea din Heidelberg, călătorind în 1417 la Padova, unde a studiat dreptul canonic, luându-și doctoratul în 1423. A studiat apoi teologia la Köln și a lucrat ca asistent pe probleme juridice pentru nunțiul papal din Germania.

A fost un susținător al reformei politice și în jurul anului 1433 a scris *Despre unitatea catolică,* pledând pentru supremația sinodurilor bisericești în fața papei. S-a implicat activ în Conciliul de la Basel ca avocat și delegat, dar, când Conciliul nu a reușit să lanseze nici o reformă, și-a schimbat punctul de vedere, devenind un susținător al papalității. Această schimbare de atitudine l-a condus spre o carieră de succes, în care a îndeplinit mai multe misiuni papale. În 1448 a fost numit cardinal și în 1450 a devenit episcop de Bixen (astăzi Bressanone în Italia), un principat ecleziastic. Aceasta a dus la un conflict cu arhiducele Sigismund, care se împotrivea intențiilor reformatoare ale lui Cusanus și chiar l-a întemnițat pentru o vreme (faptă pentru care arhiducele a fost excomunicat). Cusanus a murit la Todi, în Toscana, la vârsta de șaizeci și trei de ani.

Cusanus se situează în perioada de trecere de la epoca medievală la Renaștere. Aparține Evului Mediu prin premisele creștine ale filozofiei sale, însă respinge aristotelismul în favoarea neoplatonismului, caracteristic Renașterii. E important în primul rând pentru *theologia negativa,* potrivit căreia natura universului reflectă natura lui Dumnezeu; acesta nu poate fi cunoscut de către oameni, tot ce putem ști cu adevărat e că suntem ignoranți, astfel încât tot ce putem ști despre Dumnezeu (și despre univers) e ceea ce nu e el. De exemplu, nu e mărginit – e infinit; în măsura în care universul e imaginea lui Dumnezeu, și el trebuie să fie nemărginit (deși nu cu adevărat infinit). Prin urmare, Pământul nu poate fi în centrul universului, căci nu există un centru al unui spațiu nemărginit; nici nu se poate spune că e nemișcat, pentru că mișcarea sau repaosul trebuie să fie relative, în funcție de observator. (Oricât de moderne ar părea aceste concepții, ele nu se bazează pe știință, ci pe o teologie mistică.)

În plan politic, Cusanus a respins ideea că autoritatea monarhului venea de la Dumnezeu, afirmând că monarhii erau investiți cu autoritate de către supușii lor – poziție susținută și de **Suárez** și dezvoltată de unii filozofi din perioada modernă timpurie, precum **Locke.**

Pe scurt:

Precum în ceruri, așa și pe pământ; natura lumii create oglindește natura creatorului.

NICCOLÒ DI BERNARDO DEI MACHIAVELLI

NĂSCUT 1469, Florența **MORT** 1527, Florența

PREOCUPĂRI MAJORE Politica, etica

INFLUENȚAT DE Aristotel, Cicero

A INFLUENȚAT PE Hobbes, Montesquieu, Rousseau, Nietzsche

PRINCIPALELE OPERE
Principele, Discursurile, Arta războiului

Machiavelli s-a născut la Florența, condusă la acea vreme neoficial de familia de Medici. Florența era un oraș-stat bogat, dar vulnerabil în fața puterilor străine, înfloritor cultural, dar nesigur din punct de vedere politic. Se cunosc puține lucruri despre copilăria și tinerețea lui Machiavelli. Prima mărturie adevărată de care dispunem este o scrisoare comercială scrisă spre sfârșitul anului 1497.

Și-a consacrat viața visului unei Italii unite, destul de puternică pentru a fi ferită de invazii străine și războaie interne. Și-a început cariera politică în calitate de secretar al celor Zece – consiliul însărcinat cu activitatea militară și diplomatică a Republicii Florentine, până la întoarcerea la putere a familiei de Medici, în 1512. În această calitate, a îndeplinit multe misiuni în Franța și Germania, unde l-a întâlnit la curtea papală pe prințul Cesare Borgia. Borgia era crud și viclean și lui Machiavelli nu-i plăceau nici personalitatea și nici politica acestuia, dar considera că numai având un conducător la fel de puternic și de șiret Florența putea unifica Italia.

Când familia Medici a revenit la putere în Florența, au dizolvat Republica, iar Machiavelli a fost acuzat (se pare că pe nedrept) de a fi avut legătură cu un complot împotriva lor. A fost arestat și torturat, dar a scăpat cu o amendă. Totuși, aceasta l-a împiedicat să ia parte la guvernare și și-a petrecut următorii cincisprezece ani din viață la moșia sa de lângă Florența, scriindu-și operele cele mai cunoscute, *Il Principe (Principele)* (1513) și *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio (Discursuri despre prima decadă a lui Tit Liviu)* (1517). Prima era o broșură dedicată lui Lorenzo de Medici, conducătorul de facto al Florenței. Încercările lui Machiavelli de a intra în grațiile familiei Medici au eșuat, însă, când Republica a fost reinstaurată în 1527 (doar pentru a fi desființată din nou în 1531), aceste încercări i-au determinat pe florentini să nu îl accepte în conducerea statului. A murit în același an.

În *Principele*, Machiavelli afirmă că ideea medievală despre conducător ca întruchipare a virtuților este nerealistă și periculoasă; conducătorul ideal face ce este necesar, ce e încununat de succes, mai degrabă decât ce e lăudabil moral. Totuși, el precizează clar că îl preocupă natura monarhiilor. Pe de altă parte, în *Dicursuri* scrie dintr-un punct de vedere fățiș republican; aici sunt expuse multe dintre ideile din *Principele*, dar mai elaborat; totuși, atitudinea pe care o manifestă e complet diferită de radicalismul *Principelui*.

După cum a spus el însuși:

[...] un principe, și îndeosebi unul nou, nu poate respecta toate acele lucruri considerate bune în oameni, fiind obligat, pentru a menține statul, să acționeze împotriva credinței, a milostiveniei, a omeniei și a religiei.

Principele *18*

Filozofia politică existase încă de la Republica *lui* **Platon,** *dar odată cu Machiavelli s-a născut știința politică. Știința politică nu are, de fapt, ca obiect ceea ce* ar trebui *să se întâmple,* cea mai bună *formă de guvernământ – ci tratează realitatea* așa cum este *ea, căutând* cea mai eficientă *formă de guvernământ.*

FRANCISCO SUÁREZ

NĂSCUT 1548, Granada, Spania **MORT** 1617, Lisabona sau Coimbra

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, dreptul, politica

INFLUENŢAT DE Aristotel, Toma d'Aquino, William Ockham

A INFLUENŢAT PE Grotius, Descartes, Leibniz, Wolff, Schopenhauer

PRINCIPALELE OPERE
Dispute metafizice

Se consideră că influența scolasticii a început să se stingă pe la mijlocul secolului al XV-lea, aceasta fiind înlocuită treptat de umanismul renascentist, înainte de apariția primilor filozofi moderni. Cu toate acestea, în secolul al XVI-lea a existat o mișcare de relansare a scolasticii, condusă de filozofi și teologi dominicani și iezuiți. Dintre aceștia, cel mai de seamă a fost Suárez, cu toate că și Francisco de Vitoria (1480–1546) a fost important, deși mai puțin pentru scrierile sale filozofice, cât pentru cele juridice.

Născut în Granada ca fiu al unui avocat, Suárez a intrat în rândurile iezuiților la vârsta de șaisprezece ani la Salamanca, unde a studiat timp de cinci ani. A picat de două ori la examenul de admitere, dar apoi și-a încheiat studiile de filozofie cu rezultate strălucite, înainte de a studia teologia. După aceea a predat filozofia la Avila și Segovia, devenind preot în 1572 și predând apoi teologia. A predat chiar și la Roma (unde papa a asistat la primul său curs). Cu toate prelegerile și călătoriile dese, a fost un autor prolific, scriind lucrări juridice, despre relația dintre biserică și stat, despre metafizică și teologie. A fost considerat cel mai mare filozof și teolog în viață, iar reputația lui a crescut după moarte. Este considerat în general drept cel mai mare filozof scolastic după Toma d'Aquino. Realizările sale filozofice cele mai importante sunt în metafizică și în filozofia dreptului.

Metafizica, spunea el, este știința ființei, a esențelor și existenței reale. Ființa reală (spre deosebire de ființa conceptuală) poate fi materială sau imaterială, însă metafizica se ocupă îndeosebi de cea din urmă. Deși Suárez e de acord cu predecesorii săi scolastici asupra faptului că esența și existența sunt identice în cazul lui Dumnezeu, el respinge ideea că în cazul ființelor create, finite, esența și existența sunt distincte (adică pot exista separat); mai degrabă, afirmă el, ele sunt distincte doar conceptual (adică le putem concepe separat). În problema universalelor, a fost nominalist, susținând că putem cunoaște direct lucrurile individuale.

În ce privește dreptul, e important prin modul cum abordează dreptul natural, precum și prin argumentele despre dreptul uman și despre statutul unui monarh. Respinge teoria contractului social care avea să domine filozofia modernă timpurie – conform căreia ființele umane au o natură socială (dată de Dumnezeu), însoțită de capacitatea de a elabora legi. Mai degrabă, spune Suárez, când se formează o societate politică, natura acesteia e aleasă de popor, care îi investește pe cârmuitori cu putere legislativă. Dacă oamenilor li se impune o cârmuire, ei au dreptul să se revolte împotriva ei pentru a se apăra (până la a-l ucide pe despot); dacă acel conducător pe care ei înșiși *l-au ales* se comportă abuziv, ei au dreptul să se revolte – ei i-au dat puterea, așadar i-o pot lua (dar trebuie să acționeze în spiritul dreptății, fiind exclusă uciderea despotului).

După cum a spus el însuși:

[...] toate celelalte științe folosesc adesea principii metafizice sau le prezumă pentru a avansa în demonstrațiile sau argumentele lor; și astfel se întâmplă adesea să apară greșeli în celelalte științe datorită necunoașterii metafizicii.

Dispute metafizice *I, iv, 5*

În filozofia europeană, epoca modernă timpurie se întinde de la începutul secolului al XVII-lea, Descartes fiind principalul ei părinte, până la începutul secolului al XIX-lea, când Kant a inaugurat o nouă eră. Aceasta este o perioadă definită arbitrar, delimitată în raport cu un anumit tip de preocupare filozofică.

În ceea ce privește începutul, există puține controverse, fiindcă Descartes nu numai că marchează o nouă abordare a filozofiei, dar i-a influențat pe toți cei care i-au urmat, în toate

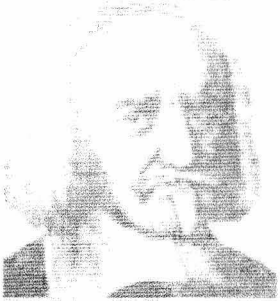

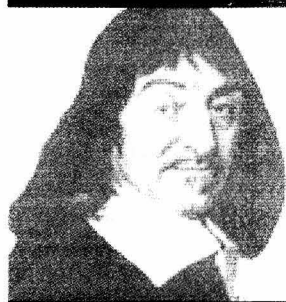

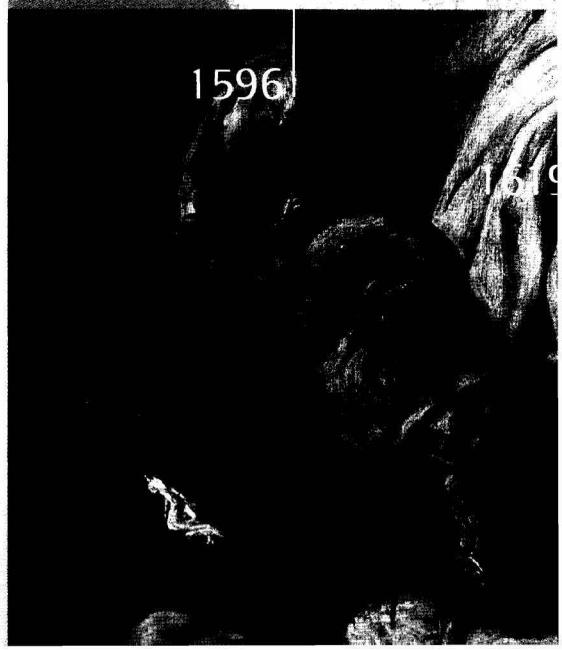

domeniile filozofiei. Ceva mai multe controverse ridică opera lui Francis Bacon, care marchează o schimbare în natura științelor fizice și în atitudinea filozofiei față de știință. Sfârșitul acestei epoci este mai puțin clar delimitat; în ceea ce privește metafizica și epistemologia și, într-o anumită măsură, etica, opera lui Kant a îndreptat cu certitudine filozofia spre noi direcții, însă nu a influențat cu adevărat alte domenii, cum ar fi politica. Totuși, două influențe majore anunțau o eră cu

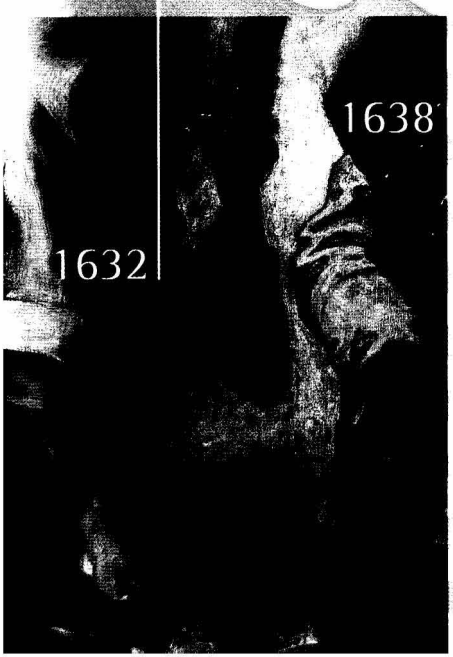

1588 Armada spaniolă este înfrântă

1591 Imperiul Songhai este înfrânt de trupele marocane

1593 Edictul de la Nantes

1603 Unirea regatelor Angliei și Scoției

EPOCA MODERNĂ TIMPURIE

1600–1800

1605 „Complotul prafului de pușcă"

1609 Olanda devine independentă față de Spania; 250 000 de morisci sunt expulzați din Spania

1616 Mor Shakespeare și Cervantes. Edict al Inchiziției împotriva astronomiei lui Galilei

1618 Începe Războiul de Treizeci de Ani

1620 Puritanii englezi întemeiază prima colonie în New England

1640 Începe, în Anglia, Parlamentul cel lung

1642 În Anglia izbucnește războiul civil

1644 Instaurarea dinastiei Qing de către manciurieni

1648 Se termină Războiul de Treizeci de Ani

1649 Se termină războiul civil englez; Charles I este executat

1653 Cromwell devine Lord Protector

1658 Cromwell moare

1660 Restaurarea monarhiei engleze sub Charles al II-lea

1665 Marea Ciumă

1666 Marele Incendiu de la Londra

1672 Frații de Witt sunt uciși la Amsterdam

1673	Legea Test Act (act de încercare – n.tr.) interzice catolicilor și disidenților față de Biserica Protestantă engleză să ocupe funcții publice
1683	Viena este asediată de turci
1685	Edictul de la Nantes este revocat
1688	„Revoluția glorioasă". William și Mary acced la tron în Anglia
1692	Masacrul de la Glencoe
1707	Actul Unirii parlamentelor Angliei și Scoției
1715	Iacobiții sunt înfrânți la Preston și Sferrifmuir
1723	Moare Christopher Wren
1746	Bătălia de la Culloden
1750	Moare J.S. Bach
1751	Chinezii cuceresc Tibetul
1755	Cutremurul de la Lisabona
1756	Izbucnește Războiul de Șapte Ani. „Gaura neagră" din Calcutta
1759	Moare Handel. Apare *Candide* de Voltaire
1773	Ordinul iezuiților este interzis de papă. Boston Tea Party (Boicotul ceaiului, de la Boston)
1774	Warren Hastings este numit prim guvernator general al Indiei. Joseph Priestley descoperă oxigenul
1776	Declarația de Independență a SUA
1784	Moare Samuel Johnson
1787	Elaborarea Constituției americane
1789	Asediul Bastiliei. Washington devine primul președinte al SUA
1792	Danemarca este prima țară care interzice comerțul cu sclavi. Se instaurează Republica Franceză
1793	Ludovic al XVI-lea este decapitat
1794	Răscoala sclavilor din Haiti, condusă de Toussaint l'Ouverture
1798	Bătalia Nilului

totul nouă: utilitarismul lui Bentham și radicalismul religios și politic din ultima parte a secolului al XVIII-lea. Împreună, acestea au contribuit la pregătirea terenului pentru filozofi precum John Stuart Mill, precum și la declanșarea revoluțiilor din Franța și din America de Nord.

INFLUENȚA RENAȘTERII

O influență importantă asupra noii filozofii a avut-o îndepărtarea de aristotelismul Evului Mediu, și îndeosebi față de cel al scolasticilor, mișcare cunoscută îndeobște sub numele de Renaștere. Aceasta s-a datorat, în parte, căderii Constantinopolului și invaziei de refugiați care

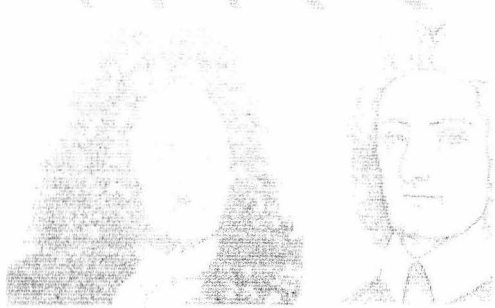

a urmat și care a dus la reintroducerea în Europa secolului al XV-lea a numeroase opere antice, printre care unele ale lui Platon, și a traducerii dialogurilor lui Platon realizate de Marsilio Ficino (1433-1499). Platon a fost înțeles altfel în urma studierii propriilor opere, mai degrabă decât a scrierilor diverșilor săi comentatori și critici, iar aceasta a avut o influență formidabilă asupra filozofiei și științelor.

RAȚIONALISM ȘI EMPIRISM

În centrul acestei perioade din filozofie stă

distincția între raționaliști și empiriști – distincție folosită în organizarea cursurilor universitare și a manualelor introductive, așa că puțini dintre cei care au studiat filozofia ar putea să fi scăpat de influența ei. Totuși, ea este arbitrară în cel mai bun caz, iar în cel mai rău caz poate duce la erori grave. În linii mari, distincția se face între filozofia din Europa continentală, reprezentată în principal de Descartes, Leibniz și Spinoza, care susțineau că doar cu ajutorul rațiunii putem dobândi cunoștințe, și filozofii britanici, îndeosebi Locke, Berkeley și Hume, care afirmau că la cunoaștere nu se poate ajunge decât prin experiența senzorială. Astfel, raționaliștii iau matematica drept model al cunoașterii, iar empiriștii, științele naturii.

Nici cei care consideră această distincție inofensivă și chiar utilă nu pretind că ea reprezintă un adevăr istoric despre filozofii respectivi. Nici unul dintre filozofii secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea nu considera că se înscrie într-o tradiție distinctă. Singura excepție și o sursă importantă, dacă nu chiar *sursa* greșelii este Kant, care considera că a introdus un al treilea tip de filozofie, ce reconcilia și transcendea cele două metode, a intelectului și a simțurilor – raționalismul și empirismul. După cum o arată aceste scurte prezentări ale filozofilor importanți, metodele diferiților filozofi și relațiile dintre ei sunt mult mai complexe.

O cauză a acestei situații este că Immanuel Kant a împărțit cele două tradiții din punctul de vedere al epistemologiei; dacă ar fi studiat concepțiile diferiților filozofi în domeniul metafizicii sau atitudinile lor față de etică sau de limbaj, fără îndoială că ar fi trasat această distincție într-un mod foarte diferit. Totuși, în ce privește epistemologia, această distincție întâmpină, de fapt, probleme. De exemplu, chiar limitându-ne la cei trei mari filozofi considerați în mod tradițional drept raționaliști – Descartes, Leibniz și Spinoza – constatăm că aceștia erau pasionați de științele naturii, despre care aveau cunoștințe solide, pe când dintre cei trei mari filozofi catalogați în mod tradițional drept empiriști – Locke, Berkeley și Hume – numai Locke avea într-adevăr pregătire și competențe științifice.

z

y

SIR FRANCIS BACON

NĂSCUT 1561, Londra **MORT** 1626, Londra

PREOCUPĂRI MAJORE Știință

INFLUENȚAT DE Democrit, Platon

A INFLUENȚAT PE Diderot, Hobbes, Hume, Haack

PRINCIPALELE OPERE
Eseuri, Propășirea învățăturii, Noul Organon

Francis Bacon (baron de Verulam, viconte de St. Albans) a fost mezinul unei familii de oameni cu rang înalt, influenți și cultivați (tatăl său fusese Lordul Păstrător al Marelui Sigiliu sub domnia Elisabetei I, iar mama sa - fiica unui profesor al familiei regale - avea o educație aleasă, știind să citească în latină și greacă, și vorbea franceza și italiana). Bacon și-a început studiile acasă, apoi, din 1573, a plecat la Trinity College, de la Cambridge (pe atunci, a intra la facultate la doisprezece ani era un lucru mai puțin neobișnuit decât astăzi, deși Bacon era considerat într-adevăr un copil precoce), unde a căpătat o aversiune pentru abordarea îngustă a filozofiei din scolastica târzie, care aproape că îi închinase un cult lui Aristotel. În 1576 a început să studieze dreptul la Gray's Inn, dar în anul următor a acceptat un post diplomatic în Franța.

Bacon este încă un filozof al cărui tată a murit când el era foarte tânăr - avea optsprezece ani -, însă acest eveniment a fost cu atât mai traumatizant cu cât l-a lăsat aproape fără nici un ban. A fost nevoit să-și reia studiile juridice, pe care le-a absolvit în 1582, iar doi ani mai târziu a fost ales membru în Parlament. La început, două lucruri l-au împiedicat să avanseze în carieră: faptul că rudele lui bogate și influente nu au făcut mare lucru să-l ajute și acela că, în naivitatea lui, a pledat împotriva politicii fiscale a reginei chiar când era pe punctul de a fi numit ministru de Justiție.

Din fericire pentru el, Bacon avea un prieten influent în contele de Essex, un favorit al reginei. Essex a făcut tot ce a putut să o convingă pe regină să-l numească pe prietenul său într-o funcție înaltă și (când, neîncrezătoare în Bacon, aceasta a ezitat) i-a dat chiar el una din moșiile sale. Nu după mult timp, Essex a căzut în dizgrația reginei și, deși Bacon a reușit să intervină o dată pe lângă regină în favoarea protectorului său, el nu l-a mai putut ajuta când, nesăbuit, acesta a încercat să pună la cale o rebeliune la Londra. Bacon a încercat să obțină clemență pentru Essex, dar Elisabeta i-a poruncit să pregătească acuzarea, ceea ce el a și făcut; Essex a fost executat în 1601.

Abia după moartea Elisabetei și ascensiunea la tron a lui James I, norocul a început să-i surâdă. A fost numit ministru de Justiție adjunct în 1607, ministru de Justiție în 1613, Lord Păstrător al Marelui Sigiliu - ca și tatăl său - în 1617 și, în sfârșit, Lord Cancelar în 1618. Apoi, la șaizeci de ani, a fost arestat și acuzat de luare de mită. Și-a recunoscut vina și a acceptat cu stoicism pedeapsa, fiind demis din toate funcțiile oficiale, amendat cu o sumă foarte mare și întemnițat în Turnul Londrei. Nu a stat decât câteva zile în închisoare și a fost iertat de amendă, dar i s-a interzis să mai ocupe vreo funcție publică.

Bacon a fost întemnițat în Turnul Londrei în 1621 după ce și-a recunoscut vinovăția în urma unei acuzații de luare de mită pe când îndeplinea funcția de judecător. A fost probabil o chestiune mai degrabă politică decât una morală. Mulți membri ai Parlamentului dezaprobau prietenia regelui cu Bacon și au profitat de această ocazie pentru a-l exclude pe Bacon din viața publică. Regele James a poruncit să fie eliberat din Turn după 4 zile.

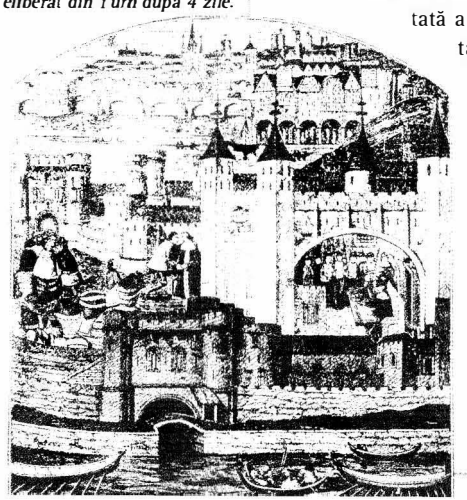

„Empiric" în accepțiunea lui Bacon

Bacon folosește termenul „empiric" în sensul pe care acesta îl avea încă din vremea medicilor antici greci (vezi* Sextus Empiricus*). Empiriștii erau cei care susțineau că este imposibil să cunoaștem ceea ce nu este vizibil, fie prin speculație, fie prin deducție din ceea ce este vizibil.

Regele James, sub domnia căruia Bacon s-a bucurat de o ascensiune rapidă în rang, a scris mai multe lucrări de teologie și despre justificarea dreptului divin. Biblia tradusă de el este una dintre cele mai celebre opere scrise în limba engleză.

Bacon și-a consacrat ultimii ani din viață scrisului, îndeosebi preocupărilor științifice. A murit într-un mod straniu, însă caracteristic pentru el: în cursul cercetărilor despre conservarea alimentelor, a ieșit să umple o găină cu zăpadă, căpătând o bronșită ce i-a fost fatală.

MAREA INSTAURAȚIE

Deși opera de tinerețe a lui Bacon, *Eseurile*, acoperea o mare diversitate de subiecte, iar mai târziu a elaborat lucrări istorice și juridice, pentru filozofi el este interesant îndeosebi pentru filozofia științei, cu două componente: o critică a scolasticii și a metodei renascentiste contemporane de abordare a științei și o metodologie minuțios elaborată cu care să o înlocuiască. A numit proiectul său de reformare a științelor „Marea Instaurație" („instaurație" = „restaurare", „reînnoire") și acesta urma să fie titlul capodoperei sale în trei părți, din care a terminat-o numai pe prima, *Noul Organon* (o trimitere la tratatele de logică ale lui Aristotel cunoscute sub numele de *Organon* [„unealtă" sau „instrument"]).

Atitudinea lui Bacon față de predecesorii săi e rezumată într-o serie de comparații, prin care i-a caracterizat pe metafizicienii tradiționali, pe empiriștii de tipul alchimiștilor și pe savanții ideali: metafizicienii erau ca păianjenii, țesând pânze frumoase și ingenioase ce pluteau în aer, fabricate în întregime din interiorul propriilor trupuri; empiriștii erau ca furnicile, strângând de zor cantități de materiale și făcându-le grămadă, fără să producă nimic nou din ele. Ar trebui să fim asemenea albinelor – să lucrăm împreună pentru a aduna și a *transforma* ceea ce am adunat. Oamenii de știință ar trebui să interpreteze datele culese prin experiență, să facă experimente pentru a aduna noi informații și astfel să sporească treptat cunoștințele noastre despre lume.

IDOLII

Progresul cunoașterii este împiedicat de prejudecăți și idei preconcepute, pe care Bacon le denumește *idoli ai minții: idolii tribului* sunt comuni tuturor ființelor omenești, care, lipsite de spirit critic, consideră informațiile furnizate de simțuri drept reprezentări corecte ale lumii; *idolii peșterii* sunt specifici fiecărui individ și sunt generați de școală, de educația din familie, de lecturi și așa mai departe; *idolii pieței* se formează datorită interacțiunii sociale, în primul rând datorită limbajului, care împiedică înțelegerea, în loc să o faciliteze; în sfârșit, *idolii teatrului* sunt rezultatul sistemelor filozofice, descrise ca „tot atâtea piese de teatru" (i-ar fi putut numi și „idolii pânzei de păianjen").

Ce este Adevărul, a spus în batjocură Pilat; și nu a mai așteptat un răspuns.

Eseuri, *p. 7*

Pe scurt:

Știința este treaba echipelor din laboratoare, nu a individilor așezați în fotolii.

THOMAS HOBBES

NĂSCUT 1588, Malmesbury **MORT** 1679, Hardwick

PREOCUPĂRI MAJORE Politica, metafizica, limbajul

INFLUENȚAT DE Aristotel, Machiavelli, Francis Bacon, Galilei, Gassendi

A INFLUENȚAT PE Spinoza, Leibniz, Locke, Rousseau, Bentham, Mill, Marx, Rawls

PRINCIPALELE OPERE
Leviathan
Elementele legii, naturale și politice

Și viața omului [ar fi] solitară, mizeră, meschină, josnică și scurtă.

Leviathan I:13

Fiul mai mic al unui vicar de țară, Hobbes și-a făcut studiile la Oxford. Și-a început cariera ca meditator, călătorind prin Europa împreună cu elevul său (William Cavendish) fapt care i-a dat ocazia să cunoască minți ilustre precum Galilei și Descartes. Prima sa lucrare filozofică a fost *Elementele legii, naturale și politice* care l-a situat categoric de partea monarhiei în conflictul crescând dintre rege și parlament. Deși cartea nu a fost publicată decât după mai mult de zece ani (în 1650), ea circula în cercuri private din 1640, într-o perioadă când situația se deteriorase, conflictul dintre cele două părți atingând un punct critic. Hobbes a hotărât că se putea afla în primejdie și a plecat în Franța, unde a rămas unsprezece ani. Această prudență (pe care unii ar fi putut s-o considere excesivă) a fost o atitudine pe care Hobbes a manifestat-o în repetate rânduri de-a lungul vieții și explică în mare măsură vârsta venerabilă până la care a trăit.

În Franța, Hobbes a devenit membru al cercului lui **Mersenne** și a scris al treilea grup de Obiecții la *Meditațiile* lui **Descartes** (la care Răspunsurile lui Descartes au fost disprețuitoare și ostile) și mai multe cărți: *Elementele legii* și *De Cive (Despre cetățean)* în 1642, ultima cuprinzând prima sa încercare reală de a elabora o știință politică (sau „filozofie civilă", cum o numea el); *Natura umană* în 1650 și capodopera sa, *Leviathan,* în 1651. Însă atitudinea anticatolică degajată de unele părți ale acestei din urmă lucrări i-a creat probleme cu autoritățile franceze și a trebuit să plece înapoi în Anglia, unde protectoratul lui Cromwell s-a încheiat și Hobbes a reintrat în grațiile mai marilor timpului. Totuși, necazurile sale nu se terminaseră; Parlamentul l-a inclus într-o anchetă lansată asupra scrierilor ateiste și Hobbes și-a ars unele articole și a amânat publicarea mai multor lucrări. Prudența i-a fost de folos, ajutându-l să supraviețuiască – la optzeci de ani a tradus în versuri *Iliada* și *Odiseea.*

CONTRACTUL SOCIAL

Fundamentul filozofiei politice a lui Hobbes l-a constituit un naturalism mecanicist: universul (inclusiv ființele umane) e o enormă mașină care funcționează în conformitate cu legile naturale. Societatea poate fi explicată în același mod în care fizica explică restul lumii, prin prisma interacțiunii regulate a părților sale componente; ființele omenești iau locul particulelor, care în stare naturală nu ar face decât să se ciocnească una de alta, fără nici o intenție de a coopera. În această stare meschină și josnică, animalică, fiecare individ se teme de semenii săi; ordinea impusă de societate înseamnă că, în schimbul renunțării totale la libertate, indivizii obțin siguranță și protecție unul față de altul. Această ordine e posibilă numai dacă e impusă de un grup restrâns sau, de preferință, de către o singură persoană; aceasta e puterea absolută pe care Hobbes o compară cu Leviathanul, uriașul monstru marin din cartea lui Iov. Societatea are rolul de a ne elibera de frica reciprocă și își îndeplinește acest rol cu ajutorul unui

În Leviathan, *Hobbes a formulat teoria contractului social – conceptul de principii politice justificate prin ideile unor indivizi liberi și raționali – pentru a motiva necesitatea unei puteri suverane. Totuși, dacă metodologia lui a avut un impact pozitiv asupra filozofiei politice, concluziile sale au fost aspru și pe nedrept criticate, iar teoreticienii de mai târziu ai contractului social au folosit această teorie pentru a pleda împotriva necesității unei puteri absolute.*

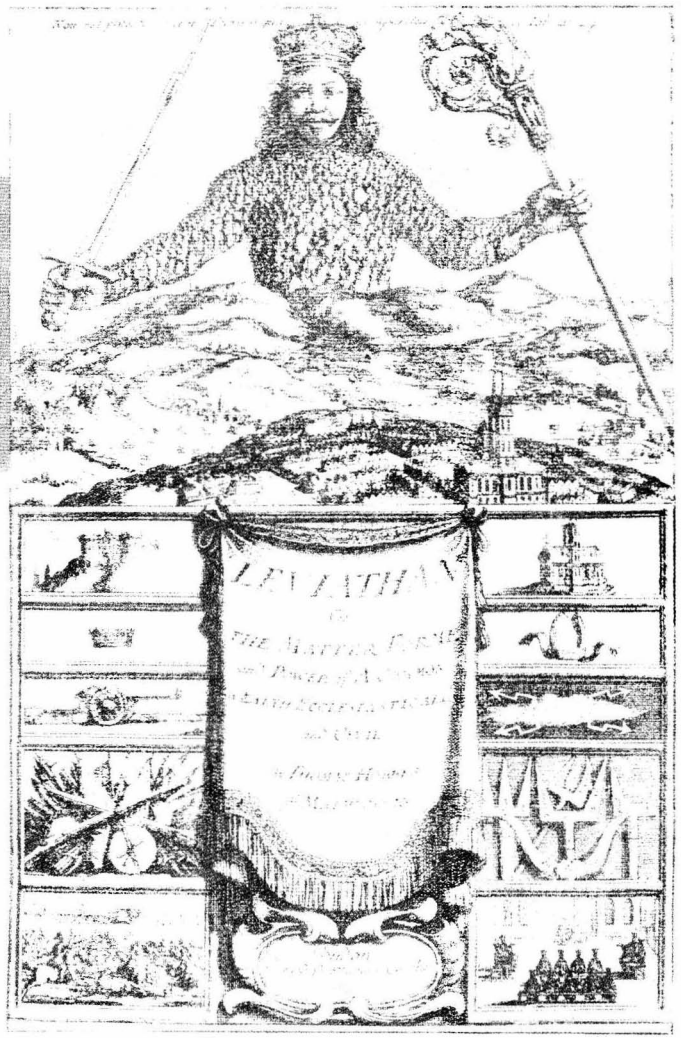

contract social încheiat între membrii săi, prin care ne supunem unui suveran pentru a fi, în schimb, apărați de haos. Acest haos e *starea naturală,* și e nu atât o stare istorică, de domeniul trecutului, cât o amenințare permanentă. Majoritatea celorlalți teoreticienii ai contractului social, precum **Locke** și **Rousseau,** au înclinat să pledeze împotriva monarhiei absolute; Hobbes folosește această teorie pentru a pleda în favoarea ei.

Deși e cunoscut îndeosebi pentru scrierile sale politice, aria preocupărilor filozofice ale lui Hobbes e mult mai vastă, după cum o arată Obiecțiile la *Meditațiile* lui Descartes. Concepțiile sale metafizice și epistemologice sunt asemănătoare celor ale lui **Gassendi,** fiind materialiste și empiriste, deși a mers mai departe decât acesta, incluzând natura lui Dumnezeu în teoria lui materialistă; Dumnezeu nu era decât o ființă materială cu o constituție mai fină. Vederile sale religioase erau și sub alte aspecte mult mai puțin convenționale decât ale lui Gassendi și argumentele sale în favoarea toleranței religioase (cu excepția catolicilor) și a separării între biserică și stat i-au adus renumele de ateu și porecla de „bestia din Malmesburry".

LIMBAJUL ȘI LUMEA

Hobbes a dezvoltat o poziție antirealistă, potrivit căreia natura lumii e independentă de modul cum înțelegem cuvintele și ideile; adevărul și eroarea se referă la ordonarea enunțurilor noastre, nu la relațiile dintre ceea ce spunem și lumea așa cum e ea. Această teorie derivă din materialismul său, căci a explicat gândirea în termenii unor mișcări fizice ale creierului – deși a admis că asemenea mișcări își au originea în mișcările din lumea exterioară. O versiune a contractului social apare și aici, pentru că definițiile inițiale ale cuvintelor trebuie stabilite de comun acord.

Hobbes a tratat foarte serios problema limbajului, abuzul de limbaj preocupându-l în mod deosebit. El susținea că multe erori apar fiindcă nu facem diferența între structura lingvistică și cea logică (astfel, ceea ce într-un grup lingvistic par a fi probleme filozofice nici măcar nu ar apărea în altul).

Pe scurt:

Acceptăm o autoritate suverană pentru a fi, în schimb, apărați unul împotriva altuia.

MARIN MERSENNE

NĂSCUT 1588, Oizé, Maine **MORT** 1648, Paris

PREOCUPĂRI MAJORE Matematica, știința

Pe scurt:

Mersenne a fost un ax de comunicații în secolul al XVII-lea, făcând legătura între filozofi și oamenii de știință.

Mersenne s-a născut într-o familie săracă, tatăl său fiind salahor. După ce a învățat la colegiul iezuit din La Flèche și a studiat filozofia la Sorbonna, în 1611 Mersenne a intrat în rândurile minimilor – un ordin religios ai cărui membri se considerau cei mai neînsemnați dintre călugări, de unde și numele. Și-a continuat studiile în cadrul ordinului și, după ce a fost hirotonisit preot, a predat filozofia într-o mănăstire din Nevers din 1614 până în 1618. S-a întors apoi la Paris, unde a devenit o figură centrală a lumii intelectuale, atât pe plan local (savanți eminenți precum Pierre de Fermat, **Pierre Gassendi** și Blaise Pascal se reuneau în chilia lui), cât și pe plan mai larg, printr-o vastă corespondență.

Știm oare dacă, potrivit legilor naturii, răgetul măgarului nu este mai plăcut decât muzica noastră, dat fiind că el este mai plăcut pentru acest animal?

Adevărul științelor contra scepticilor sau pyrrhoniștilor 2

Mersenne a fost important ca matematician, muzicolog, om de știință, teolog și filozof. El i-a sugerat lui Christiaan Huygens să folosească un pendul ca mecanism de măsurare a timpului, a măsurat viteza sunetului cu o eroare de până la zece la sută față de cifra actuală, a calculat frecvența vibrațiilor notelor muzicale, a făcut cunoscută în afara Italiei o mare parte din opera lui Galilei prin traducerile și comentariile sale, precum și prin propriile cercetări științifice, și a fost prietenul și mentorul principal al lui **René Descartes.** Nu numai că l-a apărat împotriva criticilor, ci l-a încurajat să se întoarcă la filozofie și la știință când părea înclinat să se îndepărteze de aceste domenii și l-a ajutat să-și publice opera. Când Descartes a răspuns la diferitele rânduri de Obiecții la *Meditațiile* sale, a manifestat întotdeauna respect față de cele aduse de Mersenne (de fapt, Mersenne a fost răspunzător nu numai pentru scrierea grupurilor al doilea și al șaselea de Obiecții, ci și pentru inițierea și strângerea laolaltă ale celorlalte, în afară de primul).

În opera de tinerețe, Mersenne a formulat critici la adresa ateiștilor și scepticilor, dar mai târziu și-a îndreptat atenția către filozofie și mai ales către științe și matematică (domeniu în care este cel mai bine cunoscut pentru studiul său asupra numerelor prime; când 2^n-1 este număr prim [unde n e un număr prim] se numește și acum *număr prim Mersenne*). Opera lui în aceste domenii este interesantă și a avut influență asupra contemporanilor și succesorilor săi, dar realizarea sa cea mai însemnată a fost rolul de intermediar ce a încurajat și facilitat comunicarea între oamenii de știință. După ce a murit (în brațele prietenului său Gassendi), în chilia lui s-au găsit scrisori de la șaptezeci și opt de corespondenți, printre care se numărau Fermat, Huygens, Galilei, Torricelli și John Pell. A contribuit la constituirea științei noi, la combaterea unor superstiții precum astrologia și a stimulat oamenii de știință, matematicienii și filozofii prin întrebările și criticile sale pătrunzătoare.

PIERRE GASSENDI

NĂSCUT 1592, Champtercier **MORT** 1655, Paris

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, știința, epistemologia

INFLUENȚAT DE Democrit, Epicur

A INFLUENȚAT PE Locke

PRINCIPALELE OPERE
Al cincilea grup de Obiecții la *Meditațiile* lui Descartes, *Eseuri sub formă de paradoxuri împotriva aristotelicilor*, *Disquisitio Metaphysica*, *Syntagma Philosophicum*

În 1631, Gassendi a devenit primul astronom care a observat trecerea lui Mercur prin dreptul Soarelui (după cum anticipase Kepler).

Gassendi a învățat la Digne și și-a desăvârșit educația la universitățile din Aix-en-Provence și Avignon, unde a studiat filozofia și teologia. Și-a luat doctoratul în filozofie la universitatea din Avignon în 1614 și a fost hirotonisit preot în 1615. Potențialul său intelectual a fost recunoscut de timpuriu, fiindcă la șaisprezece ani preda retorica la Digne, iar la nouăsprezece era numit la catedra de filozofie a universității din Aix. Cu o oarecare reticență, a acceptat o catedră de matematică la Collège Royal din Paris, unde îl cunoaște pe **Marin Mersenne**, cu care se împrietenește, intrând în vasta rețea a acestuia și corespondând, printre mulți savanți iluștri, cu Galilei și Kepler. Acesta l-a ajutat să-și cultive interesul pentru astronomie; era un excelent observator și un apărător inteligent și pasionat al sistemului copernician împotriva criticilor care i se aduceau (deși el însuși pare să nu fi acceptat în totalitate acest sistem).

Mersenne l-a îndemnat să lase matematica și știința în favoarea filozofiei și astfel Gassendi a scris unul dintre grupurile de Obiecții la *Meditațiile* lui **Descartes;** mai târziu, a dezvoltat ideile expuse acolo, mai întâi în *Instanțele* sale, apoi într-o carte, *Disquisitio Metaphysica* (1644).

Nu era de acord cu Descartes într-o gamă largă de probleme; pe lângă o serie de chestiuni importante ținând de teoriile lor științifice asupra naturii lumii, cei doi aveau concepții profund diferite despre natura metodei filozofice și științifice. Deși, asemenea lui Descartes, Gassendi a combătut aristotelismul timpului său, el a fost un susținător al lui **Epicur,** a cărui filozofie a încercat să o armonizeze cu gândirea creștină. În centrul poziției sale filozofice se află o concepție mecanicistă, atomistă despre lume, la care a adăugat însă credința în nemurirea unui suflet ce nu aparține fizicalului. Cu toate acestea, el a respins atât argumentul lui Descartes în favoarea dualismului, cât și modul în care acesta explica relația dintre spirit și trup.

Totuși, dezacordul dintre cei doi filozofi era de natură epistemologică. Gassendi a respins în special folosirea metodei îndoielii universale și recurgerea la cunoștințe obținute exclusiv cu ajutorul rațiunii. După Gassendi, îndoiala metodică era admisibilă, dar a te îndoi de toate era lipsit de logică – mai mult, nu era clar că acest lucru era posibil. Îi acuza atât pe aristotelici, cât și pe Descartes de a fi refuzat ajutorul unei categorii de filozofi cât mai largi cu putință: printre aceștia se numărau, desigur, Epicur, dar și Platon, Democrit și alți scriitori antici. Refuzând să facă apel la autoritatea aristotelicilor, Descartes alunecase mult spre cealaltă extremă, încercând să facă totul fără ajutorul nimănui. Gassendi credea că, deși rațiunea trebuie să-și îndeplinească rolul, orice cunoaștere trebuie să *înceapă* de la simțuri.

Pe scurt:

Lumea este un mecanism și trebuie să îl cunoaștem prin observație.

RENÉ DESCARTES

NĂSCUT 1596, La Haye, Tours **MORT** 1650, Stockholm

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, știința, epistemologia, matematica

INFLUENȚAT DE Platon, Aristotel, Anselm, d'Aquino, Ockham, Suárez, Mersenne

A INFLUENȚAT PE Toți cei care i-au urmat

PRINCIPALELE OPERE
Discurs asupra metodei
Meditații asupra filozofiei prime
Principiile filozofiei

Educat, ca și **Marin Mersenne,** la colegiul iezuit din La Flèche, Descartes a studiat apoi dreptul, fără să profeseze vreodată; a optat, în schimb, pentru o carieră militară. Astfel a ajuns în Olanda și Bavaria, unde a conceput proiectul său filozofic: nu numai să adauge o contribuție la filozofie, ci să o reconstruiască din temelii. Și-a petrecut o mare parte din restul vieții în Olanda, cel puțin în parte de teamă să nu fie persecutat de autoritățile catolice din Franța (teamă care nu era probabil foarte întemeiată). Acolo a scris majoritatea operelor care l-au făcut celebru. La vârsta de cincizeci și trei de ani a fost invitat la Stockholm de regina Cristina a Suediei, cu care corespondase; asprimea climei și ora foarte matinală la care trebuia să-i dea lecții reginei au dus la moartea sa un an mai târziu.

Descartes a fost nu doar filozof, ci și matematician și om de știință; a publicat lucrări importante de optică, geometrie, fiziologie și cosmologie (deși tratamentul la care fusese supus Galilei l-a determinat să amâne publicarea cărții *Lumea,* în care expunea teoria sa despre originile și mecanismele sistemului solar). Dintre acestea, matematica este domeniul în care și-a adus cea mai mare contribuție; a introdus multe dintre convențiile folosite și astăzi (de exemplu, folosirea indicilor pentru a exprima puterile, cum ar fi 2^3) și a formulat sistemul de coordonate carteziene, care ne permite să reprezentăm numeric liniile drepte și curbele.

Descartes a anticipat teoria reflexelor. El a sugerat că creierul omenesc are un mecanism de răspuns automat. Aici, căldura de la flacără inițiază un proces la locul afectat de căldură, care se propagă la mușchii care vor retrage mâna de lângă flacără.

Pe scurt:

Descartes a fost părintele filozofiei moderne.

CERTITUDINEA

Totuși, de departe cele mai importante dintre scrierile sale au fost cele din domeniul filozofiei. Proiectul său măreț, acela de a reconstrui filozofia de la zero, este dezvăluit parțial în prima sa carte (rămasă neterminată și publicată postum), *Reguli pentru îndrumarea minții.* Descartes expune aici principiul fundamental: standardul pentru filozofie trebuie să fie același ca pentru matematică, și anume certitudinea. Metoda de a ajunge la această certitudine este elaborată în cărțile lui ulterioare, îndeosebi în *Discurs asupra metodei* (1637), care a fost inițial o introducere la o culegere de lucrări științifice ale sale, și în *Meditații asupra filozofiei prime* (1641). A trimis această lucrare mai multor filozofi înainte de a o publica, printre care lui **Mersenne, Gassendi, Arnauld** și **Hobbes,** iar Obiecțiile lor, împreună cu Răspunsurile lui la acestea au fost incluse în prima ediție.

ÎNDOIALA

La baza proiectului lui Descartes se află metoda îndoielii: el examinează cu atenție fiecare dintre tipurile de credințe pe care le acceptă, clasificate după modul în care le-a dobândit, și se străduiește să găsească

Cogito ergo sum

Celebrul „cogito ergo sum" sau „gândesc, deci exist" este o expresie greșită a ceea ce Descartes voia de fapt să spună. A corectat-o în* Meditații, *dându-i următoarea explicație: „Sunt, exist este în mod necesar adevărat ori de câte ori rostesc asta sau o gândesc în sinea mea."

Descartes s-a străduit să reconstruiască filozofia și, concentrându-se asupra problemei adevărului și certitudinii cunoașterii, a făcut din epistemologie punctul de plecare al demersului său.

motive pentru a se îndoi de ele. Odată ce a mers cu acest procedeu cât de departe cu putință, orice convingere care i-a rămas se va fi dovedit imună la dubiu. De fapt, singura care supraviețuiește testului e credința în propria existență, iar aceasta nu reprezintă fundamentul edificiului său de cunoștințe sigure și bine structurate, ci terenul solid pe care urmează să construiască acest edificiu.

DUMNEZEU

Totuși, pentru a merge mai departe, Descartes are nevoie să dovedească existența a ceva obiectiv și independent de el însuși, iar pentru aceasta are nevoie de Dumnezeu; din păcate, aici proiectul său eșuează. Descartes oferă două argumente pentru existența lui Dumnezeu, unul fiind o versiune a argumentului cosmologic, celălalt o versiune a argumentului ontologic; nici unul nu este solid și interesul pentru acest proiect de dragul proiectului în sine se oprește aici. Cu toate acestea, Descartes exprimă multe idei care au valoare independent de succesul sau eșecul proiectului în ansamblu, inclusiv o argumentație în favoarea dualismului minte-trup și o discuție asupra acestuia.

DUALISMUL

Dualismul lui Descartes e unul dintre aspectele gândirii sale deseori înțelese și prezentate greșit. În ciuda celor afirmate de unii critici neatenți sau lipsiți de scrupule, el nu a spus că o persoană e doar un spirit, folosindu-se de trup ca de un fel de vehicul temporar (o fantomă într-o mașină); ba chiar a negat asta explicit. Mai degrabă, fiecare individ e o combinație complexă de spirit și trup, ambele fiind necesare pentru procese vitale, precum percepția, memoria, imaginația și emoțiile. Pe scurt, el susține că e posibil logic ca mintea și trupul să existe independent; nimic nu poate fi separat de sine, prin urmare mintea și trupul nu pot fi același lucru. E un argument subtil și puternic, pe care detractorii săi tind să-l ignore sau să-l prezinte caricatural, în loc să-l discute.

ANIMALELE

Trebuie să mai dezmințim un lucru (și, dintre toți filozofii, Descartes e cel mai adesea victima criticilor nefondate): el nu a afirmat că animalele (altele decât omul) sunt doar niște automate insensibile. Concepțiile sale în această privință sunt complexe, dar, după cum a spus limpede într-o scrisoare către Henry More în 1649: „Deși consider cert faptul că nu putem dovedi că există gândire la animale, nu cred că se poate dovedi că nu există, câtă vreme mintea omenească nu pătrunde în sufletele lor".

Bunul-simț este lucrul cel mai drept împărțit din lume: căci fiecare crede că el însuși este atât de înzestrat în această privință încât chiar și cei care sunt cel mai greu de mulțumit nu-și doresc îndeobște mai mult decât au.

Discurs asupra metodei de a ne conduce bine rațiunea *AT VI 1-2*

ANTOINE ARNAULD

NĂSCUT 1612, Paris **MORT** 1694, Bruxelles

PREOCUPĂRI MAJORE Logica, limbajul, metafizica

INFLUENȚAT DE Augustin, Descartes, Pascal

A INFLUENȚAT PE Leibniz, Reid, Chomsky

PRINCIPALELE OPERE
Al patrulea grup de Obiecții la *Meditațiile* lui Descartes, *Logica sau arta de a gândi* (scrisă împreună cu Pierre Nicole), *Despre ideile adevărate și false*, corespondență cu Leibniz

Sunt din cutare țară, așa că ar trebui să cred că un anume sfânt a propovăduit litera Evangheliei [...] Din orice ordin sau din orice țară veniți, ar trebui să credeți numai ce este adevărat și ce ați fi dispuși să credeți dacă ați fi dintr-o altă țară.

Logica sau arta de a gândi *III, 20, I*

Născut într-o familie de vază, Arnauld a studiat la Sorbonna, unde și-a luat doctoratul și a fost hirotonisit în 1641. Aparținând unei familii de janseniști adversari ai iezuiților, Arnauld a adoptat poziția lor, apărând jansenismul în cartea sa *Despre comuniunea frecventă* (1643). Din cauza acestei lucrări i-a fost retras doctoratul și a fost dat afară de la Sorbonna în 1656. S-a refugiat la mănăstirea jansenistă de la Port-Royal des Champs, unde sora lui fusese stareță, până când comunitatea ei s-a mutat la Paris.

La Port-Royal, Arnauld a scris împreună cu Pierre Nicole (1625-1695) celebra lucrare *Logica sau arta de a gândi* (1662), cunoscută îndeobște sub numele de *Logica de la Port-Royal*. Lucrarea avea patru scopuri principale: să prezinte epistemologia, metafizica și fizica lui Descartes; să atace poziția unor empiriști precum **Hobbes** și **Gassendi**; să critice scepticismul lui Montaigne și să ofere o replică jansenistă la doctrinele catolice (și protestante) despre o diversitate de chestiuni, printre care se numărau harul (divin) și libertatea voinței. Cartea abordează o gamă largă de subiecte și domenii, de la logică, limbaj, epistemologie și fizică până la metafizică și, cu toate că în cea mai mare parte nu era foarte originală, a avut o influență enormă, rămânând un text standard predat în universități până la sfârșitul secolului al XIX-lea și fiind considerată de unii eruditi moderni drept prima lucrare cu adevărat modernă de lingvistică.

În 1669, papa Clement al IX-lea a încercat să pună capăt războiului dintre

Pe scurt:

Arnauld a fost în primul rând un catalizator pentru filozofia altora.

janseniști și iezuiți, emițând un decret de încetare a persecuției împotriva jansenișților în schimbul supunerii la autoritatea bisericii. Arnauld s-a întors la Paris și, o vreme, a părut să ducă o viață liniștită, reafirmându-și respectul față de biserică și de stat. Totuși, după o perioadă în care s-a mărginit să scrie împotriva protestantismului, nu s-a putut abține să nu publice critici la adresa iezuiților, și în 1679 a fost nevoit să fugă în Belgia.

Acolo a început să corespondeze cu **Leibniz** asupra unor concepte metafizice fundamentale din viitorul *Discurs asupra metafizicii;* această lucrare a marcat o etapă importantă în cariera filozofică a lui Leibniz. De fapt, Arnauld a participat oarecum fără tragere de inimă la schimbul lor de idei, fiind absorbit mai mult de preocupările sale religioase în această perioadă. Printre acestea, o polemică tăioasă cu **Malebranche** (cu care fusese cândva prieten). În *Despre ideile adevărate și false* (1683) a criticat doctrina lui Malebranche despre har și afirmația că vedem toate lucrurile în Dumnezeu. Disputa dintre ei a fost nu numai una amară, ci a fost marcată de mașinațiuni extrafilozofice, politice, și s-a încheiat cu moartea lui Arnauld.

PREZENTARE GENERALĂ

SPIRITUL ȘI CORPUL

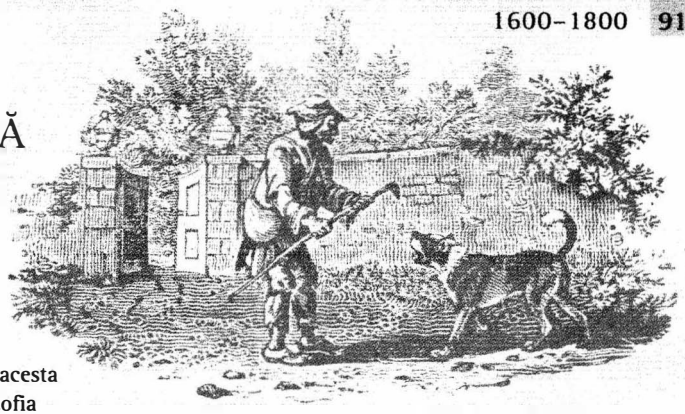

Intelectul ne distinge de animale?

Preocuparea centrală a filozofiei spiritului e modul cum înțelegem spiritul și locul pe care acesta îl ocupă în lumea naturală. Mai exact, în filozofia occidentală accentul cade pe ceea ce e cunoscut sub numele de *problema spirit–corp* – adică pe relația dintre spirit și lumea materială. Principalele două tipuri de abordare sunt *dualismul,* care afirmă că spiritul și corpul sunt tipuri de lucruri diferite, având tipuri diferite de proprietăți, și *monismul,* care susține că există un singur tip de lucru și de proprietate. Deși au existat moniști (în special **Berkeley**) care au considerat că acest unic tip de lucru este unul mental, spiritual, poziția obișnuită este *materialismul* sau *fizicalismul.*

TEORII DUALISTE

Pentru **Platon,** spiritul era partea nemuritoare din noi; spre deosebire de corp, spiritul avea afinități cu eternul și imuabilul și era purtătorul adevărurilor eterne. **Aristotel** a încercat să dea o explicație naturalistă spiritului sau sufletului *(psyche),* prin prisma diferitelor sale facultăți, ca nutriția și reproducerea la plante, mișcarea, senzația și percepția la animale și imaginația la om. Omul se deosebea de celelalte animale prin *nous* sau intelect, partea noastră nemuritoare. La **Descartes,** găsim o distincție între spirit și corp prin prisma naturilor lor esențiale: esența spiritului sau a minții este gândirea, esența corpului este întinderea. Descartes se apropie mai mult de explicația dată de Platon, decât de Aristotel, considerând spiritul și corpul substanțe diferite, fără proprietăți comune.

Teza lui **Spinoza** despre spirit e descrisă de obicei ca monistă în comparație cu dualismul lui Descartes. Însă aceasta este o interpretare greșită, pentru că Spinoza susține o dualitate fundamentală în metafizica sa. Pentru Spinoza, mintea și corpul nu erau substanțe distincte, ci moduri sau modificări ale aceleiași substanțe (pe care el o numea Dumnezeu sau natură), în cadrul atributelor gândirii și extensiunii. Fiecare proprietate nu este un mod de a vorbi despre substanța unică, ci este în sine absolut ireductibilă și cu adevărat distinctă de oricare altă proprietate. Relația minții și corpului cu substanța unică este una de dependență, atât din punct de vedere cauzal, cât și explicativ.

TEORII FIZICALISTE

În contrast cu toate formele de dualism se găsesc diversele doctrine materialiste/fizicaliste despre spirit. La începutul secolului XX, descoperim teza behavioristă, după care a fi înzestrat cu conștiință însemna a fi dispus să te comporți într-un anumit fel; or, în versiunea sa filozofică sau analitică, susține că orice analiză a minții poate fi tradusă într-o analiză a comportamentului. O astfel de teză încearcă să explice spiritul exclusiv din perspectiva exterioară a teoreticianului, ceea ce duce la concluzia absurdă că omul nu poate suferi în tăcere. Behaviorismul a fost într-o anumită măsură înlocuit de fizicalism, teza că fenomenele mentale sau conștiente *sunt* fenomene fizice ale unui anumit sistem fizic sau biologic precum creierul. S-a enunțat ca doctrină adevărată în mod contingent: ar fi putut exista conștiințe (adică ipoteza dualistă a lui Descartes e inteligibilă), dar s-a dovedit că nu există.

Fizicalismul e teoria spiritului dominantă în prezent și îmbracă diverse forme: de exemplu, fizicalismul non-reductiv susține că, deși nu există decât un singur tip de lucru, creierul să zicem, termenii folosiți pentru a-l descrie nu sunt reductibili unul la altul. Deci, cu toate că termenul „durere" și expresia „procese cerebrale" se referă la același lucru, descrierea mentală și cea fizică sunt guvernate de reguli diferite. Un alt mod de a caracteriza non-reducționismul, susținut de funcționalism, e că mentalul e individualizat de rolul funcțional pe care îl îndeplinește în rețeaua cauzală de intrări (input-uri cauzale) și ieșiri (output-uri comportamentale) și de realizarea sa multiplă, fie într-un sistem biologic, fie într-un sistem foarte complex de cipuri de silicon.

WANG FU-ZI

NĂSCUT 1619, Hengyang **MORT** 1693, nu se știe unde

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, politica, metafizica, epistemologia

INFLUENȚAT DE Confucius, Zhang-zai, Zhu Xi

A INFLUENȚAT PE Yen Yuan, Tai Chen, T'an Ssut'ung, Tang Chuni

PRINCIPALELE OPERE
Ch'uan-shan i-shu ch'uan-chi (opere complete existente)

Wang fu-zi (Wang Ch'uan-shan) era fiul unui învățat din provincia Hunan din China condusă de dinastia Ming. Când avea douăzeci și patru de ani și tocmai luase examenul de intrare în serviciul civil, China a fost invadată de manciurieni, care au întemeiat apoi dinastia Qing (Ch'ing). Loial împăraților din dinastia Ming, Wang fu-zi și-a petrecut viața luptând împotriva manciurienilor și apoi ascunzându-se de ei. A scris peste 100 de cărți, dintre care multe s-au pierdut.

Wang era confucianist, dar considera că neoconfucianismul dominant la acea vreme era o denaturare a adevăratei doctrine confucianiste; aceasta l-a determinat să scrie multe comentarii la lucrările clasice ale confucianismului, cinci despre *Yi Jing (I Ching* – Cartea schimbărilor), și să-și elaboreze propriul sistem filozofic.

Poziția metafizică a lui Wang este un fel de materialism: numai *qi (ch'i;* energie sau forță materială) există, iar categoria confucianistă fundamentală a *li* (principiu, formă sau idee) este doar principiul lui *qi,* prin urmare nu există de sine stătător. Așa cum *qi* a existat din totdeauna, la fel și universul. De aici rezultă o concepție etică potrivit căreia virtuțile și valorile sunt stabilite de oameni, natura însăși fiind neutră față de valori. Natura umană este o funcție a naturii materiale a persoanei la naștere și a schimbărilor prin care aceasta trece de-a lungul vieții – schimbări care decurg din relația sa ca ființă morală cu alte obiecte materiale. Această relație ține în mare măsură de dorințe, care nu sunt rele, ci inevitabile și chiar benefice; răul este rezultatul lipsei de măsură, nu al naturii materiale a lumii. Moralitatea noastră are rădăcini în natura noastră umană, în sentimentele noastre.

Wang a subliniat nevoia de a dobândi cunoștințe atât prin intermediul simțurilor, prin studiu, cât și cu ajutorul rațiunii; ambele tipuri de cunoștințe se obțin treptat (nu există iluminare subită), căci cunoașterea și acțiunea sunt strâns legate, acțiunea fiind temelia cunoașterii.

Scrierile politice și istorice ale lui Wang constituie în mare măsură motivul popularității sale în China modernă. A pledat pentru o creștere a impozitelor ca mijloc de a reduce puterea latifundiarilor și de a-i încuraja pe țăranii care aveau pământ. Cârmuirea trebuie să fie în folosul celor conduși, nu al conducătorilor. Istoria se reînnoiește permanent; civilizația progresează treptat pe fondul ciclurilor de prosperitate și haos, ca rezultat al virtuților împăratului și poporului. Nici aceste cicluri, nici progresul nu țin de destin, ci de studierea în ansamblu a legilor naturale ale indivizilor și societății. Nu a existat nici o epocă de aur cu care trebuie să încercăm să rivalizăm (sau chiar s-o imităm).

Pe scurt:

Trăim într-o lume materială și trebuie să răspundem prezentului, nu trecutului.

Calea [Dao] înseamnă stăpânirea lucrurilor concrete. [...] Lao-zi nu a văzut asta și a spus că Dao există în vid [...] Buddha nu a văzut asta și a spus că Dao există în tăcere [...] Putem continua să rostim asemenea cuvinte pretențioase, dar nimeni nu poate scăpa vreodată de lucrurile concrete.

Ch'uan-shan i-shu ch'uan-chi

LADY ANNE FINCH CONWAY

NĂSCUTĂ 1631 **MOARTĂ** 1679

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica

INFLUENȚATĂ DE Platon, Plotin, Hobbes, More, Hobbes, Descartes, Spinoza

A INFLUENȚAT PE Leibniz

PRINCIPALELE OPERE
Principiile celei mai vechi filozofii și ale celei mai moderne

[...] când materia concretă este atât de divizată încât se împrăștie în monade fizice, așa cum era în stare primară, la formarea ei, atunci este gata să-și reia activitatea și să devină spirit, așa cum se întâmplă cu hrana noastră.

Principiile celei mai vechi filozofii și ale celei mai moderne, *chap. III, S.9*

Născută în 1631, la o săptămână după moartea tatălui ei (Sir Heneage Finch, președinte al Camerei Comunelor), a fost educată acasă, unde a învățat latina (iar mai târziu greaca și ebraica), manifestând o sete de cunoaștere și o capacitate intelectuală remarcabile. Filozoful platonician Henry More fusese profesorul unuia dintre frații săi la Cambridge, și astfel a ajuns să corespondeze cu el despre filozofia lui Descartes, corespondență continuată și după căsătoria ei cu Edward Conway în 1651, deși relația lor s-a transformat din una între profesor și elev în una între egali.

Conway a urmat un parcurs intelectual foarte neobișnuit – nu numai pentru o femeie, ci pentru oricine în secolul al XVII-lea. În afară de filozofia carteziană, a fost influențată de școala cabalistă întemeiată de Isaac Luria (1534–1572) și de quakerism (îndeobște temut și detestat la vremea aceea), la care s-a convertit. Opera ei filozofică a mai avut o sursă importantă: propria suferință fizică. Din tinerețe a suferit de dureri de cap atât de îngrozitoare încât era gata să încerce tratamente extreme (inclusiv o trepanare, dar nimeni nu a îndrăznit să execute această operație, așa că s-a supus unei deschideri a arterelor jugulare), însă nimic nu a dat rezultat. Aceasta i-a influențat gândirea filozofică prin aceea că a fost foarte preocupată să furnizeze o teodicee – o încercare de a reconcilia existența unui Dumnezeu bun și milostiv cu existența suferinței și a altor rele în lume.

Singura ei lucrare a fost publicată postum și are o istorie complicată. A fost scrisă probabil între 1671 și 1675, în engleză, și a fost publicată pentru prima oară în 1690, tradusă în latină. Când a fost pregătită prima ediție în engleză, în 1692, cu titlul *Principiile celei mai vechi filozofii și ale celei mai moderne,* aceasta a trebuit tradusă după versiunea latinească, fiindcă manuscrisul original se pierduse. Concepția metafizică fundamentală pe care o exprimă este un monism spiritual, modificat de platonismul creștin: lumea a început ca o emanație spirituală, dar a degenerat, dobândind caracteristici materiale. Astfel, spiritualul și materialul sunt două forme sau stări ale aceleiași substanțe, care într-o zi va reveni la starea ei pur spirituală. Aceasta constituie temelia teodiceei sale; Conway susține că tot ce există pe lume poate deveni mai bun, de la lucrurile cele mai materiale (ca, de exemplu, pietrele) până la cele mai spirituale (ființele umane); bunătatea lui Dumnezeu este dovedită de faptul că el a creat o lume capabilă să se înalțe în cele din urmă, nu până la nivelul Lui, ci până la al îngerilor.

Pe scurt:

Există un singur fel de substanță – spirituală – care a devenit grosolană căpătând materialitate odată cu izgonirea din rai și care va reveni până la urmă la starea ei pură.

BARUCH SPINOZA

NĂSCUT 1632, Amsterdam **MORT** 1677, Haga

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, epistemologia, metafizica

INFLUENȚAT DE Avicenna, Maimonide, Nicolaus Cusanus, Hobbes, Descartes

A INFLUENȚAT PE Conway, Kant, Hegel, Davidson

PRINCIPALELE OPERE
Tractatus theologico-politicus, Etica

Baruch (sau Benedict de) Spinoza s-a născut la Amsterdam într-o familie de evrei care fugiseră din Spania în căutarea toleranței religioase din Olanda. Educat în tradiția ebraică, stăpânea bine filozofia și teologia ebraică și arabă, dar a început să fie influențat tot mai mult de filozofia și știința modernă, raționalistă, îndeosebi de **Hobbes** și **Descartes.** Gândirea sa s-a îndepărtat din ce în ce mai mult de învățătura ebraică tradițională, până când, în 1656, a fost excomunicat din sinagogă. Deși a început să dea lecții, își câștiga existența mai ales lustruind lentile. Prietenia lui cu Jan de Witt, un politician adversar al Casei de Orania, l-a făcut să se implice în viața publică; deși această implicare nu a fost niciodată foarte activă, l-a pus totuși în pericol – o dată când a încercat să protesteze împotriva morții lui de Witt ucis de o gloată și altă dată când a consimțit să întreprindă o misiune diplomatică relativ neînsemnată pe lângă armata franceză invadatoare.

Viața lui s-a caracterizat prin integritate; a trăit modest și a refuzat atât o catedră la universitatea din Heidelberg, cât și o pensie din partea regelui Franței, pentru că voia să evite orice risc de a-și pierde independența intelectuală. Toate relatările despre el depun mărturie nu numai pentru onestitatea sa, dar și despre curajul și farmecul lui personal. A murit la 45 de ani de o boală de plămâni, probabil consecință a anilor petrecuți lustruind lentile.

Operele de tinerețe ale lui Spinoza au fost întâmpinate cu multă ostilitate, în special

Pe scurt:

Avem o datorie morală fundamentală de a progresa în cunoașterea și înțelegerea a tot ceea ce putem cunoaște și înțelege.

Tractatus theologico-politicus (1670); argumentele în favoarea toleranței, interpretarea Bibliei ignorând normele acceptate și pledoaria pentru separarea puterii statului de cea bisericească le-au displăcut atât autorităților politice, cât și celor religioase și i-au atras critici din partea filozofilor cartezieni. În general, reacția lui la aceste atacuri nu a fost una de teamă sau de revoltă, ci de grijă să nu provoace ostilitate sau agitație; de aceea, capodopera sa, *Etica,* a fost publicată după moartea lui. *Etica* este prezentată după modelul *Elementelor* lui Euclid, conținând definiții, axiome și propoziții numerotate, fiecare însoțită de o demonstrație. Această manieră de expunere este întrucâtva derutantă; oricât ar fi vrut Spinoza ca filozofia să fie clară și ordonată ca matematica, nu este. De aceea, *Etica* trebuie citită cu atenție și analizată critic.

MONISMUL SUBSTANȚEI, DUALISMUL ATRIBUTELOR

Sistemul lui Spinoza pornește de la un argument în favoarea monismului – existența unei singure substanțe, care poate fi concepută prin diferite atribute; când e

În argumentația lui Spinoza pentru monism, undele unui lac ilustrează ideea că lumea în care trăim este compusă din modificări temporare ale substanței unice care o formează.

Ce este panteismul?

Panteismul este credința că Dumnezeu este totul și totul este Dumnezeu. Aceasta a fost respinsă de unii scriitori precum Schopenhauer, care susțin că „Dumnezeu" devine astfel doar un sinonim superfluu pentru „lume". Panteismul trebuie deosebit de* panpsihism *(doctrina conform căreia fiecare lucru este viu sau gândește) și de* panenteism *(doctrina că lumea este Dumnezeu, dar că Dumnezeu este mai mult decât lumea).

Jan de Witt, prieten apropiat al lui Spinoza, a fost om de stat și patron al științelor olandez. Ca șef al Partidului Republican, a devenit principalul adversar al Casei de Orania. Mai târziu, populația s-a întors împotriva lui, trecând de partea lui Wilhelm de Orania. De Witt a demisionat și a scăpat de acuzațiile de trădare, dar a murit ucis de o gloată furioasă în timp ce-și vizita fratele, Cornelius de Witt, aflat în închisoare.

conceptă prin atributul întinderii, numim această substanță lume, însă când e conceptă prin atributul gândirii, o numim Dumnezeu. (Această perspectivă panteistă a făcut ca Spinoza să fie acuzat de unii de ateism, iar de alții că este „obsedat de Dumnezeu".) Așadar, lucrurile individuale sunt modificări temporare ale acestei substanțe unice – asemenea nodurilor unui covor sau undelor unui lac. Așa cum substanța în ansamblu poate fi conceptă prin atributele gândirii și întinderii, la fel poate fi conceptă și fiecare dintre modificările ei, astfel încât fiecare lucru individual este atât un obiect fizic, cât și unul mental. În cazul unei ființe umane, aceasta înseamnă că suntem în același timp spirit și trup, însă acestea nu sunt lucruri distincte – ele sunt același lucru sub atribute diferite. De aceea, poziția lui Spinoza este numită uneori *dualism al atributelor,* spre deosebire de *dualismul substanței* (sau *cartezian*).

Această abordare a fost în parte determinată de acceptarea unei convingeri foarte răspândite potrivit căreia exista o problemă în ce privește dualismul substanței: și anume, cum puteau interacționa cauzal două substanțe diferite care nu au nici o proprietate comună (deși nu e deloc clar că pentru dualismul cartezian cauzalitatea *este* o problemă). În sistemul lui Spinoza, interacțiunea e imposibilă și nu ar avea sens, pentru că nu există două lucruri care să interacționeze. În secolul al XX-ea a fost dezvoltată o versiune modernă a explicației sale, *teoria aspectului dual,* dar aceasta se limita la problema relației spirit-trup și nu se aplica la lume în ansamblu, așa cum se întâmplă în sistemul lui Spinoza, și ar trebui subliniat că pentru Spinoza atributele sunt cu certitudine mai mult decât aspecte.

EPISTEMOLOGIA

Există trei tipuri de cunoaștere: percepția, rațiunea și intuiția. Percepția constă în modul în care sunt modificate trupurile noastre de lucruri din afara lor; cât timp avem grijă să nu presupunem că lumea e așa cum o percepem, convingerile noastre vor fi adevărate, eroarea fiind consecința neglijenței. Rațiunea e calea spre cunoașterea adevărată, deoarece presupune să înțelegem, nu numai să credem. La fel și intuiția, dar ea operează prin înțelegerea intuitivă a legăturilor dintre lucruri, mai degrabă decât prin deducție. Numai cunoștințele matematice pot fi dobândite, de fapt, prin intuiție; restul se bazează pe rațiune.

Dumnezeu, fiind tot ce există, posedă (sau este) cunoașterea absolută; ca ființe umane, scopul nostru ar trebui să fie să avansăm cât de mult pe calea cunoașterii, căci, cu cât dobândim mai multe cunoștințe, cu atât suntem mai aproape de Dumnezeu și mai liberi.

Spiritul și trupul sunt unul și același individ conceput când prin atributul gândirii, când prin atributul întinderii.

Etica *II prop. 7*

JOHN LOCKE

NĂSCUT 1632, Wrington, Somerset **MORT** 1704, Oates, Essex

PREOCUPĂRI MAJORE Politica, epistemologia, știința

INFLUENȚAT DE Aristotel, Ockham, Hobbes, Descartes, Gassendi, Malebranche

A INFLUENȚAT PE Berkeley, Montesquieu, Reid, Hume, Rousseau, Kant, Rawls

PRINCIPALELE OPERE
Eseu asupra intelectului omenesc, *Două tratate asupra guvernării*

John Locke a fost fiul unui avocat de țară; ambii părinți i-au murit când era tânăr. A învățat la Westminster School și la Christ Church de la Oxford, fiind ales pentru un post de cercetător în 1659; timp de trei sau patru ani a predat acolo greaca, retorica și filozofia morală. Nu a găsit pe gustul său stilul convențional, aristotelic în care se preda filozofia și a studiat apoi medicina, luându-și diploma în 1674 și fiind ales un an mai târziu în corpul profesoral. Cu toate că nu avea calificarea necesară pentru a profesa medicina, a făcut-o neoficial – iar acest lucru a dus la o schimbare importantă în viața sa, fiindcă l-a operat cu succes pe lordul Shaftesbury, care l-a invitat în casa lui ca medic, consilier și prieten. Politician influent, Shaftesbury a reușit să obțină mai multe funcții publice pentru Locke. Totuși, Shaftesbury a căzut în dizgrație și Locke nu numai că a pierdut un protector influent, ci s-a simțit și destul de amenințat ca să plece în Franța. În mod cert, vederile lui anti-regaliste l-au făcut nepopular în anumite cercuri și prudența lui era probabil întemeiată.

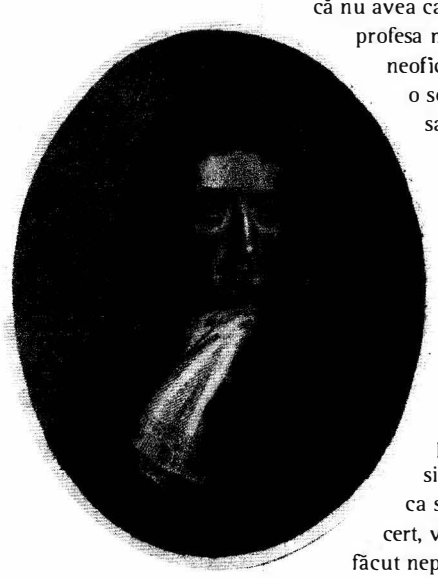

Robert Boyle (1617-1691), mentorul lui Locke în domeniul științific, susținea o viziune mecanicistă a naturii. Schimburile de idei dintre Boyle și Locke au avut o influență profundă asupra Eseului asupra intelectului omenesc.

Când Shaftesbury și-a recăpătat pentru scurtă vreme poziția și autoritatea, Locke s-a întors în Anglia, dar în curând s-a simțit obligat să plece din nou, de această dată în Olanda, unde a trăit cinci ani înainte să se întoarcă în Anglia odată cu ascensiunea la tron a lui William și Mary (de Orania). În timpul șederii sale în Olanda a scris *Epistola despre toleranță* și și-a terminat cele mai importante două lucrări, ambele publicate în 1690 după întoarcerea lui în Anglia: *Eseu asupra intelectului omenesc* și *Două tratate asupra guvernării*.

Noul regim politic din Anglia i-a conferit lui Locke diverse funcții publice. S-a stabilit la Essex, în casa lui Damaris Masham, unde a murit la vârsta de șaptezeci și doi de ani, posibil din cauza unei călătorii la Londra întreprinse la cererea regelui.

ȘTIINȚA

Preocupările filozofice ale lui Locke se impart în linii mari în trei categorii: politice, epistemologice și științifice. În activitatea științifică, a fost foarte influențat de prietenul său, savantul irlandez Robert Boyle, pe care l-a ajutat la realizarea experimentelor sale și pentru a cărui teorie corpusculară despre materie a pledat în *Eseu*. Potrivit acestei teorii, fiecare obiect fizic se compune din particule submicroscopice indivizibile – corpusculi – și toate proprietățile unui obiect sunt rezultatul aranjamentului corpusculilor săi. Există două tipuri principale de proprietăți sau calități: primare și secundare. Ambele sunt capacitățile unui obiect de a produce în noi idei, dar ideile produse de calitățile primare se aseamănă cu obiectul, în timp ce ideile produse de calitățile secundare nu.

Calitățile primare sunt spațiotemporale și

Colegiul Christ Church, Oxford

Un „student" (savant, cercetător - n.tr.) la Christ Church este un membru al colegiului - adică un membru al consiliului de conducere, având de obicei atribuții profesorale. Pe vremea lui Locke, un asemenea post era obținut pe viață (sau până când respectivul se căsătorea), dar statutul de membru i-a fost retras lui Locke de către rege în 1684, când s-a autoexilat în Olanda.

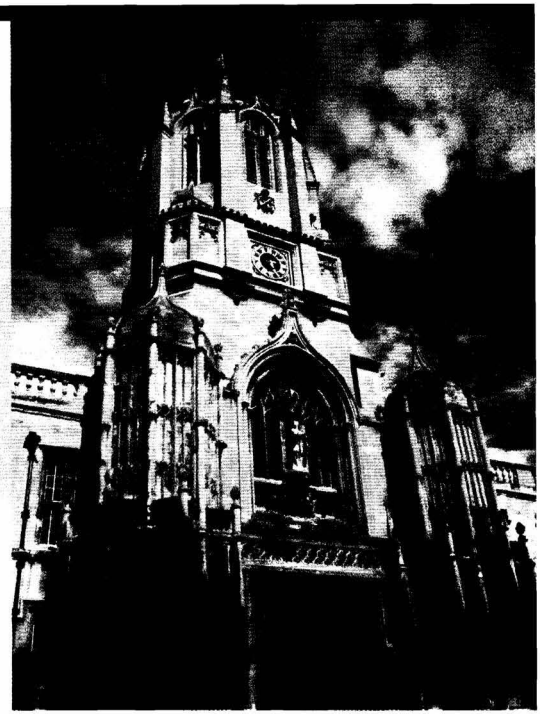

Colegiul Christ Church, Oxford

cantitative (de exemplu, mărimea și forma), pe când cele secundare sunt non-spațiotemporale și calitative (de exemplu, culoarea și gustul). Calitățile secundare depind de aranjamentul calităților primare ale corpusculilor obiectului și de aranjamentele corpusculilor subiectului care percepe, iar în cazul văzului și auzului, de corpusculii ce constituie lumina sau aerul. Desigur, corpusculii înșiși au calități primare, dar nu și secundare. Aceasta este o versiune mai elaborată a distincției operate de Galilei și Descartes; aceștia considerau că proprietățile secundare erau subiective, percepute numai în mintea observatorului (și, ca atare, nu prezentau nici un interes pentru știință), pe când Locke susținea că toate calitățile erau obiective și făceau parte din lume.

CUNOAȘTEREA

Toate cunoștințele, afirmă Locke, sunt dobândite prin intermediul simțurilor: nu pot exista idei înnăscute, nici cunoștințe pe care Dumnezeu ni le dă de la naștere. În schimb, mintea fiecăruia dintre noi este la naștere o *tabula rasa*, o tablă goală pe care scrie experiența. El admite că suntem înzestrați cu aptitudini înnăscute, precum capacitatea de a gândi, dar atât. Asta nu înseamnă că putem cunoaște numai ceea ce putem observa efectiv; aceasta ar fi absurd, fiindcă ne putem folosi cu certitudine de rațiune pentru a trece dincolo de experiență - ca de exemplu, în cunoașterea corpusculilor -, dar nu pentru a o înlocui. Influența lui **Gassendi** e evidentă aici, dar, deși nu e de acord cu Descartes în multe privințe, Locke este în esență un filozof cartezian, studiind filozofia așa cum a dezvoltat-o Descartes și luând ca punct de plecare multe dintre ideile acestuia.

POLITICA

Locke era foarte preocupat să combată ideea de drept divin al regilor - argumentul religios în apărarea monarhiei absolute. Și-a propus să arate cum și de ce s-a format statul, afirmând că în starea naturală originară, anterioară formării societății și guvernării civile, oamenii constată că trebuie să se unească pentru a-și apăra drepturile naturale. Adică e nevoie ca să joace cineva rolul unui judecător și apărător al drepturilor imparțial, iar acesta trebuie să aibă acordul poporului; pentru a beneficia de o astfel de protecție, oamenii trebuie să renunțe de bună voie la dreptul lor personal pentru a pedepsi fărădelegile. Societatea se întemeiază așadar pe un contract; dacă suveranul încalcă termenii contractului, oamenii au dreptul să se revolte și să-și aleagă o altă cârmuire.

Experiența: *Pe ea se întemeiază întreaga noastră cunoaștere; și din ea decurge până la urmă.*

Eseu asupra intelectului omenesc *2, i, 2*

Pe scurt:

Cunoașterea derivă din experiență; religia și moralitatea sunt demonstrabile în aceeași măsură ca matematica.

NICOLAS MALEBRANCHE

NĂSCUT 1638, Paris **MORT** 1715, Paris

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, epistemologia

INFLUENȚAT DE Platon, Augustin, Descartes

A INFLUENȚAT PE Locke, Leibniz, Berkeley, Montesquieu, Hume, Rousseau, Kant

PRINCIPALELE OPERE
Despre căutarea adevărului, Convorbiri despre metafizică, Tratat despre natură și despre har

Mezinul unei familii numeroase, Malebranche suferea de o malformație a șirei spinării și avea o constituție fragilă, așa că a fost educat acasă până când a putut urma Collège de la Marche și apoi Sorbonna, unde a studiat teologia. Nu i-a plăcut (iar profesorii îl considerau mediocru) și, deși și-a terminat studiile, nu a absolvit. A plecat să studieze la Oratoriu și în 1664 a fost hirotonisit preot. Cariera lui a fost în cea mai mare parte una încununată de succes și recunoaștere: în 1674, a devenit profesor de matematică la Oratoriu; a fost ales în Academia de Științe Franceză în 1699, în mare măsură pentru *Tratat asupra legilor de comunicare a mișcării* (1682), deși scrisese mai multe alte lucrări științifice și de matematică, printre care *Reflecții asupra luminii, culorilor și producerii focului* (1699).

În anul hirotonisirii ca preot, a dat din întâmplare la un chioșc de cărți peste *Tratatul despre om* al lui **Descartes**, care i-a schimbat viața. Lectura operei lui Decartes a avut un efect asemănător celui descris de mulți dintre cei care se convertesc la o religie, introducându-l într-o nouă lume a matematicii și filozofiei, de care educația sa foarte conservatoare îl ținuse departe. Din acel moment și-a consacrat viața misiunii filozofice de a dezvolta metoda de abordare carteziană în lumina ideilor augustiniene și invers. Prin publicarea lucrării *Despre căutarea adevărului* (1674-1675) în trei volume a început acest demers și și-a consacrat restul carierei dezvoltării ideilor și argumentelor expuse în această carte, îndeosebi în lucrările *Tratat despre natură și despre har* (1680) și *Convorbiri despre metafizică* (1688). A fost motivat de lupta sa împotriva jansenismului, iar aceasta a jucat un rol în declanșarea unei dispute lungi și înverșunate între el și **Arnauld**, care a durat din 1680 până la moartea lui Arnauld în 1694. Această dispută a constituit în mare măsură motivul pentru care *Tratatul despre natură și despre har* a fost inclus în Indexul cărților interzise în 1690, urmat de *Despre căutarea adevărului* în 1709.

Indexul cărților interzise era un catalog publicat de Biserica Catolică, ce cuprindea cărțile considerate periculoase pentru credință și moralitate, pe care catolicii nu aveau voie să le citească, sub amenințarea cu excomunicarea. A fost suspendat în 1966, dar nu mai fusese publicat din 1948.

Pe scurt:

Mersul cotidian al lumii și percepțiile pe care le avem despre ea depind de Dumnezeu.

OCAZIONALISMUL

Există la Malebranche trei chestiuni principale cu importanță din punct de vedere filozofic: ocazionalismul, viziunea în Dumnezeu și teodiceea. Doctrina sa cea mai bine cunoscută astăzi, ocazionalismul, este (asemenea dualismului atributelor al lui **Spinoza**) un răspuns la ceea ce multă lume considera a fi o problemă pentru dualismul cartezian: cum pot interacționa cauzal spiritul și trupul dacă nu au proprietăți comune? Soluția lui Malebranche este să nege că orice obiect finit, creat – fie el fizic sau mental – are puteri sau capacități active, cauzale; numai Dumnezeu este activ, numai El poate fi o cauză veritabilă. Când o bâtă lovește o minge și aceasta zboară în aer, ciocnirea

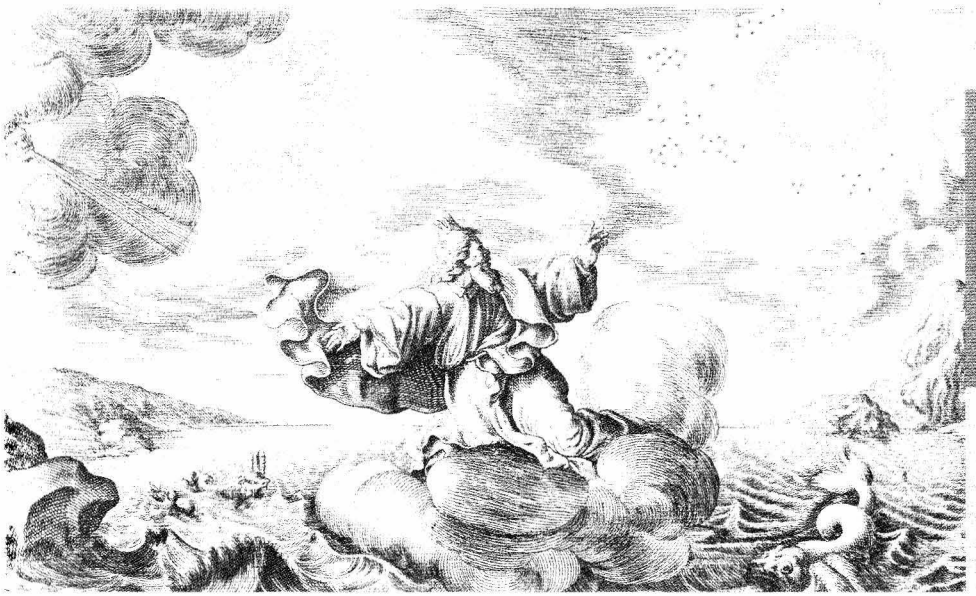

Dumnezeu nu a creat cea mai bună lume posibilă pentru că ar fi fost prea complexă și, de aceea, nu ar fi fost conformă cu natura Lui. Dumnezeu creează numai după legea simplității divine.

lor este numai *ocazia* zborului mingii, nu *cauza* lui; puterea cauzală este a lui Dumnezeu. **Al-Ghazali** susținea o teză similară. Acest punct de vedere ridică probleme privind ideea de voință, pe care Malebranche le abordează, însă nu foarte convingător. Totuși, discuția lui despre ideea de cauză este penetrantă și anunță filozofia lui **Hume.**

VIZIUNEA ÎN DUMNEZEU

Doctrina viziunii în Dumnezeu decurge din cea ocazionalistă. Malebranche afirmă că, dat fiind că ideile noastre nu pot proveni de la simțuri –, nu pot fi provocate de lume – ele trebuie să vină de la Dumnezeu. Astfel, deși Descartes avea dreptate să situeze ideile în centrul percepției și cunoașterii umane în ansamblu, aceste idei nu sunt modificări ale spiritului, ci esențe și arhetipuri din mintea lui Dumnezeu. Această explicație (cu puternice ecouri ale teoriei lui **Platon** despre Forme) e menită să explice cum de avem cunoștințe despre adevăruri eterne și necesare, căci, deși Malebranche era preocupat în primul rând de percepție, această teorie se aplică tuturor ideilor noastre (cu câteva excepții, dintre care în special ideea cu privire la sine și ideea de Dumnezeu), inclusiv conceptelor generale care fac posibilă percepția. Malebranche analizează diversele alternative, ceea ce îl determină să prezinte un grup de argumente importante și detaliate împotriva conceptului de idei înnăscute. Doctrina viziunii în Dumnezeu a reprezentat motivul fundamental pentru care l-a atacat Arnauld, cu toate că obiecția principală a acestuia privea concepția lui Malebranche despre harul divin.

TEODICEEA

Teodiceea lui Malebranche implică teza că, deși Dumnezeu ar fi putut crea cea mai bună dintre toate lumile posibile (**Leibniz** susținea că o crease), nu a creat-o, fiindcă o asemenea lume ar fi fost mai complexă și, astfel, mai puțin conformă cu natura Lui. Dumnezeu nu poate nici să intervină în lume pentru a o îmbunătăți, pentru că aceasta ar însemna că s-a răzgândit, iar El este imuabil – ceea ce vrea, vrea pentru veșnicie. Astfel, Dumnezeu nu dorește, nici măcar nu *permite* răul; în schimb, răul – ca și binele – este o consecință inevitabilă a voinței Lui.

O teodicee este o încercare de a reconcilia ideea de Dumnezeu văzut ca un creator milostiv, omnipotent și omniscient cu răul care există în lume. Termenul a fost introdus de **Leibniz** *ca titlu al uneia dintre cărțile sale.*

[...] numai Dumnezeu este cauza adevărată și numai el are puterea să miște corpuri.

Despre căutarea adevărului *6, 2, iii*

Zborul unei mingi după ce este lovită cu racheta este ocazia zborului mingii, deoarece cauza zborului este în puterea lui Dumnezeu.

GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ

NĂSCUT 1646, Leipzig **MORT** 1716, Hanovra

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, logica, limbajul

INFLUENȚAT DE Ockham, Suárez, Hobbes, Descartes, Arnauld, Malebranche

A INFLUENȚAT PE Arno, Kant, Frege, Russell, Iqbāl, Wittgenstein, Strawson, Lewis

PRINCIPALELE OPERE
Disertație metafizică, Monadologia, Noi eseuri asupra intelectului uman, Teodiceea, Noul sistem al naturii

Fiu al unui profesor de filozofie, Leibniz a devenit el însuși mult mai mult. A fost matematician, jurist, istoric, om de știință, diplomat, poet, inventator și curtean. A învățat la universitățile din Leizig, Iena și Altdorf, unde a studiat matematica, filozofia și dreptul. A refuzat un post de profesor universitar și a intrat în serviciul baronului Boineburg din Frankfurt, continuându-și studiile de drept și cultivându-și interesul pentru fizică, îndeosebi pentru mișcare. Activitatea lui în slujba baronului era diversă; Leibniz era când secretar, când bibliotecar, și chiar emisar în probleme politice. În această ultimă calitate a călătorit la Paris în 1672, unde a stabilit multe legături utile cu matematicieni, oameni de știință și filozofi străluciți, precum **Arnauld, Malebranche** și Huygens. Anul următor, cu ocazia unei misiuni similare în Anglia, Leibniz i-a cunoscut pe Hooke și pe Boyle și a prezentat la Royal Society mașina de calcul (neterminată) pe care o inventase. A fost ales membru al Royal Society în același an (deși nu a reușit să termine mașina de calcul).

Etapa finală a vieții lui Leibniz a început în 1676, când a preluat postul de bibliotecar și consilier al ducelui de Hanovra. Deși a continuat să călătorească, a rămas la Hanovra până la sfârșitul vieții, dar în slujba a diferiți patroni. Îndatoririle sale oficiale erau în mare măsură administrative, însă a continuat să lucreze la o gamă largă de proiecte, practice și academice. În domeniul științei, prin încercările sale (eșuate) de a drena mine cu ajutorul unor pompe acționate de apă sau de vânt a influențat dezvoltarea geologiei; Leibniz susținea că Pământul a luat ființă ca un soare a cărui suprafață s-a întărit când s-a răcit și că fosilele sunt rămășițele unor lucruri vii. A făcut cercetări în domeniul dinamicii. Printre alte proiecte se numără unul uriaș pentru casa de Braunschweig: o istorie a familiei Guelfilor, neterminată.

Activitatea lui Leibniz în alte domenii decât cel filozofic a fost vastă și impresionantă, iar filozofia sa e neobișnuită din mai multe puncte de vedere, nu în ultimul rând pentru că e dispersată într-un număr enorm de lucrări de mică amploare. Propriu-zis, Leibniz a scris numai două cărți: *Noi eseuri asupra intelectului uman* (1705) și *Teodiceea* (1710). Deși sunt importante, nici una nu oferă o expunere completă a sistemului său, pentru reconstituirea căruia sunt necesare și alte lucrări importante de mai mică amploare – în special *Disertație metafizică* (1686), *Noul sistem al naturii* (1695) și *Monadologia* (1714) –, precum și corespondența lui, deosebit de vastă; Leibniz a avut peste șase sute de corespondenți, printre care savanții, matematicienii și filozofii de frunte ai timpului său. De o importanță deosebită este corespondența cu Arnauld (cu privire la ideile din *Disertație metafizică)* și cu Samuel Clarke.

Pe scurt:

Lumea este construită rațional, așadar rațiunea îi poate dezvălui secretele.

Leibniz a fost implicat într-un fel de dispută cu Newton privind întâietatea descoperirii calculului infinitezimal; Newton este, probabil, cel care l-a descoperit primul (deși chestiunea este mai complicată), dar matematicienii au adoptat sistemul de notare al lui Leibniz. Într-adevăr, chiar dacă nu ar fi realizat nimic altceva, opera sa din domeniul matematicii, care includea de asemenea dezvoltarea aritmeticii binare, i-ar fi asigurat lui Leibniz locul în memoria umanității.

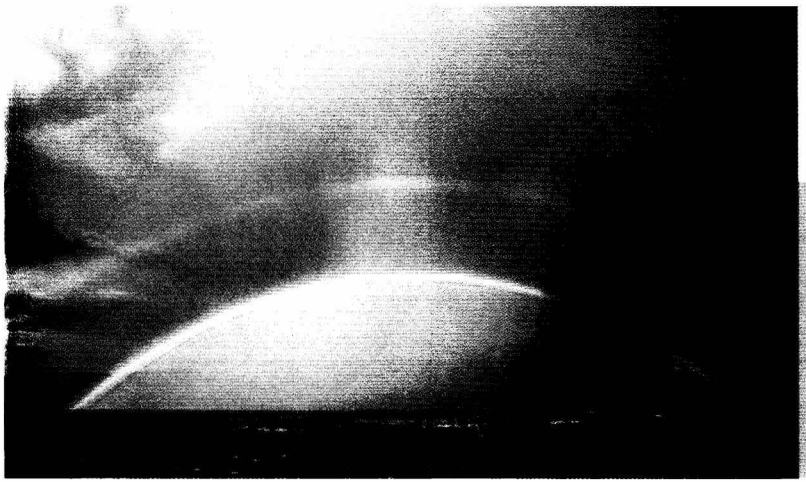

Un curcubeu este un fenomen fundamentat – nu este o halucinație și nu este un arc colorat pe cer, dar îl percepem. Experiența sau felul cum percepem lumea îi conferă acesteia ordinea.

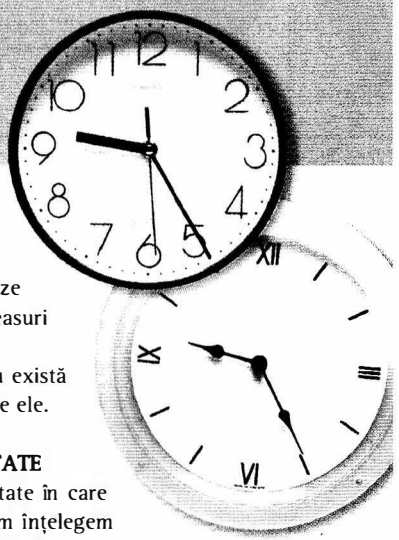

Întocmai precum un ceasornicar poate face două ceasuri care să arate aceeași oră, fără ca între ele să existe o relație de cauzalitate, Dumnezeu a creat monadele astfel încât acțiunile și percepțiile lor să fie consonante.

FUNDAMENTELE LOGICE

Sistemul filozofic al lui Leibniz se întemeiază pe un mic număr de principii fundamentale, dintre care cele mai cunoscute sunt principiul rațiunii suficiente și principiul indiscernabilității identicilor (numit uneori legea lui Leibniz). Primul afirmă că există o rațiune pentru care fiecare lucru sau fapt e așa cum e și nu altfel; nimic nu se întâmplă fără motiv. De exemplu, Leibniz susține că, dat fiind că nu ar putea exista un motiv ca lumea să fie creată la un moment dat mai degrabă decât la altul, atunci nu se poate ca lumea să fi fost creată la un anumit moment. Al doilea principiu afirmă că, dacă două lucruri sunt identice, au toate proprietățile comune. Un principiu înrudit, identitatea indiscernabililor (numit și el uneori legea lui Leibniz, ceea ce generează confuzii), postulcază că, dacă două lucruri au toate proprietățile în comun, ele sunt identice – adică nu pot exista două lucruri diferite care să aibă exact aceleași proprietăți.

MONADELE

Metafizica lui Leibniz e simplă, cel puțin în ce privește ideile de bază. Dacă **Spinoza** susținea că există o singură substanță, Leibniz afirmă că lumea e compusă dintr-o infinitate de substanțe simple, pe care le numește *monade*. Acestea nu au relații cauzale – „nu au ferestre prin care să poată intra sau ieși ceva" *(Monadologia* §7). În schimb, Leibniz dezvoltă o versiune proprie, distinctă a ocazionalismului lui **Malebranche:** principiul armoniei prestabilite. Conform acestui principiu, Dumnezeu a creat monadele astfel încât acțiunile și percepțiile lor să se armonizeze între ele, întocmai cum două ceasuri perfect construite vor arăta întotdeauna aceeași oră, deși nu există nici o relație de cauzalitate între ele.

FENOMENE BINE FUNDAMENTATE

Aceasta nu este singura modalitate în care Leibniz reinterpretează felul cum înțelegem în mod normal lumea; sunt multe exemple de ceea ce el numește *fenomene bine fundamentate* – aparențe care, deși se întemeiază pe felul cum e lumea în realitate, nu o reprezintă corect. De exemplu, deși un curcubeu nu e o halucinație, el nu e cu adevărat un arc colorat pe cer. De asemenea, timpul, spațiul, corpurile și cauzele sunt fenomene bine fundamentate. Lumea e ordonată într-o manieră care *corespunde* experienței noastre despre ea, dar acea ordonare nu este spațială, temporală, materială sau cauzală. Desigur, fiindcă nu există cauzalitate între monade, noi nu cunoaștem de fapt (prin experiență) felul în care acestea sunt ordonate – fiecare monadă conține o reprezentare completă a lumii, dar această ordine e în cea mai mare parte prea vagă și neclară pentru a putea fi socotită percepție ori cunoaștere. Totuși, teoretic putem dobândi cunoștințe despre întreaga lume pur și simplu urmând conexiunile dintre ceea ce există în mintea noastră.

[...] dacă aceasta nu ar fi cea mai bună dintre toate lumile posibile, Dumnezeu nu ar fi creat-o [...]

Teodicee *Cartea 1 §8*

GEORGE BERKELEY

NĂSCUT 1685, Kilkenny, Irlanda **MORT** 1753, Oxford

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, epistemologia

INFLUENȚAT DE Ockham, Descartes, Malebranche, Locke

A INFLUENȚAT PE Reid, Hume, Kant

PRINCIPALELE OPERE
Tratat asupra principiilor cunoașterii omenești
Trei dialoguri între Hylas și Philonous

În ansamblu, înclin să cred că în cea mai mare parte, dacă nu în totalitate, acele dificultăți de care s-au ocupat până acum filozofii și care au blocat drumul către cunoaștere sunt provocate în întregime de noi înșine. Că am ridicat mai întâi un nor de praf și apoi ne plângem că nu putem vedea.

Tratat asupra principiilor cunoașterii omenești
Introducere §3

Născut la Kilkenny, Berkeley a urmat mai întâi școala de acolo și apoi Trinity College din Dublin, unde a primit un post de cercetător-asistent în 1707 și a fost hirotonisit în 1709. Cugetările sale din timpul studenției au fost publicate pentru prima dată în 1871 cu titlul de *Caiet de însemnări,* iar mai târziu *Comentarii filozofice.* Din aceste însemnări reiese clar influența *Eseului asupra intelectului omenesc* al lui Locke; la Trinity College domina la vremea aceea metoda carteziană de abordare a filozofiei. Mai mult, după cum scria Berkeley în *Comentariile* sale: „Eram neîncrezător la opt ani și prin urmare înclinat către aceste doctrine noi". Până la vârsta de 25 de ani, își publicase *Eseul privind o nouă teorie a percepției vizuale* (1709) și *Tratatul asupra principiilor cunoașterii omenești* (1710).

În 1713 Berkeley a plecat în Anglia unde a publicat cele *Trei dialoguri dintre Hylas și Philonous* și apoi a făcut două călătorii pe continent. La Paris a discutat despre filozofia sa cu **Malebranche.**

După o perioadă scurtă petrecută în Irlanda, în 1724 s-a întors la Londra și în următorii opt ani și-a consacrat mult timp unui proiect de a înființa un colegiu în Bermude. În 1728 a plecat la Newport, în Rhode Island, unde a trăit patru ani. Când a devenit evident că planul din Bermude era sortit eșecului, s-a întors în Anglia, unde a publicat o lucrare scrisă în America – *Alciphron sau filozoful minor* (1732) – urmată de *Teoria percepției vizuale clarificată și explicată* (1733) și *Analistul* (1734).

Pe scurt:

Lumea este o idee din mintea lui Dumnezeu.

În 1734 a fost numit episcop de Cloyne și și-a consacrat restul carierei scrierii unor cărți fără interes filozofic, dintre care se remarcă mai ales *Siris* (1744), o lucrare ciudată și complicată în care recomandă proprietățile curative universale ale infuziei de gudron.

Berkeley e cel mai bine cunoscut pentru idealismul său; el susținea că lumea este compusă din spirite și idei finite, ambele depinzând în ultimă instanță de spiritul infinit al lui Dumnezeu, și că credința în realitatea exterioară a lucrurilor materiale este o eroare filozofică. Această concepție este în parte un răspuns la aceeași problemă filozofică privind dualismul cartezian care îi preocupa pe Malebranche și **Spinoza:** presupusa imposibilitate a legăturii cauzale dintre minți și trupuri. Totuși, concepția lui Berkeley își are originea, în parte, într-o neliniște privind așa-numitul „văl al percepției": aserțiunea sceptică potrivit căreia, dat fiind că nu cunoaștem lumea exterioară prin experiență directă, ci prin intermediul simțurilor, nu putem fi niciodată siguri că această experiență este corectă. Respingând existența corpurilor materiale și insistând, ca să citâm celebra sa formulă, asupra faptului că *a exista este a fi perceput,* Berkeley credea că a rezolvat ambele probleme.

ANTHONY WILLIAM AMO

NĂSCUT 1703, Awukenu, Ghana **MORT** 1784, Ghana

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, epistemologia, logica

INFLUENȚAT DE Descartes, Leibniz, Wolff

A INFLUENȚAT Filozofia africană modernă

PRINCIPALELE OPERE

Despre absența senzației din mintea omenească. Tratat despre arta de a filozofa corect și echilibrat

Tot ceea ce simte trăiește; tot ceea ce trăiește depinde de hrană; tot ceea ce trăiește și depinde de hrană crește; tot ceea ce este de această natură se reduce până la urmă la principiile sale de bază; tot ceea ce ajunge să se reducă la principiile sale de bază este o structură complexă; orice structură complexă are părți componente; orice lucru despre care acesta e adevărat e un corp divizibil. Prin urmare, dacă mintea omenească simte, rezultă că e un corp divizibil.

Antonius Guilelmus Amo Afer, după cum avea să se intituleze, era un akan din neamul Nzema și s-a născut în regiunea Axim din Ghana. Există puține informații despre copilăria lui, dar pare clar că la vârsta de cinci ani a fost dus în Europa ca sclav de (Compania Olandeză a Indiilor de Vest) care l-a dăruit ducelui de Braunschweig-Wolfenbüttel în 1707. La sosirea lui la castelul ducelui din Saxonia de Jos, a fost botezat și mai târziu confirmat în capelă, apoi a intrat în serviciul ducelui. A fost acceptat cu căldură la curte, tratat ca un membru al familiei și educat, devenind student al universității din Halle în 1727. După doi ani, Amo și-a încheiat studiile preliminare cu o disertație: „Drepturile negrilor (maurilor) în Europa".

Și-a continuat studiile la universitatea din Wittenberg. Acolo a studiat metafizica, fiziologia, astronomia, istoria, dreptul, teologia, politica și medicina. Vorbea și scria în șase limbi: engleză, franceză, olandeză, latină, greacă și germană. În 1734 și-a susținut cu succes disertația inaugurală, care a fost publicată sub titlul *Despre absența senzației din mintea omenească și despre prezența ei în corpul nostru organic și viu.* Aceasta era o analiză critică a dualismului lui **Descartes** și o pledoarie pentru o formă de materialism modificat. El susținea că, deși există într-adevăr ceva ce am putea numi spirit sau suflet, trupul este cel care percepe și simte, nu mintea.

În 1735, Amo s-a întors la Halle, unde a ținut cursuri de filozofie, devenind profesor în 1736. Credința lui într-o legătură strânsă între filozofie și științele naturii, sugerată în lucrările sale anterioare, a fost exprimată mai clar în lucrarea redactată pe baza cursurilor sale, *Tratat despre arta de a filozofa corect și echilibrat* (1738). Aici, Amo a expus o epistemologie foarte apropiată de a lui **Locke** și **Hume:** el a afirmat că nu poate exista nimic în minte care să nu fi fost perceput de simțuri. De asemenea, a analizat și a pledat împotriva unor erori intelectuale precum reaua credință, dogmatismul și prejudecata.

În 1740, Amo s-a mutat la universitatea din Iena pentru a ține cursuri de filozofie. Totuși, nu s-a simțit bine acolo; protectorul lui, ducele de Braunschweig-Wolfenbüttel, murise, și climatul intelectual și moral din Germania devenea mai mărginit și mai intolerant. Există motive întemeiate să credem că conceptul de rasă a fost inventat în Europa secolului al XVIII-lea și, odată cu el, a apărut și rasismul. Amo s-a întors în Ghana în 1746. Ce s-a întâmplat apoi nu este clar, dar se spune că a fost luat într-o fortăreață olandeză după 1750, unde mai târziu a și murit.

Pe scurt:

Filozofia și știința ar trebui să fie armele noastre împotriva superstiției și a sclaviei.

BARON DE MONTESQUIEU

NĂSCUT 1689, Labrède **MORT** 1755, Paris

PREOCUPĂRI MAJORE Politica

INFLUENȚAT DE Aristotel, Hobbes, Descartes, Malebranche, Locke

A INFLUENȚAT PE Hume, Burke, Hegel

PRINCIPALELE OPERE *Despre spiritul legilor, Scrisori persane*

Este imposibil să presupunem că [sclavii africani] sunt oameni, căci, admițând că ei sunt oameni, ar rezulta o suspiciune că noi înșine nu suntem creștini.

Despre spiritul legilor
vol. I, cartea XV, §5

Charles-Louis de Secondat, baron de Montesquieu, s-a născut în castelul de la Brède din Bordeaux, reședința familiei sale. Se bucura de simpatia contemporanilor (deși se pare că îi plăceau cam prea mult banii și poziția socială). A participat activ la viața politică, fiind președinte al parlamentului din Bordeaux din 1716 până în 1728, și a călătorit mult, mai ales în Anglia, unde a petrecut o perioadă de timp studiind instituțiile politice și întâlnindu-se și corespondând cu personalități ilustre precum **David Hume** și Lordul Chesterfield. Era cunoscut pentru talentele sale literare, fiind ales membru al Academiei Franceze în 1728 și al Royal Society în 1730; aceasta s-a datorat în mare măsură popularității cărții sale *Scrisori persane* (1721), o satiră despre politică, cultură, literatură și religie – de fapt, a majorității aspectelor vieții din Franța timpului său. Folosind procedeul prezentării unor călători străini care încearcă să înțelcagă cultura și obiceiurile ciudate pe care le întâlnesc, *Scrisorile* au inspirat un lung șir de lucrări satirice similare, azi locul persanilor fiind luat de obicei de vizitatori extratereștri.

Deși lucrarea sa istorică intitulată *Considerații privind cauzele măririi și decăderii romanilor* (1734) a fost bine primită, capodopera sa filozofică a fost fără nici o îndoială *Despre spiritul legilor* (1748). În ciuda succesului colosal de care s-a bucurat, a atras și critici importante, fiind amenințată cu interzicerea de Sorbonna și de Adunarea Episcopilor.

Pe scurt:

Lumea, inclusiv cea politică, funcționează după legi uniforme și pentru a înțelege orice parte a ei trebuie să aflăm cum se raportează la restul conform acestor legi.

Montesquieu a scris o apărare a lucrării în 1750 și apoi câteva lucrări mai scurte (nepublicate în timpul vieții sale) și a dezvoltat *Scrisorile persane*. A murit la șaizeci și șase de ani, la Paris.

TEMELIA STATELOR

Despre spiritul legilor este una dintre operele clasice de filozofie politică. În această lucrare, Montesquieu este influențat de **Locke** (și **Machiavelli**) în ce privește teoriile politice, și de **Descartes** în ce privește metodologia, care este științifică (chiar dacă nu extrem de sistematică); mai mult, Durkheim l-a numit fondatorul sociologiei moderne. El clasifică diferitele sisteme de guvernare după principiul lor de bază: pentru o republică democratică, virtutea; pentru o republică aristocratică, moderația; pentru monarhie, onoarea; iar pentru despotism, frica. Fiecare societate, originea ei și schimbările prin care trece trebuie înțelese în funcție de principiul constitutiv al tipului ei, de factorii naturali (climă, teritoriu geografic etc.), de condițiile sociale (libertate, religie, comerț)

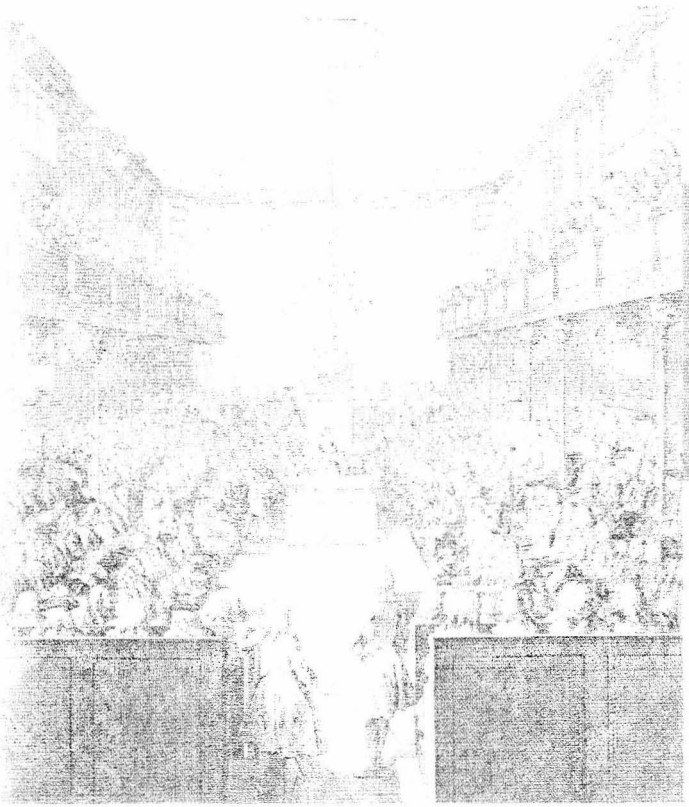

Camera Comunelor, Londra, 1742. Montesquieu a folosit constituția engleză din secolul al optsprezecelea drept model pentru organizarea politică ideală.

și de psihologia umană; acești factori sunt legați între ei de legi cauzale, constituind un proces complet natural și mecanic de dezvoltare. Legile fiecărei societăți trebuie să se raporteze la natura și principiul ei constitutiv.

SEPARAȚIA PUTERILOR

Totuși, în afara fondului metafizic de bază al teoriei sale politice, cea mai influentă teză a lui Montesquieu privește separația puterilor. Aceasta e doctrina potrivit căreia cele trei funcții ale puterii statale – legislativă (care elaborează deciziile politice), executivă (care adoptă deciziile politice și le pune în practică) și judecătorească (ca aplicare a legii) – trebuie să fie separate strict, fiecare controlându-le pe celelalte. Ele ar trebui să fie separate nu numai din punct de vedere legal și al organizării lor, ci și social; adică fiecare putere este asociată unei clase sociale diferite: puterea executivă urma să revină monarhului, legislativul, format din două camere, reprezenta aristocrația și burghezia, iar puterea judecătorească reprezenta toate clasele și pe nici una. Astfel, puterile se echilibrează natural, fiecare fiind controlată de alta. În descrierea statului, Montesquieu ia în parte drept model structura constituțională a Angliei din secolul al XVIII-lea, deși s-a sugerat că maniera în care a înțeles această structură a fost oarecum idealizată.

Deși pe Montesquieu îl preocupa cel puțin în parte să facă o pledoarie pentru consolidarea aristocrației împotriva puterii crescânde a monarhiei și comunelor care îi limitau treptat prerogativele, și deși a susținut că cel mai bun sistem de guvernământ era o monarhie constituțională aristocratică, ideile sale au avut o influență foarte puternică și directă asupra elaborării constituției americane.

Cititorul e adesea surprins de prospețimea și modernitatea scrierilor lui Montesquieu; atacul său la adresa practicii sclaviei, de exemplu, abundă de sarcasm și revoltă. Contemporanii săi l-au comentat și criticat adesea: tendința lui de a neglija argumentele în favoarea unor anecdote fascinante, dar uneori de o acuratețe îndoielnică despre practicile diverselor popoare din lume sau ale anticilor e socotită un fel de antropologie de bibliotecă.

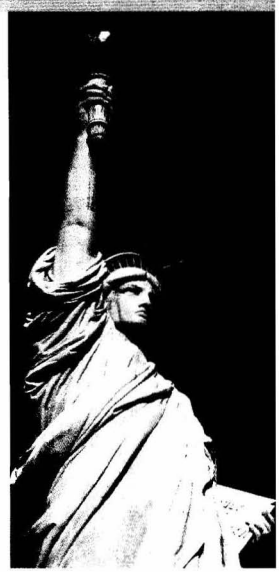

Sistemul politic și constituția Statelor Unite au fost profund influențate de ideile lui Montesquieu.

PREZENTARE GENERALĂ
SIMȚUL COMUN

Noțiunea de simț comun a suferit schimbări semnificative de-a lungul secolelor, ca și relația ei cu filozofia. Pentru **Aristotel** și pentru filozofii medievali care l-au urmat, precum **Toma d'Aquino,** simțul comun *(koinā, aisthāsis* sau *sensus communis)* este facultatea mentală care unifică informațiile despre *proprietățile sensibile comune* pe care le dobândim prin intermediul simțurilor; *proprietățile sensibile comune* sunt proprietăți care pot fi percepute prin mai multe simțuri, ca forma sau mărimea. Asemenea proprietăți sunt percepute așa cum sunt în sine, spre deosebire de culoare și de gust, de exemplu, care sunt percepute numai printr-un simț *(proprietăți sensibile speciale).* Această distincție precedă distincția trasată de **Locke** între *calități primare* și *calități secundare.* Însă la Aristotel, facultatea simțului comun are și rolul de a integra datele furnizate de simțuri astfel încât să putem aprecia că un lucru este, de exemplu, atât rotund, cât și roșu.

ȘCOALA SCOȚIANĂ

Pe de altă parte, se poate observa încă de pe vremea scriitorilor romani folosirea expresiei „simț comun" cu un sens mai puțin tehnic; acesta constă în credințele oamenilor de rând, care se deosebesc de credințele raționale și cultivate ale filozofilor. O versiune mai puțin negativă a acestui sens poate fi observată ca stând la baza școlii scoțiene de filozofie a simțului comun inițiată de **Thomas Reid;** aici, simțul comun e considerat un ansamblu de principii prereflexive întâlnite în toate mințile omenești. Aceste principii sunt fundamentale și, fiindcă își au originea în creația lui Dumnezeu, sunt demne de încredere. Când filozofia le contrazice, ea e în mod inevitabil cea care greșește. Problema este, în acest caz, că oameni diferiți în momente diferite au idei foarte diferite despre ce cuprinde simțul comun. Mai mult, pentru cei care nu cred în Dumnezeu sau nu cred că Dumnezeu joacă rolul de garant al adevărului pe care se bazează Reid, credințele comune sau de bun-simț își pierd utilitatea.

PRINCIPII LIMITATIVE FUNDAMENTALE

O versiune a noțiunii lui Reid de credințe de bun-simț poate fi întâlnită în opera unui filozof de la începutul secolului al XX-lea, C.D. Broad (1887-1971), într-o discuție despre ceea ce se numea pe atunci *cercetare psihică.* El introduce noțiunea de *principiu limitativ fundamental.* Acestea sunt principii pe care le considerăm de la sine înțelese în viața de zi cu zi și în cercetarea științifică; ele sunt fie axiomatice, fie se bazează pe dovezi atât de copleșitoare încât nu ne trece prin cap să le punem la îndoială.

Un alt apărător de frunte al simțului comun a fost G.E. Moore (1873-1958), care considera că este mai probabil ca credințele naturale despre lume ale omului obișnuit, întemeiate pe o acceptare sinceră și directă a informațiilor oferite de simțuri, să fie corecte, decât scepticismul sofisticat, mai ales când ele se referă la existența și conținutul lumii exterioare.

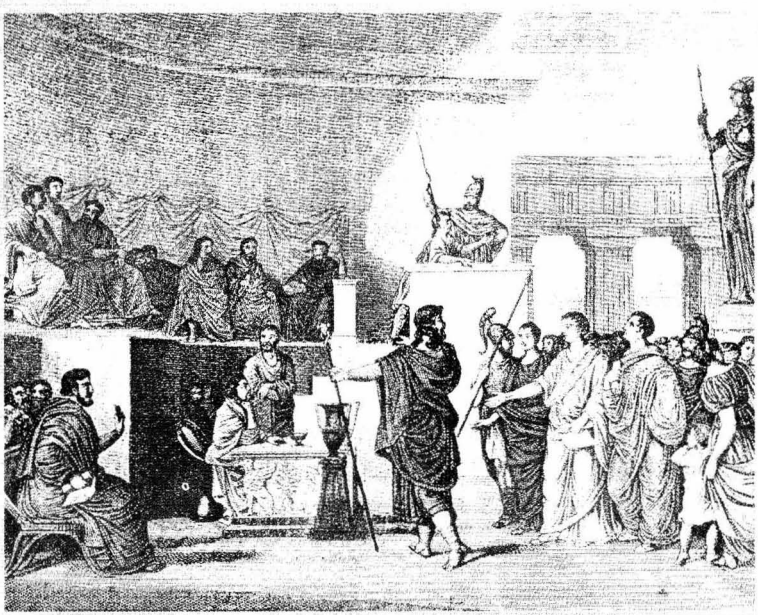

Simțul comun a fost subiectul multor controverse încă de la primele discuții filozofice. Pe vremea romanilor, se considera că simțul comun consta în credințele oamenilor de rând, care se deosebeau de cele raționale ale filozofilor.

THOMAS REID

NĂSCUT 1710, Stachan

MORT 1796, Glasgow

PREOCUPĂRI MAJORE Epistemologia

INFLUENȚAT DE Arnauld, Locke, Berkeley, Hume

A INFLUENȚAT PE Hamilton, Peirce, Moore, Austin

PRINCIPALELE OPERE

Cercetare asupra intelectului uman după principiile simțului comun, Eseuri despre facultățile intelectuale ale omului, Eseuri despre facultățile active ale omului

Reid a învățat la Marischal College din Aberdeen și a devenit preot prezbiterian. Acceptase concepțiile lui **Berkeley** până când a citit *Tratatul asupra naturii umane* al lui **Hume;** considerând poziția lui Hume o extindere logică a demersului lui Berkeley, Reid le-a respins pe amândouă. Replica lui împotriva scepticismului din *Tratat* și a teoriilor pe care acesta se întemeia a fost publicată în „Eseu despre cantitate", în 1748. Datorită Eseului, a devenit profesor la King's College în Aberdeen. A scris *Cercetare asupra intelectului uman după principiile simțului comun* în 1764 și în același an a primit o catedră de filozofie morală la University of Glasgow. Considerând că îndatoririle academice îl împiedicau să scrie, a demisionat și a mai scris două cărți: *Eseuri despre facultățile intelectuale ale omului* (1785) și *Eseuri despre facultățile active ale omului* (1788).

Reid descoperă în teoria lui **Locke** despre percepție originea problemei cunoscute ca scepticismul lui Hume. Locke și, după el, Berkeley și Hume situau ideile între noi și lume și socoteau percepția un proces de cunoaștere prin experiență mai degrabă a ideilor decât a lumii. Scepticismul e astfel inevitabil, căci ce garanție avem că ideile noastre corespund exact lumii? Suntem, de asemenea, condamnați la solipsism, fiindcă ceea ce pare a fi experiență și cunoaștere cu privire la alți oameni se dovedește doar cunoașterea propriilor conștiințe. În locul teoriei lui Locke, Reid dezvoltă o versiune a ceea ce este cunoscut în prezent ca *realism direct.* Lumea există independent de experiența pe care o avem despre ea și ni se face cunoscută prin senzații, care sunt expresia directă a lumii în mințile noastre (așa este cazul cu privire la *calitățile primare,* dar lucrurile sunt mai complexe și mai puțin clare în cazul *calităților secundare).*

Descrierea simțului comun de către Reid e complexă. El afirmă că anumite credințe ne sunt impuse de natura noastră de ființe umane; aceste credințe sunt universal acceptate sau ar fi dacă judecata nu ne-ar fi întunecată de „vraja cuvintelor" țesută de filozofi precum Locke. Asemenea credințe de bun-simț au oarecum caracter de principii fundamentale, deci nu pot fi justificate apelând la principii mai generale sau mai profunde; mai degrabă, justificarea lor constă în faptul că natura noastră umană este creată de Dumnezeu. Reid încearcă să mențină un echilibru foarte fragil între a face din adevăr o chestiune de dominare a majorității și a întemeia întreaga cunoaștere umană pe tipul de credințe înnăscute respinse de Locke.

Forma expresiei simt durerea *ar putea părea să sugereze că senzația este distinctă de durerea resimțită; totuși, în realitate nu există nici o deosebire. Așa cum a se gândi la ceva este o expresie care nu ar putea însemna nimic mai mult decât a se gândi, să simți o durere nu înseamnă nimic mai mult decât să te doară.*

Cercetare asupra intelectului uman

Pe scurt:

Gândirea lui Reid a exercitat o influență care s-a propagat dincolo de școala scoțiană de filozofie a simțului comun, având un mare impact asupra gândirii filozofice din țările europene, precum și asupra pragmatismului american.

DAVID HUME

NĂSCUT 1711, Edinburgh **MORT** 1776, Edinburgh

PREOCUPĂRI MAJORE Epistemologia, etica

INFLUENȚAT DE Francis Bacon, Descartes, Malebranche, Newton, Locke, Berkeley

A INFLUENȚAT PE Toți cei care i-au urmat

PRINCIPALELE OPERE
Tratat asupra naturii umane, Cercetare asupra intelectului omenesc, Cercetare asupra principiilor moralei, Dialoguri despre religia naturală

Există relativ puține informații despre copilăria lui Hume. S-a născut la Edinburgh și și-a petrecut copilăria acolo și la moșia familiei sale de la Ninewells, lângă Berwick-upon-Tweed. Tatăl său a murit în 1713 și el a fost crescut și educat de mama lui. Se pare că de foarte timpuriu a arătat că are potențial intelectual și începuse să filozofeze și să scrie înainte de a împlini șaisprezece ani (vârstă la care a absolvit University of Edinburgh, la care fusese admis la doisprezece ani). Destinat inițial unei cariere juridice (mama sa provenea dintr-o familie de avocați), și-a continuat educația în particular studiind o gamă vastă de discipline – filozofie, matematică, științe, istorie și literatură.

Între 1726 și 1739, gândirea lui Hume a suferit mai multe schimbări importante până când a atins prima fază a maturității. Totuși, rezultatul tuturor străduințelor sale, *Tratat asupra naturii umane* (1739), care prin ideile revoluționare și stilul direct ar fi trebuit, după așteptările lui Hume, să creeze controverse și revoltă, „s-a născut mort din tiparniță", fiind ori ignorat, ori primit cu zâmbete disprețuitoare de către cei care nu îl înțelegeau. Hume s-a considerat el vinovat de acest insucces, socotind că se grăbise să publice prea devreme. Și-a reluat lucrul, transformând Cartea I a *Tratatului* în *Cercetare asupra intelectului omenesc* (1784) și Cartea a II-a în *Cercetare asupra principiilor moralei* (1751). Aceste noi lucrări se deosebeau de cea veche în mai multe privințe, nu în ultimul rând pentru că lăsau la o parte o mulțime de teorii psihologice despre originile unor concepte precum spațiul și timpul și includeau reflecții despre implicațiile religioase ale teoriilor sale. În ciuda dorinței lui de a șoca, fusese inițial prea prevăzător ca să includă aceste reflecții în *Tratat*.

Cealaltă lucrare filozofică majoră a lui Hume au fost *Dialogurile despre religia naturală*, pe care nu a publicat-o din prea multă prudență și care a apărut (după instrucțiunile sale) după moartea lui, în 1779. În atmosfera tolerantă din Edinburghul secolului al XVIII-lea, prudența lui nu era motivată de teama pentru siguranța personală, ci de grija pentru poziția sa socială. Hume a fost o figură populară în cercurile sociale și literare și se simțea bine în societate (îndeosebi în cea a doamnelor).

Deși a publicat puțin în domeniul filozofiei din 1851 până la moarte, nu a stat degeaba. Nu a reușit niciodată să obțină un post academic (a fost respins când a candidat la catedre universitare la Edinburgh și Glasgow), dar a ocupat mai multe funcții politice și diplomatice, fiind

Pe scurt:

Ar trebui să credem numai ceea ce avem motive întemeiate să credem.

Ceea ce îl ridică pe om deasupra restului naturii este capacitatea de a da dovadă de simpatie (compasiune). Această caracteristică ne permite să emitem judecăți morale care nu se limitează la indivizi sau la culturi.

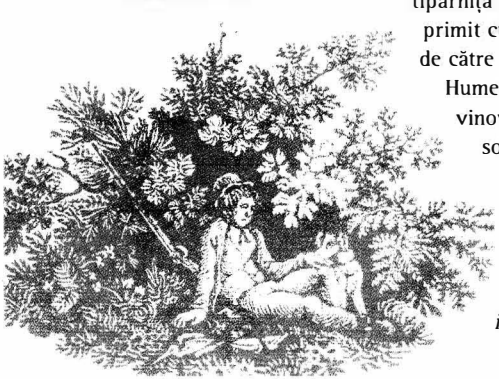

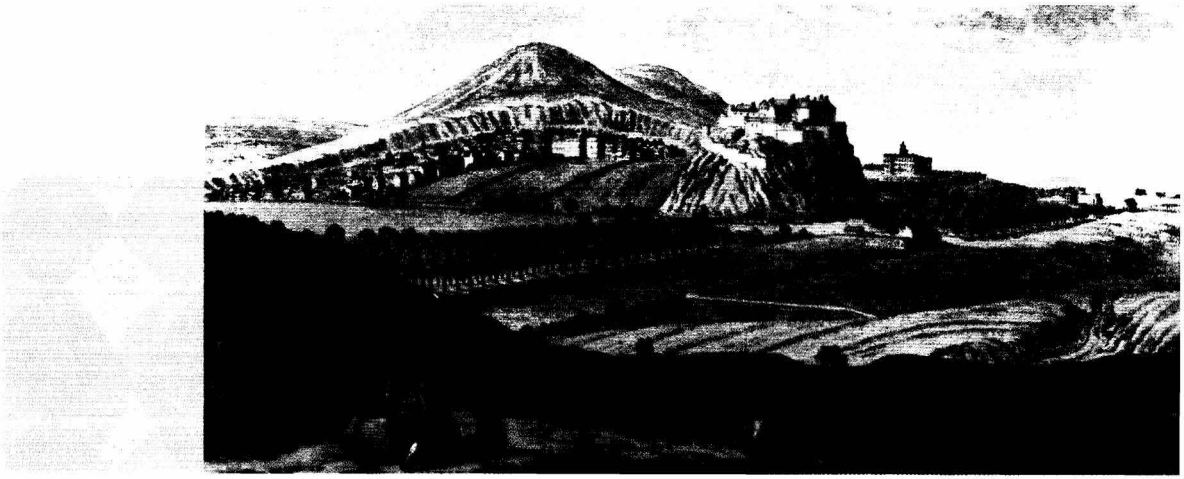

printre altele subsecretar de stat în Northern Departament, secretar particular al ambasadorului Marii Britanii la Paris și, mai târziu, însărcinat cu afaceri acolo. A fost și custode al Advocates Library (Biblioteca Avocaților) din Edinburgh, ceea ce i-a permis să scrie o *Istorie a Marii Britanii* (1754–1762) în șase volume, pentru care ar fi cunoscut astăzi chiar dacă nu ar fi scris operele filozofice (la vremea sa era cel mai bine cunoscut ca istoric). Pe lângă diverse eseuri mai scurte, Hume a mai scris un *Discurs politic* (1752) și o autobiografie, publicată postum în 1777.

IMPRESII ȘI IDEI

Hume a împărțit toate conținuturile conștiinței în două categorii: impresii și idei. Impresiile sunt în linii mari ceea ce am numi azi „percepții senzoriale" (deși includeau și impresii interne, precum emoțiile) – rezultatul *amprentei* sau *impresiei* pe care o lasă lumea asupra noastră prin intermediul luminii, aerului, undelor etc. Nu avem nici un mijloc de a controla asemenea percepții, în afara metodei simple, primitive de a închide ochii sau de a ne acoperi urechile. Ideile sunt impresii mai șterse, rămășițe ale percepțiilor senzoriale care persistă în minte. Totuși, pe acestea le putem controla, întrucât le putem combina pentru a forma idei noi, complexe (ca, de exemplu, ideea de unicorn). Rezultă că toate ideile autentice pot fi reduse la impresii. Acesta este criteriul esențial folosit de Hume pentru a justifica ideile și credințele noastre. El îl aplică unei serii de idei, printre care cauzalitatea, miracolele și sinele, și în fiecare caz descoperă că nu există o impresie relevantă.

Hume pune apoi două întrebări: în primul rând, de unde vine conceptul, dacă nu din experiență? În al doilea rând, avem nevoie de el? Răspunsurile sale la prima întrebare sunt psihologice, făcând apel la modalitățile în care lucrează mințile noastre și îndeosebi imaginația. Răspunsurile la a doua întrebare variază – uneori „da" (de exemplu, avem nevoie de cauzalitate), uneori „nu" (cum este cazul miracolelor). Pe Hume îl interesează problema epistemologică; el nu afirmă, de exemplu, că nu se produc niciodată miracole, ci doar că nu avem motive să credem că se produc.

ETICA

Teoria morală a lui Hume poate fi derutantă. El pare să susțină că judecățile noastre morale sunt subiective, depinzând de sentimentele noastre de plăcere sau de neplăcere față de anumite acțiuni, evenimente sau persoane. Însă ea se ridică deasupra acestui tip de subiectivism rudimentar prin aceea că asemenea sentimente se întemeiază pe *simpatie* sau *compasiune*, o caracteristică a ființei umane care nu se limitează la anumiți indivizi sau culturi. Propoziția „Tortura e o crimă" nu e o afirmație mai subiectivă decât „Cerul este albastru", deși pentru a constata că tortura e o crimă sau că cerul e albastru, trebuie ca subiectul să fie o ființă umană normală cu facultăți umane normale.

Pentru o bună parte a secolului al XVIII-lea, Edinburgh s-a aflat în centrul mișcării iluministe europene. A fost locul unde s-au afirmat personalități importante, precum filozoful și economistul Adam Smith, omul de știință și scepticul (în privința religiei) James Hutton, inginerul James Watt și, de asemenea, David Hume.

Aproape la fel de ridicol ca a tăgădui un adevăr evident este a te strădui prea mult să-l aperi; și nici un adevăr nu mi se pare mai evident decât acela că animalele sunt înzestrate cu gândire și rațiune ca și oamenii.

Tratat asupra naturii umane
I, iii, XVI

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

NĂSCUT 1712, Geneva, Elveţia **MORT** 1778, Ermenonville, Franţa

PREOCUPĂRI MAJORE Educaţia, politica

A FOST INFLUENŢAT DE Machiavelli, Hobbes, Descartes, Malebranche, Locke

A INFLUENŢAT PE Wollstonecraft, Hegel, Rawls

PRINCIPALELE OPERE
Contractul social, Emile

Omul era un „sălbatic nobil" în starea lui naturală, înainte de crearea civilizaţiei. A fost corupt de interdependenţa socială.

Crescut de tatăl său, apoi de un unchi şi o mătuşă în casa cărora nu s-a simţit prea bine, Rousseau a fugit din Elveţia la şaisprezece ani, devenind secretarul şi companionul unei filantroape catolice bogate, Louise de Warens. Ea l-a convins să se convertească la catolicism şi, mai important, l-a ajutat să-şi desăvârşească educaţia. Aceasta i-a permis să-şi câştige traiul ca meditator, compozitor, dramaturg, muzician şi scriitor – mai întâi la Lyon şi apoi la Paris. Pe lângă operele sale filozofice, Rousseau a scris romane, poezie, operă şi lucrări de botanică, muzică şi pedagogie.

În 1750 a câştigat premiul Academiei din Dijon pentru *Discurs asupra ştiinţelor şi artelor,* în care afirma că ştiinţa şi artele, departe de a spori fericirea şi virtutea, servesc de fapt la coruperea oamenilor. În *Discursul asupra originii şi bazelor inegalităţii dintre oameni* (1755), Rousseau îşi extinde argumentele la efectele nefaste ale societăţii asupra nobilului sălbatic în starea lui naturală. Opiniile lui au atras criticile lui Voltaire, ceea ce a dus la o vrajbă înverşunată între ei doi.

În 1762, Rousseau şi-a publicat cea mai celebră carte, un roman, *Emile,* în care îşi prezintă teoria asupra educaţiei, şi opera filozofică cea mai cunoscută, *Contractul social.* Acestea au stârnit controverse aprinse şi ostilitate atât în Franţa, cât şi în Elveţia, iar Rousseau a plecat în Prusia şi apoi în Anglia. Acolo a stat la **Hume,** dar starea sa mentală devenise precară şi prietenia cu acesta a fost distrusă de acuzaţiile sale paranoice. S-a întors în Franţa în 1768, sub un nume fals, şi a murit acolo în 1778 după ce şi-a scris *Confesiunile* – o operă autobiografică uimitor de sinceră şi de revelatoare, publicată postum în 1782.

CONTRACTUL SOCIAL

Rousseau a respins concepţia asupra naturii umane întâlnită la **Hobbes** şi **Locke,** susţinând că aceştia încercaseră să-i descrie pe oameni în starea lor naturală, dar sfârşiseră prin a descrie oameni moderni, socializaţi, transplantaţi într-un trecut imaginar anterior organizării sociale. El a afirmat că oamenii nu sunt prin natura lor egoişti, ci doar devin astfel pe măsură ce raţiunea începe să le influenţeze viaţa (mai ales când încep să trăiască în comunităţi), înăbuşindu-le simpatia sau compasiunea naturală reciprocă. El explică formarea societăţii politice prin asocierea oamenilor determinată de constatarea că era necesară cooperarea şi prin încheierea unui contract de renunţare la toate drepturile lor naturale în favoarea întregului social. Când este pasiv, acest întreg se numeşte Stat. Când este activ, se numeşte Suveran. El formează un fel de persoană politică – având o componentă fizică – corpul politic – şi una mentală – *voinţa generală.* Această voinţă are în vedere ce este bine pentru societate în ansamblu, deci nu este un fel de medie sau sumă a dorinţelor tuturor cetăţenilor (a ceea ce crede fiecare că e bine pentru el), ci adevărata voinţă a

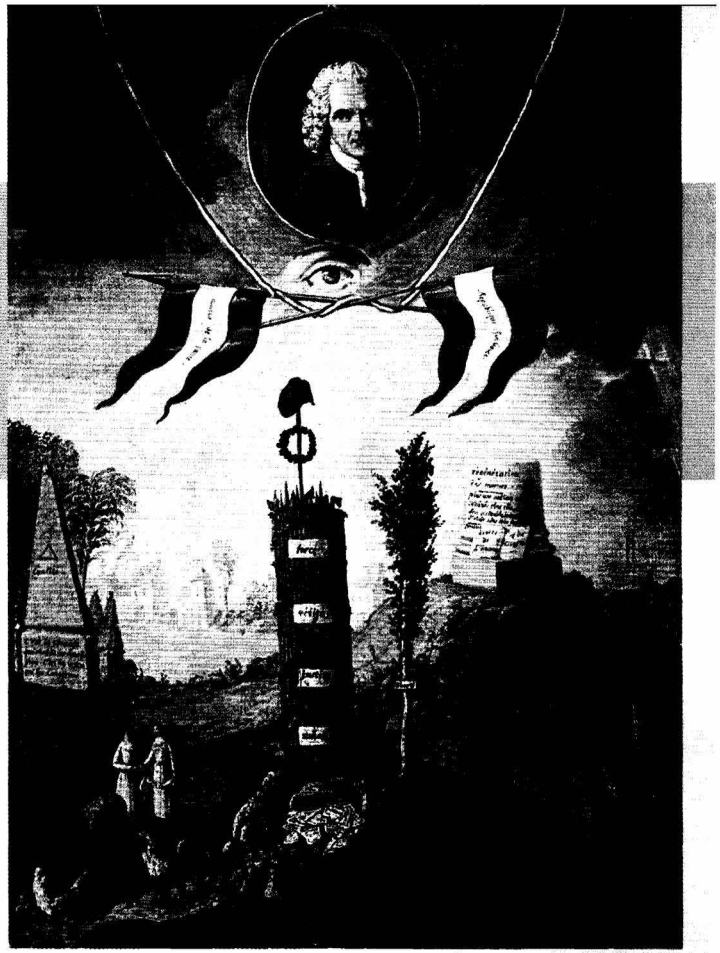

Această pictură alegorică arată că Revoluția Franceză îl revendica pe Jean-Jacques Rousseau ca părinte spiritual.

întregului organism social, la care participă fiecare individ și căreia i se supune (de bunăvoie).

LIBERTATEA

Pentru Rousseau, numai democrația directă, participativă e acceptabilă; când oamenii permit să fie reprezentați, își pierd libertatea. Libertatea este nucleul filozofiei sale politice, însă el distinge cu atenție între libertatea inferioară a individului care doar face orice vrea (fiind sclavul pasiunilor) și libertatea superioară de a fi parte a lumii sociale – libertatea de a fi autonom, de a trăi în conformitate cu propriile legi, mai degrabă decât fără a respecta nici un fel de legi. Aceasta are el parțial în vedere când afirmă că persoana care vrea să încalce voința generală e „silită să fie liberă"; dacă Suveranul (statul ca putere activă) nu o constrânge să respecte regulile la crearea cărora a participat, va fi iar subjugată de pasiunile sale. Mai mult, va suferi din cauza atitudinii sale contradictorii de a dori și în același timp de a respinge ceea ce este mai bine pentru societate (voința generală este întotdeauna justă; numai indivizii cad în greșeală).

S-a spus adesea că teoria politică a lui Rousseau poate fi folosită pentru a justifica totalitarismul, dar e greșit. El admite că, într-o situație de urgență națională, când necesitatea de a acționa rapid și hotărât face nepractic procesul lent de dezbatere și luare a deciziilor, se poate permite să fie un singur conducător, al cărui rol seamănă oarecum cu cel al unui dictator totalitar; totuși, această situație este temporară, durând numai cât e strict necesar, și e acceptabilă numai într-un stat de tipul celui pe care îl preconizează Rousseau – în mod cert, el nu oferă nici o justificare pentru dictatură în general.

Scrierile lui Rousseau au fost populare și influente printre iacobini și au jucat un rol în pregătirea Revoluției Franceze. Teoriile sale pedagogice, care pledau pentru o metodă mai îngăduitoare, punând accentul pe simțuri și sănătatea fizică mai degrabă decât pe dezvoltarea intelectuală, au avut o mare influență asupra unor teoreticieni ai educației de mai târziu, precum Froebel și Pestalozzi.

Omul se naște liber și pretutindeni este înlănțuit. Unul se crede stăpânul celorlalți și cu toate acestea rămâne mai sclav decât ei.

Contractul social
cartea I, cap. I

Pe scurt:

Prin organizarea în societate ne-am pierdut libertatea și bunătatea înnăscută, pe care putem și trebuie să le recâștigăm.

IMMANUEL KANT

NĂSCUT 1724, Königsberg **MORT** 1804, Königsberg

PREOCUPĂRI MAJORE Epistemologia, metafizica, etica

INFLUENȚAT DE Descartes, Malebranche, Leibniz, Spinoza, Locke, Berkeley, Hume

A INFLUENȚAT PE Toți cei care i-au urmat

PRINCIPALELE OPERE
Critica rațiunii pure, Critica rațiunii practice, Prolegomene la orice metafizică viitoare

Două lucruri umplu spiritul cu mereu nouă și crescândă admirație și venerație, cu cât reflectăm mai des și mai stăruitor la ele: cerul înstelat de deasupra mea și legea morală din mine.

Epitaful lui Kant (Critica rațiunii practice 5: 161)

Kant s-a născut într-o familie săracă din Königsberg, în Prusia Orientală (orașul se numește acum Kaliningrad și se află pe teritoriul Rusiei). A studiat la universitatea din Königsberg și, după câțiva ani în care a dat meditații, a ajuns să predea acolo timp de peste patruzeci de ani, fără a călători vreodată la mai mult de treizeci de kilometri de casă. A predat știința și matematica, precum și antropologia și geografia (lucrările sale în acest domeniu au avut o influență deosebită), extinzându-și progresiv aria preocupărilor la metafizică, epistemologie și etică.

În următorul sfert de secol a continuat să scrie abordând atât subiecte științifice, cât și filozofice, și multe dintre argumentele și concepțiile care ne sunt familiare din opera sa ulterioară au apărut prima dată în această perioadă. Totuși, Kant se lupta să-și definească metoda fundamentală de abordare a filozofiei; oscila între o metodă a cunoașterii raționalistă prin natura ei și o abordare sceptică în ceea ce privește capacitățile rațiunii pure.

În această perioadă de incertitudine l-a recitit pe **Hume;** acesta a fost în mare măsură răspunzător, a spus Kant mai târziu (exagerând întrucâtva), de trezirea lui din somnul dogmatic. Această deșteptare l-a determinat să scrie monumentala *Critică a rațiunii pure* (1781), cunoscută îndeobște drept Prima Critică, urmată de un șir de opere importante: *Prolegomene la orice metafizică viitoare* (1783), *Întemeierea metafizicii moravurilor* (1785), o ediție complet modificată a Primei Critici, publicată în 1787, *Critica rațiunii practice* (1788), cunoscută ca A doua Critică, *Critica puterii de judecată* (1790), cunoscută ca A treia Critică, *Religia în limitele simplei rațiuni* (1792-1793) și *Metafizica moravurilor* (1797). În 1799, sănătatea șubredă l-a constrâns să se retragă de la catedră.

Pe scurt:

Toată cunoașterea umană începe cu experiența, dar cunoașterea lumii depinde și de natura minții omenești.

METAFIZICĂ ȘI EPISTEMOLOGIE

Încercând să răspundă la întrebarea „Cum este posibilă metafizica?", Kant discută despre refuzul lui Hume de a admite că metafizica poate extinde cunoașterea umană, dat fiind că ea tratează despre ceea ce Hume numește relații între idei și, deci, nu poate produce decât adevăruri fără valoare. Pentru Kant, dacă metafizica poate extinde aria cunoașterii noastre, așa cum pretinde, atunci ea trebuie să producă informații. Dar metafizica trebuie să fie a priori (adică independentă de experiență), pentru că modelul de cunoaștere la care aspirăm e nonempiric. Dacă este a priori, atunci trebuie să fie și necesară, pentru că experiența „ne învață că un lucru e într-un anume fel, nu că nu poate fi în alt fel." (*Critica rațiunii pure* B3). Necesitatea și universalitatea stricte sunt cele două

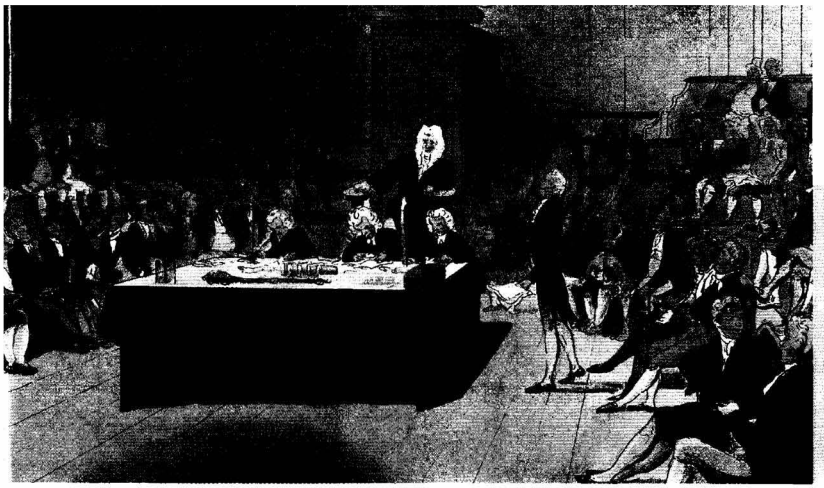

Imperativul categoric al lui Kant este expresia universală și obiectivă a naturii noastre raționale. Dacă ceva e bine pentru o persoană, e bine pentru toți. Dezbatem problemele și convingerile morale pentru că dorim să fie universal valabile.

criterii ale caracterului a priori pentru Kant. Întrebarea cea mai dificilă la care trebuie să răspundă decurge imediat: „Cum sunt posibile judecățile sintetice a priori?"

Aceasta conduce la o discuție privind posibilitatea cunoașterii și Kant se angajează într-o cercetare a condițiilor ei, ceea ce implică o distincție între condițiile sensibile și cele conceptuale. Cunoașterea trebuie să implice atât concepte, cât și intuiție sensibilă dacă este cunoaștere a obiectelor experienței posibile (obiectele exterioare sau lumea fenomenală). Spațiul și timpul sunt condițiile necesare (formele pure a priori) ale sensibilității noastre (ale cunoașterii senzoriale), iar conceptele pure sau categoriile a priori pure ale gândirii (îndeosebi conceptele de substanță și de cauzalitate) sunt condițiile necesare din punct de vedere conceptual ale cunoașterii. Cele două tipuri de condiții alcătuiesc structura experienței, primul la nivelul percepției obiectelor, al doilea la nivelul la care obiectele percepute sunt subsumate unor concepte și astfel pot fi gândite sau înțelese. Fundamentul nonempiric al acestor concepte este unitatea numerică a subiectului conștient (de sine). De unitatea numerică a sinelui avea atâta nevoie Hume, însă nu a putut să o justifice, dat fiind că sistemul său filozofic îi permitea să facă apel numai la temeiuri empirice, din care nu se pot deduce unitatea și identitatea în timp; fără unitatea numerică a sinelui, Hume nu poate explica unul dintre principiile sale fundamentale: cauzalitatea.

FENOMENE ȘI NOUMENE

Kant distinge mai departe lumea fenomenală de lumea așa cum e în sine, complet independentă de noi: lumea noumenală, care este obiectul metafizicii speculative sau ale rațiunii pure. El nu contestă că lumea noumenală este imaginabilă sau inteligibilă, dar aceasta înseamnă că inteligibilul este în cel mai bun caz conceptul a ceva în general (nu al vreunui lucru particular), care e dezvoltat numai în plan intelectual, fără un cadru spațiotemporal. Acesta nu are nici o implicație asupra pretențiilor de a cunoaște, ci servește drept concept limitativ, impunând limite sensibilității noastre.

Fără sensibilitate nici un obiect nu ne-ar fi dat, fără înțelegere nici un obiect nu ar fi gândit. Gândurile fără conținut sunt vide, intuițiile fără concepte sunt oarbe.

Critica rațiunii pure
A51/B75

ETICA

Spre deosebire de metafizică, deliberarea morală se bazează pe pura rațiune practică sau voința bună interioară, iar structura filozofiei morale a lui Kant este clădită pe conceptele corelate de sine, de datorie (recunoașterea a ceea ce este bine), de libertate (la nivelul rațiunii) și de autonomie (autodeterminare). Noi suntem cei care instituim legea morală, exprimată în imperativul categoric sau necondiționat, care este obiectiv și universal (aplicabil tuturor ființelor raționale), pentru că este o expresie a naturii noastre raționale. Premisa de bază este că „trebuie" îl implică pe „se poate" (adică putem fi obligați moral să facem doar ceea ce putem într-adevăr să facem), evitând astfel prescriptivismul.

La fel cum un aparat de fotografiat este un echipament limitat care ne poate oferi numai o reprezentare vizuală a lumii, lumea pe care o vedem și o cunoaștem prin propriul nostru aparat fizic este și ea limitată.

JEREMY BENTHAM

NĂSCUT 1748, Londra **MORT** 1832, Londra

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, politica, dreptul

INFLUENȚAT DE Epicur, Hobbes, David Hartley, William Blackstone

A INFLUENȚAT PE James Mill, J. S. Mill, Peirce, Singer

PRINCIPALELE OPERE
Introducere în principiile moralei și legislației

Bentham s-a născut într-o familie de juriști și, asemeni succesorului său utilitarist **J.S. Mill**, a fost un copil minune. A învățat la Westminster School și la Queen's College de la Oxford. Și-a terminat studiile de drept la Lincoln's Inn și a devenit avocat, dar nu a practicat niciodată. În timpul studenției nutrise o mare aversiune față de starea în care se găsea jurisprudența engleză și a început să lucreze la reformarea ei. Prima lui carte – din care o parte a fost publicată în 1776, *Fragment asupra guvernării* – era o critică a operei celui mai însemnat erudit din domeniul dreptului de la vremea aceea, Sir William Blackstone.

Bentham a fost interesat de reforma penală, într-atât încât a conceput un model revoluționar de închisoare, *Panopticon*, numită astfel pentru că era astfel proiectată încât prizonierii să poată fi supravegheați permanent de paznici ce nu puteau fi văzuți. S-a străduit mulți ani să obțină aplicarea lui (în lume au fost construite câteva închisori cu unele dintre caracteristicile modelului propus de el, dar niciodată un panopticon adevărat).

Opera sa cea mai importantă și mai cunoscută e *Introducere în principiile moralei și legislației* (1789), destinată a fi introducerea la o lucrare despre reforma penală, dar publicată independent. Aici Bentham își expune teoria utilitaristă, potrivit căreia moralitatea unei acțiuni depinde doar de cantitatea de plăcere sau de durere pe care o produce. Cantitatea exactă de plăcere sau de durere ar putea fi calculată, spunea el, moralitatea devenind astfel cu adevărat măsurabilă și științifică. Și-a consacrat o mare parte din restul vieții dezvoltării acestei teorii și aplicării ei în politică și jurisprudență. Aceasta implica în mare măsură neamestecul, căci individul știe cel mai bine ce îi produce plăcere și ce îi produce durere, iar binele societății e o sumă a plăcerii și absenței durerii fiecărui individ.

Deși Bentham a avut o influență considerabilă asupra reformei juridice și politice din Marea Britanie, precum și asupra evoluției filozofiei morale și politice, faima și influența lui au fost mult mai mari pe continent și a devenit cetățean de onoare al Republicii Franceze în 1792. A abordat multe probleme importante, cum ar fi protecția animalelor, ajutorarea săracilor, necesitatea extinderii dreptului de vot și scoaterea homosexualității din încadrarea penală.

Bentham a lăsat un număr enorm de manuscrise nepublicate. Unele conțin idei importante pentru filozofia dreptului. Trupul lui e expus într-un cabinet al University College din Londra (al cărui fondator a fost).

Natura a așezat omenirea sub cârmuirea a doi stăpâni suverani, durerea și plăcerea. Numai ei pot să arate ce ar trebui să facem, precum și să determine ce vom face.

Introducere în principiile moralei și legislației *cap. I, §1*

După cum a spus el însuși:

[Despre responsabilitățile noastre morale față de animale] Întrebarea nu este „Pot să gândească?", nici „Pot să vorbească?", ci „Pot să sufere?"

Introducere în principiile moralei și legislației *VII*

MARY WOLLSTONECRAFT

NĂSCUTĂ 1759, Spitalfields, Londra **MOARTĂ** 1797, Somers Town, Londra

PREOCUPĂRI MAJORE Politica, etica

INFLUENŢATĂ DE Rousseau

A INFLUENŢAT PE J.S. Mill

PRINCIPALELE OPERE
Revendicare a drepturilor oamenilor, Revendicare a drepturilor femeilor

Bărbaţii şi femeile sunt educaţi în mare măsură de opiniile şi obiceiurile societăţii în care trăiesc. În fiecare epocă a existat un curent de opinie popular care a dominat şi a dat secolului un caracter de familie, să spunem aşa. Se poate conchide în mod corect şi obiectiv că până când societatea nu va avea o altă alcătuire, nu putem aştepta prea multe de la educaţie.

Revendicare a drepturilor femeilor

Fiica unui ţesător şi aşa-zis fermier, în copilărie Wollstonecraft s-a mutat de foarte multe ori împreună cu familia dintr-un loc în altul prin Anglia şi Ţara Galilor. De aceea, se presupune că şi educaţia ei a fost serios afectată, însă a fost îndrumată spre cariera intelectuală de un cleric vecin cu care s-a împrietenit când avea nouă ani, în perioada în care familia ei a locuit în Yorkshire. Şi-a continuat educaţia în particular până în 1778, când a plecat de acasă pentru a fi însoţitoarea unui văduv vârstnic din Bath. Totuşi, după doi ani, s-a întors pentru că mama ei era bolnavă. Doi ani mai târziu mama ei a murit, iar ea a plecat să locuiască împreună cu o prietenă din copilărie, Frances Blood; în 1784 au deschis o şcoală în Islington împreună cu cele două surori ale ei.

Atunci l-a cunoscut pe Richard Price, un preot local, care împreună cu prietenul lui, Joseph Priestley, conducea un grup cunoscut sub numele de Dizidenţii raţionali. Price era un filozof al moralei care scrisese o pledoarie pentru teoria raţionalistă asupra moralităţii – *O analiză a principalelor chestiuni ale moralei* (1758) – criticându-i pe cei care, precum **Hume,** întemeiau moralitatea pe pasiuni (şi răspunzând la argumentul acestuia împotriva credinţei în miracole). Price era bine-cunoscut la vremea aceea, atât pentru vederile sale religioase, cât şi ca apărător al revoluţiilor americană şi franceză.

Wollstonecraft a început să frecventeze capela unde oficia Price, participând de asemenea la întâlnirile care se ţineau la el acasă, unde i-a cunoscut pe radicalii Tom Paine, William Godwin şi editorul Joseph Johnson care i-a comandat un mic tratat despre educaţie: *Reflecţii despre educaţia fiicelor* (1786). În 1789, ca răspuns la atacul lui Edmund Burke la adresa lui Price (privind Revoluţia Franceză şi dreptul divin al regilor), Wollstonecraft a scris o *Revendicare a drepturilor oamenilor* (1790) în care aborda nu numai problema revoltei împotriva unui rege rău, ci şi chestiuni precum comerţul cu sclavi, inegalităţile sociale şi necesitatea de a urma raţiunea şi de a abandona prejudecăţile. În 1792, şi-a publicat opera cea mai importantă, *Revendicare a drepturilor femeilor,* ale cărei conţinut şi ton radical au provocat reacţii vehemente. În această carte pleda pentru egalitatea femeilor cu bărbaţii, inclusiv pentru dreptul femeilor de a vota, şi indica modurile în care caracterul celor mai multe femei era format de educaţia aleasă de către bărbaţi şi perpetuat de structurile sociale impuse de ei (a descris căsătoria drept prostituţie legalizată).

În 1797 s-a căsătorit cu colegul radical William Godwin, dar a murit în acelaşi an din cauza unor complicaţii după naşterea fiicei lor (care avea să devină celebra scriitoare Mary Shelley).

Pe scurt:
Inegalităţile sunt create şi menţinute de societate, care trebuie deci reformată.

Deşi e o perioadă mai scurtă decât precedentele cuprinse în această carte şi deşi în multe privinţe nu a fost decât o perioadă de tranziţie între epoca modernă timpurie şi epoca modernă, acest secol a cunoscut progrese extraordinare în trei domenii importante: etica, politica şi logica şi limbajul, precum şi o adevărată modă filozofică ce s-a extins în toată Europa.

Personalitatea care a reunit aceste trei domenii într-o singură operă a fost filozoful empirist englez John Stuart Mill, prin dezvoltarea

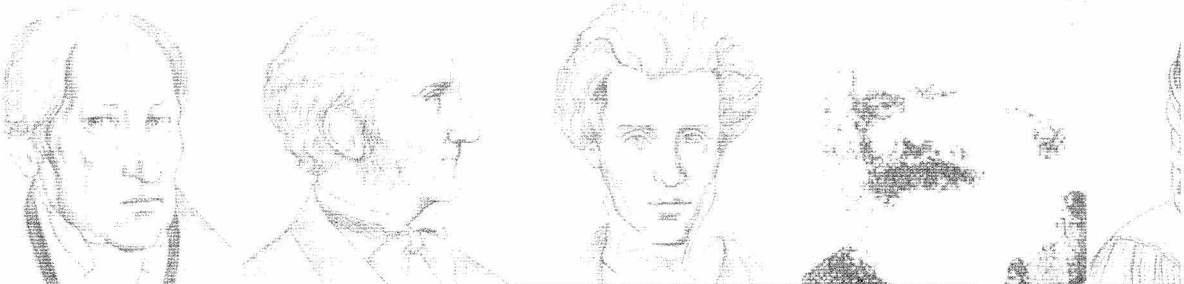

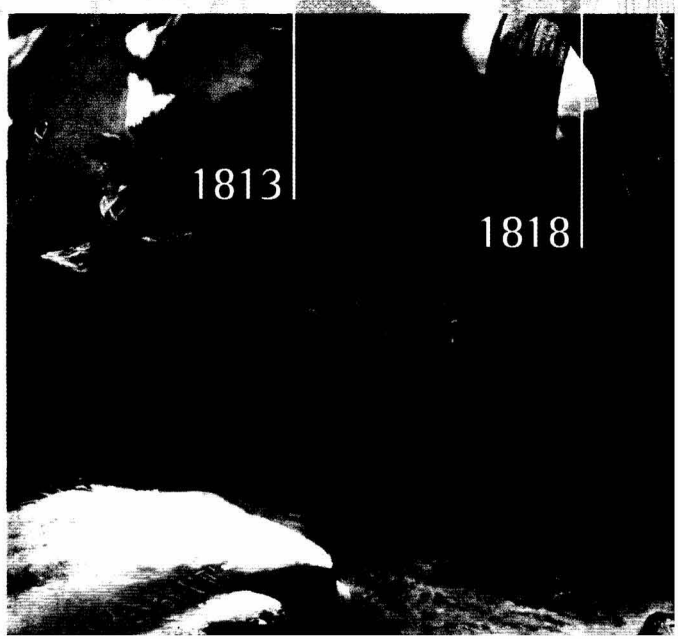

utilitarismului moral şi politic şi prin lucrarea sa deschizătoare de drumuri ce a avut o mare influenţă în epocă, *Sistemul logicii.* Opera lui Mill a fost din păcate neglijată sub toate aspectele sale, cu excepţia filozofiei politice şi morale, dar gândirea lui a avut o influenţă directă asupra unor filozofi de mai târziu, precum Russell (al cărui naş a fost) şi Hempel. Îndeosebi studiul logicii stagna de ceva vreme, iar opera lui Mill a avut efectul binevenit de a-i da un imbold foarte necesar, însă

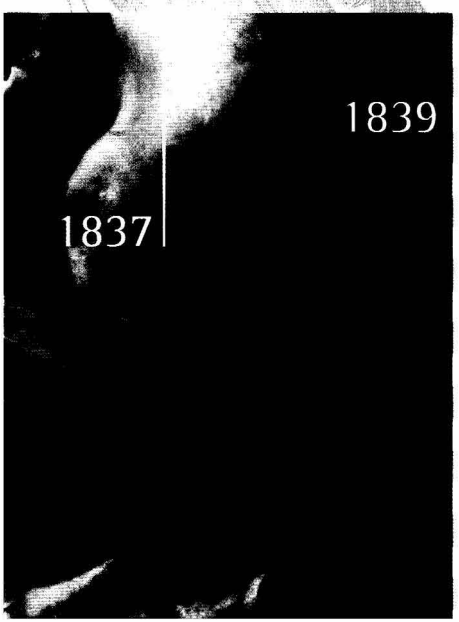

1804 Napoleon devine împăratul Franței

1805 Bătăliile de la Trafalgar și Austerlitz

1806 Sfârșitul Sfântului Imperiu Roman

1807 Comerțul cu sclavi e abolit în Imperiul Britanic

SECOLUL AL XIX-LEA

800-1899

1811 Răscoala ludiților

1812 Francezii se retrag din Moscova

1815 Napoleon fuge de pe Elba; bătălia de la Waterloo

1819 Masacrul de la Peterloo

1821 Napoleon moare pe insula Sf. Elena

1825 Se inaugurează prima linie de cale ferată între Stockton și Darlington

1829 Grecia își cucerește independența

1832 Mor Walter Scott și Goethe. Morse inventează telegraful fără fir

1834 Martirii din Tolpuddle

1837 Regina Victoria accede la tron

1840 Se instituie tariful poștal de un penny. Regina Victoria se căsătorește cu prințul Albert. Începe războiul opiului

1848 Mișcări revoluționare cuprind Europa. Se descoperă aur în California

1850 Începe răscoala Taiping împotriva dinastiei Qing

1851 Marea Expoziție

1853 Perry debarcă în Japonia. Începe războiul Crimeii

1854 Bătălia de la Balaklava; Asaltul Brigăzii ușoare

1856 Se termină războiul Crimeii

1857 Răscoala indienilor

1859 Este publicată *Originea speciilor*. Raid asupra orașului Harper's Ferry; John Brown e spânzurat

1860 Garibaldi și Cămășile Roșii cuceresc Sicilia și Napoli

1861 Abraham Lincoln devine președinte. Începe războiul civil american; prima bătălie de la Bull Run

1863 Revolta polonezilor împotriva Rusiei. Bătălia de la Gettysburg

1864 Prima Internațională Socialistă. Sherman cucerește Atlanta și Savannah. Se semnează prima Convenție de la Geneva

1865 Generalul Lee se predă generalului Grant. Lincoln este asasinat. Sclavia este abolită în SUA

1866 Mendel publică o lucrare despre ereditate. Rusia vinde Alaska Statelor Unite

1868 Este abolit șogunatul în Japonia

1869 Se deschide Canalul Suez

1870 Apare doctrina infailibilității papei. Franța declară război Prusiei. Asediul Parisului

1871 Se creează Comuna din Paris, învinsă ulterior. Se legalizează sindicatele în Marea Britanie

1876 Bell inventează telefonul. Custer este înfrânt

1878 Turcia cedează Cipru Marii Britanii

1879 Războiul zulușilor. Dezastrul de la Tay Bridge

1881 Răscoala condusă de Mahdi în Sudan

1886 Geronimo este capturat. Toate comunitățile ostile de indieni americani sunt închise în rezervații

1894 Începe masacrarea armenilor de către turci (continuată timp de un sfert de secol)

1895 Se descoperă razele X. Marconi trimite un mesaj radio la o distanță mai mare de o milă (1.6 km)

1897 Răscoala cretanilor; războiul greco-turc. Regina Victoria sărbătorește șaizeci de ani de domnie

1898 Războiul americano-spaniol. Împărăteasa Austriei este asasinată. Se descoperă radiumul

1899 Începe războiul cu burii

1900 Eliberarea orașelor Ladysmith și Mafeking. Revolta Boxerilor. Este proclamată Republica Australia

personalitatea cea mai importantă în acest domeniu a fost, fără nici o îndoială, **Gottlob Frege.** În ceea ce privește teoriile sale morale și politice, forma specifică de utilitarism a lui Mill a avut o profundă înrâurire asupra gândirii din alte domenii decât cel filozofic (deși el ar fi afirmat, cu o oarecare îndreptățire, că nu a făcut de fapt decât să clarifice și să cizeleze niște idei deja existente).

FILOZOFIA POLITICĂ

Mill, ca și **Karl Marx,** celălalt mare filozof politic al secolului al XIX-lea, a fost foarte influențat de gândirea radicală care începuse să se dezvolte sub diverse forme spre sfârșitul secolului precedent și care a dus la apariția mai multor mișcări politice, printre care se numără și socialismul. Spre deosebire de Marx, Mill se remarcă de asemenea (cu toate că nu a fost nici pe departe singurul) prin aceea că a respins – ba chiar în mare parte a ignorat – curentul filozofic cel mai în vogă al secolului: hegelianismul și îndeosebi idealismul hegelian. Filozofia lui **G.W.F. Hegel** a devenit repede

populară în toată Europa continentală (cu o excepție importantă: Franța), ajungând școala filozofică dominantă, în special în Germania. Apoi, dat fiind că steaua sa începea să apună pe continent, a traversat Canalul Mânecii și s-a stabilit în Marea Britanie, cu centrul la Oxford. Hegelianismul britanic este o specie oarecum diferită, fiind modificat de diverse influențe indigene sau neindigene, mai ales de kantianism. Hegelienii britanici, precum Green, **Bradley** și Collingwood, au înclinat să adopte mai degrabă concluziile lui Hegel decât metodologia lui filozofică; poate de aceea au respins în general titulatura de „hegelieni".

Hegel este important nu numai pentru influența pozitivă pe care ideile lui au avut-o asupra succesorilor săi, ci și pentru felul în care respingerea ideilor lui a modelat gândirea unor filozofi ca Schopenhauer și **Søren Kierkegaard.** Între aceste două extreme s-au situat unii gânditori care au adoptat o parte din filozofia lui Hegel, dar au respins fie idealismul lui (Marx fiind un exemplu important), fie unele dintre principiile lui metodologice.

Tot în secolul al XIX-lea filozofia americană ajunge la maturitate, odată cu apariția pragmatismului. Principalii doi reprezentanți ai acestei școli, **C.S. Peirce** și **William James,** au fost răspunzători pentru dezvoltarea primei școli cu adevărat distincte de filozofie americană – o școală despre care mulți ar spune că oglindea caracterul național al Statelor Unite de la vremea respectivă.

FRAGMENTAREA FILOZOFIEI

Această epocă a fost ultima de afirmare a creatorilor de sisteme – filozofi precum **Spinoza, Leibniz** și **Kant,** care au încercat să elaboreze o teorie filozofică echivalentă cu teoria totului (care propune o descriere unificatoare a realității – n.tr.) a oamenilor de știință. Hegel și succesorii săi au fost combătuți nu numai de cei care nu erau de acord cu concluziile lor sau descopereau defecte în metodele lor, ci și de filozofi care respingeau metoda sistematică și o considerau fie inerent greșită, fie pur și simplu imposibilă. Filozofia, asemenea sistemelor cunoașterii umane în general, devenise prea vastă pentru a putea fi cuprinsă și unificată de o singură persoană; acesta a fost începutul fragmentării complete a filozofiei, care a condus la o specializare din ce în ce mai strictă în cursul secolului al XX-lea.

O baricadă în Place Vendôme din Paris, în martie 1871. Comuna din Paris a rezistat numai două luni, dar a fost prima revoluție în care muncitorii au învins.

GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL

NĂSCUT 1770, Stuttgart **MORT** 1831, Berlin

PREOCUPĂRI MAJORE Filozofia istoriei, metafizica, logica, etica, politica

INFLUENȚAT DE Parmenide, Platon, Aristotel, Spinoza, Montesquieu, Rousseau

A INFLUENȚAT PE Marx, Bradley, Dewey, Sartre, Iqbāl, Radhakrishnan, Singer

PRINCIPALELE OPERE
Fenomenologia spiritului,
Filozofia dreptului,
Știința logicii

Hegel considera că religia supremă este creștinismul, deoarece, susținea el, istoria întrupării lui Dumnezeu simbolizează manifestarea Absolutului infinit în lumea finită.

Așa cum esența materiei este gravitația, la fel, pe de altă parte, putem afirma că substanța, esența Spiritului este Libertatea [...]

Rațiunea în istorie

Hegel a fost cel mai mare dintre cei trei fii ai unui funcționar public. După terminarea gimnaziului la Stuttgart (perioadă în care a învățat latina cu mama lui, care a murit când el avea treisprezece ani), a fost admis la seminar. Deși avea rezultate bune, nu era potrivit pentru teologie, dar a dezvoltat un interes deosebit pentru filozofie. De aceea, deși a obținut atât doctoratul, cât și diploma în teologie, nu a devenit preot, ci a acceptat un post de meditator particular în Berna, sperând să-și continue studiile filozofice. A avut noroc să găsească o familie cu care purta discuții stimulative și care l-a prezentat societății intelectuale din Berna și i-a permis accesul la o bibliotecă bogată.

De la Berna, Hegel a plecat la Frankfurt, tot ca meditator particular, și apoi și-a continuat studiile la universitatea din Iena, unde a predat după aceea logica și metafizica. În 1806, trupele franceze au ocupat Iena, iar Hegel a fost silit să plece; neputând să-și găsească un post universitar, s-a apucat de jurnalism, apoi a predat la o școală. În cele din urmă i s-a oferit o catedră de filozofie la univesitatea din Heidelberg, și de acolo a plecat să predea la Berlin, unde a murit la 61 de ani.

Hegel poate fi greu de citit. El a dezvoltat un sistem metafizic pe care se baza restul filozofiei sale, așa că, pentru a înțelege o componentă a scrierilor sale, trebuie să înțelegem sistemul în ansamblu. Cu toate acestea, el a avut o influență enormă asupra filozofiei ulterioare, îndeosebi pe continentul european.

Pe scurt:

Realitatea se dezvoltă prin reconcilierea (sinteza) contradicțiilor (dintre teză și antiteză).

METAFIZICĂ ȘI EPISTEMOLOGIE

La originea gândirii lui Hegel stă concepția lui despre adevăr și cunoaștere, strâns legată de acceptarea și adaptarea viziunii lui **Kant** despre lume și cunoașterea ei. Hegel era de acord că experiența și cunoașterea lucrurilor din lume constituie produsul conștiinței noastre și, dat fiind că, evident, nu poate fi produsul conștiinței *individului* (noi nu ne creăm fiecare propria lume), înseamnă că adevărul despre lume trebuie să rezulte din conștiința noastră *împărtășită* – din totalitatea experienței, gândirii și limbajului uman. Totuși, există o interdependență între noi și lume; deși gândirea noastră este în mare măsură răspunzătoare pentru crearea adevărului, natura lumii are un rol important, contribuind la formarea gândirii noastre.

Aceasta reflectă, de asemenea, o atitudine tipică Europei secolului al XIX-lea – un optimism fundamental privind lumea și oamenii. Pentru Hegel, istoria omenirii este un proces de progres către libertate. Gândirea umană reclamă o înțelegere a gânditorilor dinainte, pentru că fără aceasta nu putem merge mai departe, nu putem ajunge să înțelegem oamenii și locul nostru în lume.

Pentru Hegel, Revoluția Franceză simboliza marșul spre libertate. Era principiul libertății voinței care se impunea asupra situației existente.

ISTORIE ȘI POLITICĂ

Concepția lui Hegel despre libertate se întemeiază pe opera unor scriitori precum **Descartes, Rousseau** și **Kant;** ca și ei, deosebește simpla absență a constrângerii sau intervenției externe (care nu numai că este tipul inferior de libertate, ci adesea este și iluzorie) de gândirea și alegerea rațională – o libertate pe care o pot dobândi toți oamenii. Într-o societate cu adevărat liberă am înțelege că concetățenii noștri nu reprezintă o constrângere externă asupra libertății noastre; odată ce am înțeles adevărata noastră natură, constatăm că îndatoririle noastre sociale și interesul propriu se îmbină (a se compara cu descrierea pe care o face Rousseau statului ideal și voinței generale). Totuși, nu este vorba doar de indivizi care aleg să se unească și să formeze societatea; pentru Hegel, numai prin interacțiune socială, numai prin acțiune și alegere devenim indivizi adevărați, oameni adevărați. Adică societatea precedă dezvoltarea indivizilor, deci nu poate fi rezultatul opțiunilor individuale.

STĂPÂN ȘI SCLAV

Într-un capitol celebru din *Fenomenologia spiritului,* Hegel discută o relație socială pe care el o caracterizează drept o relație între stăpân și sclav și care implică o luptă pentru dominație în urma căreia una din părți o subjugă pe cealaltă. Sclavul muncește, în timp ce stăpânul se bucură de tihnă; astfel, sclavul produce, pe când stăpânul devine treptat pasiv și doar consumă ceea ce produce sclavul. Nici una dintre părți nu o poate respecta pe cealaltă, pentru că s-au blocat în moduri de gândire incomensurabile. Totuși, sclavul activ dobândește inevitabil o conștiință de sine care îl face mai puternic decât stăpânul lui pasiv, degenerat; primul îl înrobește pe al doilea și ciclul se reia. Acesta va continua până când procesul va fi încheiat – când vor ajunge să se respecte reciproc, considerându-se unul pe altul mai degrabă scopuri decât mijloace.

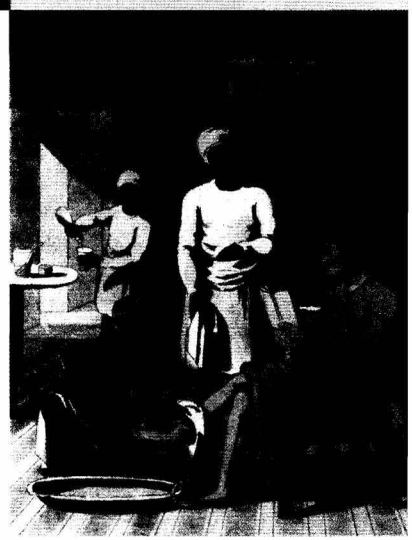

Nici stăpânul, nici sclavul nu pot fi liberi până când nu se vor respecta reciproc.

Acest tipar poate fi întâlnit nu numai în structurile sociale, ci în însăși structura realității, Absolutul. Deoarece Absolutul trece printr-un proces dialectic, dezvoltarea sa se manifestă în Natură (Absolutul manifestându-se în materie) și în spiritele umane și în istorie (Absolutul manifestându-se în conștiință). Hegel descrie a doua dezvoltare începând cu simpla conștiință despre obiecte, trecând prin conștiința de sine și conștiința rațională și terminând cu *cunoașterea absolută,* în care subiectul se recunoaște ca fiind identic cu Absolutul.

Asemenea celor mai mulți intelectuali ai vremii, Hegel a trecut printr-o perioadă neplăcută de dezamăgire odată ce noul regim politic din Franța s-a dovedit a fi regimul violent și brutal al Terorii, însă, fapt neobișnuit, el a rămas fidel principiilor sale revoluționare.

JOHN STUART MILL

NĂSCUT 1806, Londra **MORT** 1873, Avignon

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, politica, logica, știința, metafizica

INFLUENȚAT DE Aristotel, Hobbes, Hume, Bentham, James Mill, Wollstonecraft

A INFLUENȚAT PE James, Frege, Russell, Popper, Ayre, Hare, Rawls, Kripke, Singer

PRINCIPALELE OPERE
Principii de economie politică, Un sistem al logicii, Despre libertate, Utilitarismul

Cu greu reușesc să citesc Secretul lui Hegel *de Sterling. E bine să-l cunoști pe Hegel și îl poți cunoaște chiar prea bine din cartea lui Sterling. Spun chiar prea bine pentru că am descoperit prin experiență efectivă că familiaritatea cu el tinde să corupă intelectul.*

Scrisoare către Alexander Bain

J.S. Mill e celebru (în sens negativ, ar putea spune unii) pentru întinderea și precocitatea educației sale din copilărie; tatăl său, filozoful și economistul scoțian James Mill, a început să-l învețe greaca veche la trei ani; la șase ani îi citea pe Hume și pe Gibbon, la opt ani a început să studieze latina și dialogurile lui Platon; a studiat numeroase alte discipline, ca matematica și chimia. Nu e, poate, de mirare că la douăzeci de ani a avut un fel de depresie nervoasă; și-a revenit distanțându-se de tipul de utilitarism etic, politic și economic adoptat de tatăl său și de Bentham, doctrină pe care o acceptase până atunci, orientându-se către o versiune mai umană și mai realistă a acesteia (mișcare adesea neobservată sau ignorată de criticii săi).

Mill a lucrat pentru East India Company. Când guvernul a preluat răspunderea pentru administrarea Indiei în 1858, Mill s-a pensionat și a plecat să locuiască lângă Avignon. În 1865 a fost ales în Camera Comunelor (ca reprezentant al districtului Westminster), dar s-a întors în Franța în 1868, după ce nu fost reales. A murit acolo în 1873.

Două componente importante ale vieții lui Mill i-au influențat gândirea filozofică și au fost influențate de ea: preocuparea pentru dreptatea socială, și îndeosebi pentru prosperitatea clasei muncitoare, pentru care a pledat cu pasiune, și dragostea la fel de pătimașă pentru Harriet Taylor. Prima dintre aceste pasiuni l-a determinat să aducă argumente și să susțină campanii pentru ca educația să fie obligatorie pentru toți, pentru drepturile femeilor, pentru naționalizarea resurselor naturale și pentru planificarea familială. A doua era complicată, fiindcă Harriet Taylor era măritată, însă, când soțul ei a murit în 1849, s-au putut căsători.

Mill este unul dintre filozofii cei mai subapreciați și greșit prezentați din tradiția occidentală. Opera lui importantă din domeniile logicii, epistemologiei și metafizicii este în mare măsură ignorată, iar teoriile sale etice și politice tind să fie prezentate în termenii unor formulări simpliste ale utilitarismului; pe unele dintre acestea (de exemplu „fericirea maximă a unui număr maxim de oameni"), Mill le-a respins explicit.

Notă:
Explanandum *(pl.* explananda) *este ceea ce trebuie explicat,* explanans *(pl.* explanantia) este ceea ce explică.

SISTEMUL LOGICII (1843)

Această operă în șase volume e remarcabilă prin amploare, cuprindere și rigurozitate; depășește cu mult aria tematică din titlu și abordează domenii precum epistemologia, metafizica și sociologia. Mill stabilește distincții (precum aceea dintre conotația și denotația unui termen), elaborează și susține teorii (de exemplu, modelul de explicație științifică după legea de acoperire) și

Mill pleda în favoarea egalității între sexe și a organizat campanii pentru ca femeile să obțină drept de vot. În această caricatură, intitulată Logica lui Mill sau drept de vot pentru femei (Punch 1867), Mill deschide drum unui grup de femei din diferite clase sociale. Femeile sunt mai înalte decât bărbații și unele par acre și urâte. Imaginea arată că nu toată lumea era de acord cu opiniile sale privind egalitatea între sexe.

dezvoltă concepte (cum ar fi cel al cauzalității) care au avut o influență enormă asupra filozofilor din secolul al XIX-lea și de la începutul secolului al XX-lea.

Denotația unui cuvânt precum „carte" reprezintă obiectele la care se referă acesta – toate obiectele care pot fi numite cărți; conotația este sensul cuvântului – ceea ce justifică denumirea de carte pe care o dăm unui obiect (faptul că are pagini pe care sunt tipărite, scrise sau desenate cuvinte sau imagini, că paginile sunt legate la o margine și așa mai departe). Numele proprii precum „Peter J. King" au doar denotație, pe când cuvinte precum „unicorn" par să aibă numai conotație. (A se compara cu distincția pe care o face **Gottlob Frege** între *Sinn* și *Bedeutung*.)

Analiza explicației științifice e cunoscută cel mai bine prin intermediul versiunii lui Carl Hempel (1905-1997), cunoscută ca modelul explicației prin legi de acoperire. Pe scurt, o explicație științifică constă dintr-o relație logică între un set de condiții inițiale – *c1* până la *cn* – plus un set de legi de acoperire – *L1* până la *Ln* (care formează împreună *explanans*-ul) și *explanadum*-ul, *e*. O explicație bună ia forma unui argument solid:

L1, L2, L3...Ln
c1, c2, c3...cn
rezultă *e*

Exact același model ne permite predicția, astfel încât, dacă cunoaștem legile și condițiile inițiale, putem prezice *e*. Explicația pe care o dă Mill cauzalității implică preluarea și extinderea teoriei de bază a lui **Hume** privitoare la cauzalitate, teoria lui Mill fiind mai puțin sofisticată decât a lui Hume prin negarea ideii că relația de cauzalitate nu este decât succesiune regulată și mai sofisticată prin recunoașterea complexității cauzalității.

UTILITARISMUL

Concepțiile etice și politice ale lui Mill, deși influențate de diverse teorii radicale din acea vreme, inclusiv de socialismul timpuriu, erau utilitariste în fond. Utilitarismul e o teorie consecvențialistă (care are în vedere consecințele acțiunilor), afirmând că moralitatea unei acțiuni depinde numai de consecințele acesteia. Pentru utilariști, importantă e utilitatea unei acțiuni (cantitatea de fericire, adică de plăcere, și – mai ales în domeniul moral – absența suferinței care rezultă în urma acțiunii respective). Mill a respins *calculul privind atingerea fericirii* al lui Bentham și a făcut o distincție calitativă, nu doar cantitativă, între plăceri. De remarcat că Mill nu a afirmat că moralitatea privește doar consecințele; moralitatea unei *acțiuni* e determinată de consecințele ei, dar moralitatea unei *persoane* privește, de asemenea, intențiile și motivele sale.

Teoria politică a lui Mill se concentrează pe libertate; el susține că singura justificare pentru a interveni asupra libertății unei persoane e de a preveni vătămarea altora, iar acest principiu se aplică atât guvernelor, cât și indivizilor.

E mai bine să fii un om nesatisfăcut decât un porc satisfăcut; mai bine să fii Socrate nemulțumit decât un prost mulțumit. Iar dacă prostul sau porcul este de altă părere, aceasta se întâmplă pentru că ei cunosc numai punctul lor de vedere.

Utilitarianismul

SØREN AABYE KIERKEGAARD

NĂSCUT 1813, Copenhaga **MORT** 1855, Copenhaga

PREOCUPĂRI MAJORE Religia, metafizica, epistemologia

INFLUENȚAT DE Platon, Kant, Lessing

A INFLUENȚAT PE Jaspers, Wittgenstein, Heidegger, Sartre

PRINCIPALELE OPERE
Conceptul de ironie, Post-scriptum neștiințific concluziv, Sau-sau, Frică și cutremurare

Pe scurt:

Oamenii sunt limitați și supuși greșelilor și numai prin recunoașterea acestui fapt putem spera să dezvoltăm înțelegerea și să evităm disperarea.

Kierkegaard s-a născut într-o familie daneză prosperă, fiind cel mai mic dintre șapte copii. A crescut într-o atmosferă severă și sumbră, tatăl său, Michael, fiind apăsat de un profund sentiment al păcatului și de melancolie. Kierkegaard avea să spună că s-a născut bătrân.

A primit o bună educație clasică și în general excela, mai ales la limba latină, dar se pare că a avut ceva probleme cu compunerea în daneză (i-a luat aproape toată viața să depășească această dificultate). A frecventat universitatea din Copenhaga, unde a studiat teologia, filozofia și literatura. După un început nesigur, în care a făcut datorii și și-a neglijat studiile, tatăl său a murit, iar el și-a reluat studiile și și-a luat diploma. Plănuise să devină pastor luteran, dar, înainte să se înscrie la seminar, s-au întâmplat două lucruri.

Primul a fost logodna lui cu Regina Olsen, în 1840; al doilea a fost consolidarea hotărârii lui de a deveni scriitor (o carieră cu care cocheta de câțiva ani). Totuși, din scris nu ar fi putut să se întrețină pe el și pe viitoarea soție, chiar cu moștenirea pe care o avea; acest lucru, împreună cu un secret misterios pe care Kierkegaard se simțea obligat să i-l spună Reginei, dar nu a putut să o facă, l-a determinat să rupă logodna în 1841. Acest scurt episod din viața lui a căpătat o importanță disproporționată și Kierkegaard a revenit constant asupra lui în scrierile sale.

Cariera sa literară a fost cam neregulată și a durat mult timp să se lanseze. În plan filozofic, a fost mânat în parte de o respingere a filozofiei hegeliene, care ajunsese foarte la modă în Danemarca. Acesta era numai un aspect al atitudinii sale mai generale de respingere a filozofiei sistematice, care, spunea el, constituie o fugă de libertate și responsabilitate către determinism și necesitate. Producția lui filozofică a fost, într-adevăr, exact contrariul abordării sistematice, nu în ultimul rând prin faptul că a publicat sub diverse pseudonime, folosind adesea un pseudonim pentru a-și critica scrierile publicate sub un altul.

Pe măsură ce s-a afirmat ca scriitor, s-a amestecat în tot mai multe controverse, criticându-i pe alți scriitori, biserica luterană și societatea contemporană în general. Poate din cauza acestei permanente lupte, precum și a stresului provocat de programul său de lucru încărcat, sănătatea i s-a șubrezit; a murit de apoplexie la patruzeci și doi de ani.

Creștinismul privește subiectivitatea și numai în subiectivitate există adevărul său, dacă există într-adevăr; în mod obiectiv, creștinismul nu are existență.

Post-scriptum neștiințific concluziv

CELE TREI SFERE ALE EXISTENȚEI

În *Sau-sau* (1843), *Conceptul de angoasă* (1844), *Stadii pe drumul vieții* (1845) și

ESTETIC	ETIC	RELIGIOS
CĂUTAREA PLĂCERILOR	DATORIE ŞI OBLIGAŢIE	SUPUNERE FAŢĂ DE DUMNEZEU
↓	↓	↓
Eşec şi disperare	Pierderea autonomiei şi a responsabilităţii morale	Libertate adevărată

Frică şi cutremurare (1846), Kierkegaard a expus o concepţie despre viaţa omenească bazată pe trei sfere ale existenţei între care trebuie să alegem: cea estetică, cea etică şi cea religioasă. Alegând sfera estetică alunecăm în hedonism, într-o viaţă de căutare a plăcerilor şi alergăm permanent după noutate. Această alegere este motivată de groaza de plictiseală şi este o fugă de disperare, sortită, însă, eşecului – până la urmă vom cădea pradă disperării şi melancoliei. Alegând sfera etică, trăim o viaţă de supunere la îndatoriri şi obligaţii.

La început, Kierkegaard a susţinut că a doua este alegerea corectă, dar până la urmă a recunoscut că această supunere implică o pierdere a autonomiei şi astfel a adevăratei responsabilităţi morale.

A dezvoltat, aşadar, ideea celei de-a treia sfere, în care introduce expresia „salt al credinţei"; aceasta este sfera cu adevărat religioasă, care implică o supunere faţă de Dumnezeu compatibilă într-un fel cu libertatea adevărată, ba chiar necesară pentru obţinerea ei. Această sferă este mai presus de raţionalitate şi este simbolizată, în concepţia lui Kierkegaard, de povestea lui Avraam şi Isaac din Biblia iudeo-creştină.

AVRAAM ŞI ISAAC

Când Dumnezeu îi porunceşte lui Avraam să-şi ucidă propriul fiu, pe Isaac, arată Kierkegaard, spre deosebire, de exemplu, de cazul lui Agamemnon şi al fiicei sale, Iphigenia, fapta depăşeşte complet moralitatea obişnuită. Alegând să se supună poruncii, Avraam nu înţelege, nici nu-şi poate justifica decizia decât prin supunerea fără rezerve faţă de voinţa lui Dumnezeu. Acest salt al credinţei presupune ceea ce Kierkegaard numeşte „suspendarea eticului". Saltul credinţei este singura cale de a atinge sfera religioasă a existenţei; nu există temeiuri raţionale pentru credinţa religioasă – numai fuga de disperare şi angoasă.

Prin accentul pe care l-a pus pe existenţa individului şi prin nevoia de a o cerceta care se manifestă în opera lui, gândirea lui Kierkegaard a fost numită „existenţială" şi a deschis drumul existenţialiştilor de mai târziu.

Kierkegaard preconiza trei sfere ale existenţei, fiecare cu consecinţele ei. Alegerea existenţei religioase era singura modalitate de a fi fericit.

Kierkegaard foloseşte exemplul lui Avraam şi Isaac pentru a ilustra cum individul poate face un salt al credinţei, dincolo de raţionalitate, în sfera religioasă a existenţei. Avraam acceptă porunca lui Dumnezeu, lăsându-se în voia Lui şi astfel dobândeşte adevărata libertate.

KARL HEINRICH MARX

NĂSCUT 1818, Trier (Treves) **MORT** 1883, Londra

PREOCUPĂRI MAJORE Politica, economia

INFLUENȚAT DE Hobbes, Adam Smith, David Ricardo, James Mill, Hegel, Engels

A INFLUENȚAT PE Lenin, Troțky, Adorno, Gramsci, Singer

PRINCIPALELE OPERE
Manifestul partidului comunist, Capitalul, Grundrisse

Născut în orașul Trier din Prusia într-o familie de evrei burghezi (tatăl său, avocat, se convertise la creștinism din rațiuni profesionale), Karl Marx a învățat mai întâi la universitatea din Bonn (unde studia dreptul, dar petrecea mult timp prin berării) și apoi la cea din Berlin, unde și-a descoperit un interes pentru filozofie, alăturându-se Tinerilor Hegelieni – un grup de gânditori, printre care teologi și filozofi, care combinau o acceptare a versiunilor laicizate ale teoriilor lui **Hegel** cu convingerea că societatea (mai ales cea prusacă) era încă imperfectă. Ei criticau biserica și guvernul Prusiei și în 1840 Marx a considerat înțelept să-și susțină teza de doctorat (despre atomiștii antici greci) nu la Berlin, ci la Iena.

Cu toate acestea, vederile sale politice radicale au făcut imposibilă o carieră academică, iar Marx s-a apucat de gazetărie, devenind redactor-șef al ziarului liberal *Rheinische Zeitung*. Când guvernul prusac a suprimat ziarul, Marx a plecat să trăiască la Paris, unde a continuat să mediteze și să scrie, lucrând în același timp ca jurnalist independent. Acum l-a cunoscut pe Friedrich Engels, care i-a atras atenția asupra condiției mizere a claselor muncitoare și l-a îndrumat către studiul economiei. Ei doi aveau să lucreze și să scrie împreună până la moartea lui Marx.

Datorită persecuției politice și unor mișcări sociale mai dramatice, Marx a plecat din Franța în Begia, apoi s-a întors în Franța, pentru a ajunge în cele din urmă la Londra, unde s-a stabilit definitiv și a devenit membru al Asociației Internaționale a Muncitorilor (cunoscută mai târziu ca Prima Internațională). În această ultimă perioadă din viață, Marx a scris unele dintre cele mai importante lucrări ale sale, printre care *Das Kapital (Capitalul: o critică a economiei politice)* în trei volume (și planul unui al patrulea); primul volum a fost publicat în 1867, următoarele două au fost editate de Engels și publicate postum

Pe scurt:

Nu ne lăsăm în mod pasiv influențați de lume, ci o conducem – și ar trebui să acționăm în așa fel încât să ne eliberăm, pe noi și pe semenii noștri.

Capitalismul se concentrează pe burghezie și proletariat. Burghezia (capitaliștii) deține capitalul, iar proletariatul deține forța de muncă. Marx susține că dinamica este exploatatoare și contradictorie, interesele celor două clase fiind exact opuse. Această relație contradictorie conține în ea conflictul de clasă, care va duce la o schimbare istorică.

Marx nu a fost marxist

Termenul „marxist" se folosește cu referire la cei care au folosit vocabularul și doctrina fundamentală a lui Marx privind istoria și societatea (mai ales capitalistă) și nu trebuie să presupunem că teoriile acestora concordă întotdeauna cu ceea ce a scris Marx de fapt. Mai mult, însuși Marx a spus că el nu era marxist.

Marx și Engels au fost prieteni foarte apropiați timp de peste patruzeci de ani. Veniturile obținute de Engels de pe urma fabricilor sale din nordul Angliei au contribuit chiar la întreținerea financiară a lui Marx și a familiei sale, care au trăit în sărăcie la Londra mai mulți ani.

în 1885 și 1894, iar notele pentru al patrulea volum au fost editate de Karl Johann Kautsky și publicate sub titlul *Teorii despre plusvaloare* în patru volume, din 1905 până în 1910.

Sănătatea lui Marx s-a șubrezit considerabil în ultimii zece ani de viață și, cu toate călătoriile la diverse stațiuni balneare din Europa (s-a dus chiar în Nordul Africii la un moment dat), a continuat să se înrăutățească. Moartea soției sale și a fiicei celei mai mari l-au slăbit și mai mult; a murit în 1883 și a fost înmormântat în cimitirul Highgate din nordul Londrei.

În scrierile lui, Marx este preocupat în mare măsură de economie, istorie și politică. Importanța filozofică a operelor lui rezidă mai ales în modul în care teoriile sale au fost dezvoltate și folosite de unii filozofi politici de mai târziu (cea mai interesantă operă filozofică a sa este *Grundrisse*, publicată postum în 1941). La baza gândirii lui Marx se afla o acceptare a dialecticii istorice a lui Hegel și o respingere a idealismului acestuia, în favoarea materialismului.

NATURA UMANĂ

Natura umană, exceptând capacitatea și dorința ei fundamentală de a transforma lumea (munca), depinde de condițiile sociale și economice, iar acestea se schimbă în timp; totuși, oamenii controlează aceste condiții. Unul dintre principalele elemente care trebuie schimbate este proprietatea privată, care împarte societatea în clase și îi înstrăinează pe oameni de munca lor, de puterea lor fundamentală de a transforma condițiile în care trăiesc, de esența lor umană. Oamenii devin mai degrabă mijloace decât scopuri; eliminând proprietatea privată, această situație se inversează, astfel încât clasele sociale dispar și oamenii își dobândesc libertatea.

Filozofii nu au făcut altceva decât să interpreteze lumea în diferite moduri; important este însă a o schimba.

„Teze asupra lui Feuerbach", **Marx Engels Opere** *3:7*

MATERIALISMUL ISTORIC

Condițiile sociale și economice sunt rezultatul forțelor de producție, iar acestea se schimbă de-a lungul istoriei, pe măsură ce oamenii înțeleg și stăpânesc mediul în care trăiesc. Diferitele forme de organizare socială sau relații de producție – precum feudalismul, capitalismul, socialismul și comunismul – iau locul una alteia într-un proces inevitabil. Acesta este rezultatul unei tensiuni de nerezolvat între forțele de producție, care se transformă astfel în conflict, ceea ce duce la lupta de clasă și la revoluție: „Istoria tuturor societăților care au existat până acum este istoria luptelor între clase" (*Manifestul partidului comunist).*

De la fiecare după puteri, fiecăruia după nevoi.

„Critica programului de la Gotha", **Marx Engels Opere** *19:21*

LADY VICTORIA WELBY-GREGORY

NĂSCUTĂ 1837 **MOARTĂ** 1912

PREOCUPĂRI MAJORE Limbajul, logica filozofică

INFLUENȚATĂ DE Darwin, Bergson, Schiller, Peirce

A INFLUENȚAT PE Peirce, Ogden

PRINCIPALELE OPERE
Timpul ca derivată, Ce este sensul?, Teoria sensului și limbajul

[...] fiecare dintre noi se naște, într-un sens, explorator: singura noastră alegere este ce lume să explorăm și singura noastră îndoială este dacă explorarea noastră va merita osteneala. [...] Până și cel mai leneș dintre noi se miră: cel mai prost dintre noi se minunează: cel mai ignorant dintre noi este curios: în vreme ce hoțul explorează neobosit buzunarele vecinului său ori pătrunde în „lumea" din casa vecinului și în dulapul lui cu vase.

„Sens, semnificație și interpretare (I)", **Mind N.S.** *V, 1898*

Lady Welby a fost fiica lui Charles Stuart Wortley, membru al parlamentului, și a lui Lady Emmeline Stuart Wortley. Se știu relativ puține lucruri despre copilăria și tinerețea ei. A călătorit mult și era la Beirut când părinții ei au murit. Printre diversele ei activități s-au numărat fondarea Societății Britanice de Sociologie și a Școlii Regale de Broderie de artă.

În 1863 s-a căsătorit cu politicianul Sir William Welby-Gregory și a plecat să locuiască la Denton Manor în Lincolnshire. Deși nu a beneficiat de prea multă educație în școală, s-a împrietenit și a corespondat cu gânditori iluștri și și-a extins educația cu ajutorul lor. Pe la sfârșitul secolului al XIX-lea publica lucrări despre semnificație în principalele jurnale academice, *Mind* și *The Monist*, iar în 1903 a publicat cartea *Ce este sensul?*, urmată în 1911 de *Teoria sensului și limbajul*. Tot în 1911 a scris un articol lung pentru *Encyclopedia Britannica* despre „significs", nume pe care îl dăduse teoriei sale despre sens. A mai publicat articole și o carte *(Timpul ca derivată)* despre realitatea timpului.

C.S. Peirce a revăzut *Ce este sensul?* pentru jurnalul *The Nation*, după care el și Welby au corespondat timp de șase ani, corespondența lor fiind publicată sub titlul *Semiotics and significs (Semiotică și teoria sensului)* în 1977. Cei doi filozofi aveau multe în comun, în ceea ce privește metoda de abordare a subiectului și teoriile formulate. Welby-Gregory inițiase o corespondență similară cu C.K. Ogden, a cărui operă despre semnificație a fost profund influențată de teoriile ei.

Notă:

Lady Welby a fost fina reginei Victoria și domnișoară de onoare în suita ei.

Interesul lui Welby pentru semnificație a izvorât din preocuparea ei inițială pentru teologie și interpretarea scrierilor sacre creștine, preocupare care se manifestă în prima ei carte, *Legături și indicii* (1881). Aceasta s-a transformat într-o preocupare generală pentru natura semnificației în limbaj, inclusiv (poate în special) în utilizarea cotidiană a limbii. O mare parte din opera ei constă în dezvoltarea unor distincții între diferite tipuri de sens și diversele relații dintre ele și valorile etice, estetice, pragmatice și sociale. A inventat cuvântul „significs" (folosise inițial „sensifics") pentru a desemna metoda sa; față de „semiotică" și de „semantică", acest termen avea avantajul de a nu fi încărcat de bagaj teoretic și de a indica aria exactă de interes pe care studiile existente la acea vreme o ignoraseră în general.

A împărțit *sensul* în trei mari categorii: sens, înțeles și semnificație, care corespundeau celor trei nivele ale conștiinței pentru descrierea cărora a folosit termenii „planetar", „solar" și „cosmic", împrumutați din astronomie. A explicat aceste distincții prin referire la o versiune a teoriei darwiniste a evoluției.

CHARLES SANDERS PEIRCE

NĂSCUT 1839, Cambridge, MA **MORT** 1914, Milford, PA

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, logica, epistemologia, matematica, știința

INFLUENȚAT DE Duns Scotus, Reid, Hume, Kant, Bentham, Welby

A INFLUENȚAT PE Welby, William James, Royce, Dewey, Popper, Wiggins, Haack

PRINCIPALELE OPERE
Studii de logică, Scrieri complete

Convingerea menită a întruni acordul tuturor celor care o cercetează este ceea ce înțelegem prin adevăr, iar obiectul reprezentat de această convingere este realul.

Scrieri complete *5, §407*

În copilărie și adolescență, Peirce a fost în mare măsură instruit de către tatăl său, Benjamin Peirce, profesor de astronomie și matematică la Harvard. A studiat apoi chimia la Harvard în 1855, a obținut diploma, iar după o perioadă în care a lucrat în Serviciul geodezic și de coastă al Statelor Unite, și-a luat masterul și o licență în chimie. Cu toate acestea, nu a reușit să obțină decât posturi profesorale temporare. O perioadă a ținut cursuri de filozofia științei (la care asistau puțini studenți) la Harvard, continuând în același timp să lucreze pentru Serviciul de coastă. Cam așa a decurs viața lui pentru o vreme: activitate în domeniul științei și matematicii, combinată cu prelegeri ocazionale de filozofie. În 1887, o mică moștenire i-a permis să se retragă în localitatea Milford din Pennsylvania, unde a trăit împreună cu cea de-a doua soție, scriind într-un relativ anonimat (și având mereu probleme financiare) până în 1914, când a murit de cancer.

Esențială în viața lui a fost crearea la Cambridge, în 1871, a Clubului metafizic – un grup de tineri, printre care se numărau William James și Oliver Wendell Holmes Jr., care se întâlneau să discute probleme filozofice. La întâlnirile acestui club s-a născut pragmatismul, atribuit de James lui Peirce, acesta din urmă atribuindu-l avocatului Nicholas St. John Green, alt membru al clubului.

PRAGMATISMUL

Pragmatismul este în esență o teorie despre semnificație și adevăr, deși este formulată diferit de diverșii ei susținători; mai mult, versiunea lui James era atât de diferită, încât Peirce a vrut să-și intituleze propria teorie „pragmaticism" pentru a deosebi cele două teorii. În fond, concepția lui Peirce era că semnificația unui concept este suma consecințelor lui (practice): „Gândiți-vă ce efecte – susceptibile de implicații practice – concepem noi că are obiectul concepțiilor noastre. Deci, concepția noastră despre aceste efecte este întregul concepției noastre despre obiect" *(Scrieri complete* 5, §402).

LOGICA

Scrierile de logică ale lui Peirce reprezintă poate realizarea sa cea mai uimitoare și mai originală, cu toate că sunt fragmentare și răspândite într-o mulțime de lucrări scurte (ca majoritatea concepțiilor sale filozofice). A avut contribuții importante la teoria cuantificatorilor, la calculul propozițional, la algebra booleană și la logica bazată pe trei valori (triadică) și este cunoscut îndeosebi pentru aplicarea principiilor algebrei booleene la calculul relațiilor.

După cum a spus el însuși:

E [...] ușor să fii sigur. Trebuie doar să fii suficient de ambiguu.

Scrieri complete *4, §237*

WILLIAM JAMES

NĂSCUT 1842, New York **MORT** 1910, Chocorua, NH

PREOCUPĂRI MAJORE Religia, metafizica, epistemologia, psihologia

INFLUENŢAT DE J.S. Mill, Peirce, Bergson

A INFLUENŢAT PE Husserl, Dewey, Russell, Wittgenstein, Quine, Putnam

PRINCIPALELE OPERE
Voinţa de a crede, Pragmatismul, Varietăţile experienţei religioase

James s-a născut într-o familie bogată şi cosmopolită din New York şi a beneficiat, acasă şi în diverse şcoli particulare, de o educaţie costisitoare, diferită din punct de vedere al calităţii şi întreruptă adesea de schimbările bruşte de opinie ale tatălui său. Când avea treisprezece ani, familia s-a mutat trei ani în Anglia şi apoi în Franţa, înainte să se întoarcă în Statele Unite, unde s-au stabilit un an la Newport, în Rhode Island, după care au revenit în Europa, în Elveţia şi Germania. James a frecventat Academia din Geneva, care avea să devină Universitatea din Geneva, unde a studiat ştiinţa şi matematica. A rămas aici numai un an până când tatăl său a hotărât ca familia să se întoarcă la Newport.

La nouăsprezece ani, s-a conformat dorinţelor tatălui său, renunţând la visul de a deveni artist şi înscriindu-se la Harvard ca să studieze medicina. În acelaşi an a izbucnit Războiul Civil. Doi dintre fraţii lui s-au înrolat, dar el şi fratele său Henry (care avea să devină un romancier celebru) au fost scutiţi din motive medicale. În al doilea an de facultate a profitat de ocazia de a călători în Brazilia într-o expediţie împreună cu zoologul Louis Agassiz, dar i-a fost îngrozitor de dor de casă şi a făcut şi o formă uşoară de vărsat. Şi după ce şi-a reluat studiile la Harvard, sănătatea lui a continuat să fie precară, printre probleme numărându-se şi depresia, şi în 1867 a călătorit doi ani în Franţa, Germania şi Elveţia. Această şedere în Europa era menită a-i ameliora starea de sănătate, însă James a studiat fiziologia, filozofia şi noua psihologie. S-a întors la Harvard şi în 1869 şi-a luat diploma de medic, dar nu a practicat niciodată. Depresia continua să-l apese, în parte ca urmare a lipsei unei direcţii clare în viaţă. Apoi, în 1872, rectorul Universităţii Harvard, prieten de familie, i-a oferit o catedră de fiziologie, pe care a acceptat-o. Deşi primul an de profesorat l-a epuizat, având nevoie de o nouă excursie în străinătate, în principal în Italia, James a continuat să predea la Harvard timp de treizeci şi cinci de ani, trecând repede de la fiziologie la psihologie şi mai târziu la filozofie. De fapt, a fost primul care a predat psihologia în Statele Unite. A rămas la Harvard până în 1907, deşi ocazional a ţinut cursuri şi la alte universităţi (la Edinburgh şi Oxford). A murit în 1910, după câtiva ani de probleme cardiace.

Pe scurt:

Adevărul este orice este util în gândire, moralitatea este orice este util în acţiune.

Conştiinţa nu se înfăţişează sieşi fărâmiţată în bucăţele. Cuvinte precum „înlănţuire" sau „succesiune" nu reprezintă o descriere convenabilă a modului în care ea se prezintă în primul rând. Conştiinţa nu este nimic legat; ea curge. Un „râu" sau un „torent" sunt metaforele prin care poate fi descrisă cel mai firesc.

Principiile psihologiei *I*

PRAGMATISMUL

Deşi James, alături de **Peirce**, a fost co-fondatorul pragmatismului şi a făcut mai mult pentru popularizarea lui ca alternativă la idealismul absolut al lui Hegel, versiunea sa de pragmatism nu e la fel de clară ca a lui Peirce. Mai mult, şi-a

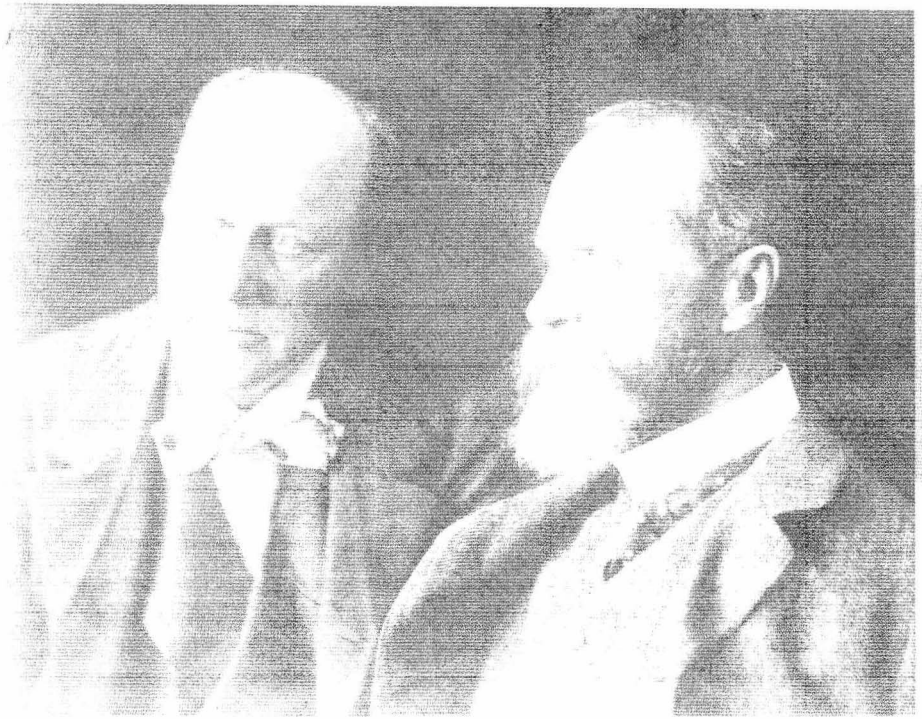

Familia James a beneficiat de o educație liberală, în care cultura și călătoriile au avut un rol important. William și Henry James au demonstrat cu siguranță justețea strategiei educaționale a tatălui lor. Henry a devenit unul dintre cei mai celebri romancieri americani.

exagerat uneori poziția într-atât încât a adus pragmatismului o reputație proastă (ca atunci când a susținut că adevărul și corectitudinea morală nu sunt altceva decât ceea ce este avantajos); Peirce s-a disociat de poziția lui James.

Spre deosebire de Peirce, James era preocupat îndeosebi de a face loc religiei în sistemul său și a adoptat o poziție voluntaristă față de aceasta, înscriindu-se în tradiția lui Pascal și **Kierkegaard;** adică a afirmat că, deși nu există temeiuri raționale pentru credința religioasă, există temeiuri pentru a dori să credem. La aceasta, a adăugat propria variantă de pragmatism, afirmând că religia este de dorit (și adevărată) întrucât „acționează" într-un anume sens. În mod similar, teoriile științifice trebuie considerate niște instrumente, iar valoarea lor trebuie măsurată în funcție de utilitatea lor.

PARIUL LUI PASCAL

Blaise Pascal (1623-1662) a afirmat că, dacă acceptăm să credem (în Dumnezeu), riscul cel mai mare ar fi să ne înșelăm și astfel să renunțăm la o viață de plăceri lumești fără să primim nici o răsplată, în timp ce câștigul cel mai mare ar fi o eternitate de binecuvântare; dacă refuzăm să credem, câștigul nostru cel mai mare ar fi o viață de plăceri lumești, pe când riscul cel mai mare ar fi o eternitate de suferință. James a pledat împotriva pariului în eseul său „Voința de a crede".

SPIRITUL

Teoria lui James despre spirit și trup e o formă a teoriei aspectului dual pe care **Bertrand Russell** a numit-o mai târziu *monism neutru.* El argumentează că mentalul și fizicul sunt aspecte diferite ale unei singure substanțe de bază, pe care o numește derutant *existență pură* – derutant pentru că, în sine, aceasta e mentală în aceeași măsură în care e fizică.

Cea mai importantă componentă a teoriei lui James asupra mentalului (la care a ajuns prin studii independente și fiziologul danez Carl Lange, fiind astfel cunoscută ca teoria James-Lange) este afirmația că stările afective subiective asociate emoțiilor sunt efectul, mai degrabă decât cauza comportamentului fizic corespunzător. Adică: „ne pare rău fiindcă plângem, suntem nervoși pentru că lovim, ne e teamă pentru că tremurăm" *(Principiile psihologiei* II, p. 449).

Verificați fiecare concept cu întrebarea: „Ce va schimba în mod sensibil acest adevăr pentru oricine?" și veți avea posibilitatea să înțelegeți cel mai bine ce înseamnă conceptul și să discutați importanța lui.

Pragmatismul: un nume nou pentru niște moduri vechi de gândire

După James, sentimentul de fericire ar fi provocat de comportamente precum zâmbetul, în loc să fie cauza zâmbetului.

FRIEDRICH WILHELM NIETZSCHE

NĂSCUT 1844, Röcken bei Lützen **MORT** 1900, Weimar

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, metafizica, epistemologia, estetica, limbajul

INFLUENŢAT DE Machiavelli, Schopenhauer

A INFLUENŢAT PE Jaspers, Iqbāl, Heidegger, Sartre

PRINCIPALELE OPERE
Naşterea tragediei,
Aşa grăit-a Zarathustra,
Dincolo de bine şi de rău,
Despre genealogia moralei,
Ecce Homo,
Voinţa de putere

Nietzsche s-a născut în orăşelul prusac Röcken bei Lützen; tatăl său, pastor luteran, a murit când el avea patru ani, iar familia s-a mutat în orăşelul învecinat Naumburg an der Saale, unde au locuit câţiva ani. După studii gimnaziale efectuate într-un internat foarte bun, Nietzsche a intrat la universitatea din Bonn pentru a studia teologia şi filologia, aceasta din urmă interesându-l mai mult. De acolo s-a mutat la universitatea din Leipzig, unde a descoperit opera lui Schopenhauer, precum şi critici ale metafizicii materialiste ce-şi aveau originile în kantianism.

Un accident de călărie suferit în 1867 l-a făcut inapt pentru serviciul militar şi Nietzsche s-a întors la universitatea din Leipzig, unde s-a împrietenit cu Richard Wagner, o prietenie care urma să aibă un efect profund asupra lui. Cam tot atunci, un alt prieten şi profesor l-a recomandat pe Nietzsche universităţii din Basel şi în 1869 acesta a preluat o catedră de filologie clasică. A rămas la Basel zece ani, până când sănătatea şubredă – agravată de difteria şi dizenteria de care suferise în perioada cât servise într-un spital de campanie în războiul franco-prusac – l-a silit să renunţe la postul pe care-l ocupa.

Timp de zece ani a dus o viaţă nomadă, fără rădăcini, pentru că nu renunţase la cetăţenia germană, nici nu şi-o luase pe cea elveţiană. A umblat dintr-o ţară în alta, rămânând câteva luni în diferite oraşe din Elveţia, Germania, Franţa şi Italia, însă se întorcea regulat în casa mamei sale din Naumburg. În 1889, la Torino, a înnebunit (natura şi cauza exacte ale acestei prăbuşiri mentale nu sunt cunoscute). Nu şi-a mai revenit şi a petrecut unele perioade în clinici şi aziluri, apoi s-a întors în casa mamei sale, la Naumburg; când mama lui a murit în 1897, sora lui l-a luat să locuiască la ea, în Weimar, unde mai târziu a şi murit. Ca executor testamentar, ea era singura care avea acces la opera lui, pe care a denaturat-o pentru a o face să corespundă vederilor ei antisemite, intrând astfel în graţiile lui Hitler şi ale Partidului Nazist.

Doctrina pentru care Nietzsche este poate cel mai cunoscut este respingerea a ceea ce el a numit „moralitate de sclav" – adică a moralităţii tradiţionale, pe care el o considera înrădăcinată în creştinism şi pe care o caracteriza ca fiind creată de gloata slabă, ale cărei interese erau slujite de valori precum mila, smerenia şi prietenia. *Übermensch* („supraomul") este individul puternic, creativ, care se ridică deasupra moralităţii de sclav pentru a crea noi valori şi a făuri un nou sens din paradoxul şi confuzia lumii.

După cum a spus el însuşi:

Arta face priveliştea vieţii suportabilă, aşezând peste ea vălul gândirii neclare.

Omenesc, prea omenesc *§151*

Orice are valoare în lumea în care trăim nu are valoare în sine, potrivit naturii sale – natura este întotdeauna neutră din punct de vedere valoric, dar i s-a conferit valoare la un moment dat, drept cadou – şi noi am fost cei care i-am dat-o şi i-am conferit-o.

Ştiinţa voioasă *§302*

FRANCIS HERBERT BRADLEY

NĂSCUT 1846, Clapham **MORT** 1924, Oxford

PREOCUPĂRI MAJORE Istoria, etica, metafizica, logica

INFLUENŢAT DE Kant, Hegel, Green

A INFLUENŢAT PE Collingwood, Russell

PRINCIPALELE OPERE
Studii etice, Principiile logicii, Aparenţă şi realitate

Pe scurt, legătura iraţională de care a fugit doctrina liberului arbitru în forma necesităţii externe a reuşit doar să se reafirme în forma hazardului.

Studii etice

Născut în Clapham (pe atunci un sat în Surrey, acum cartier londonez), Bradley era fiul unui predicator evanghelic şi a învăţat mai întâi la Cheltenham College, apoi la Marlborough College şi la University College de la Oxford, unde a urmat studii clasice. În 1870 i s-a oferit un post de cercetător asistent la Merton College, Oxford, unde a rămas până la moarte. A fost extrem de stimat la vremea sa, în lumea academică şi în viaţa publică; pe lângă o listă lungă de înalte titluri academice, a fost membru în numeroase societăţi ştiinţifice şi (cu trei zile înainte de a muri) a devenit primul filozof căruia i s-a acordat Ordinul de merit. Această preţuire nu a durat prea mult după moartea lui, în parte fiindcă a fost atacat şi prezentat într-o lumină falsă de filozofi precum G.E. Moore, **Russell** şi **Ayer** (fapt oarecum ironic, întrucât el însuşi îşi construise parţial reputaţia pe critici şi denaturări similare ale filozofiei lui **J.S. Mill**).

Bradley a fost cel mai de seamă dintre hegelienii britanici, un grup de filozofi dintre care majoritatea activau la Oxford şi printre care se numărau T.H. Green (1836-1882), Bernard Bosanquet (1848-1923), J. McTaggart (1866-1925) şi R.G. Collingwood (1889-1943). Deşi au fost puternic influenţaţi de Hegel, concepţiile şi metodologiile lor erau filtrate printr-o diversitate de alte viziuni filozofice, mai ales prin cea a lui Kant, iar ei aveau tendinţa să minimalizeze componenta hegeliană a gândirii lor.

IDEALISMUL ABSOLUT (*SAU* OBIECTIV)

Deşi Bradley a evitat sau chiar a dezminţit etichetele de „hegelian" şi de „idealist", este evident că se încadrează în ambele categorii. În concepţia lui, Absolutul – adică realitatea, totalitatea existenţei – transcende înţelegerea şi experienţa noastră normală despre lume şi mai ales categoriile şi relaţiile în care încercăm să încadrăm forţat înţelegerea noastră, printre care se numără nu numai spaţiul, timpul şi cauza, ci şi toate proprietăţile şi lucrurile. Absolutul este astfel o unitate, un tot unitar, dar nu este clar ce trebuie să facem din ceva care nu conţine relaţii sau diferenţe. Bradley se deosebeşte de Hegel prin aceea că oferă o explicaţie nereligioasă, dacă nu chiar ateistă, a Absolutului.

După cum a spus el însuşi:

Modul de a înţelege lumea, despre care am constatat că este cel mai justificabil, este să o considerăm drept o Experienţă unică, superioară relaţiilor şi conţinând în sens deplin tot ceea ce există.

Aparenţă şi realitate

FRIEDRICH LUDWIG GOTTLOB FREGE

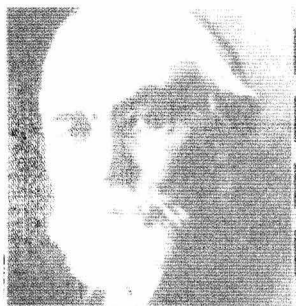

NĂSCUT 1848, Wismar **MORT** 1925, Bad Kleinen, Germania

PREOCUPĂRI MAJORE Logica, matematica, limbajul

INFLUENŢAT DE Leibniz, J.S. Mill, Lotze

A INFLUENŢAT PE Husserl, Russell, Wittgenstein, Carnap, Anscombe, Wiggins

PRINCIPALELE OPERE
Fundamentele aritmeticii,
Cercetări logice

Contradicţia pe care aţi descoperit-o mi-a provocat o mare uimire şi aş spune chiar consternare, dat fiind că a zguduit temelia pe care intenţionam să clădesc aritmetica [...]. Este cu atât mai grav cu cât, odată cu pierderea regulii mele V, nu numai fundamentele aritmeticii mele, ci şi singurele fundamente posibile ale aritmeticii par să dispară.

Scrisoare către Bertrand Russell, în **De la Frege la Gödel,** *ed. J. van Heijenoort, p.127*

Părinţii lui Frege predau la şcoala de fete întemeiată de tatăl lui. Frege însuşi a frecventat gimnaziul din localitate înainte să intre la universitatea din Iena, unde a studiat chimia, filozofia şi matematica. Tatăl său a murit în 1866, iar mama sa a preluat conducerea şcolii şi a continuat să-l sprijine financiar. După doi ani la Iena, s-a transferat la Universitatea din Göttingen, unde a continuat să studieze matematica şi chimia şi să frecventeze cursuri de fizică şi de filozofie a religiei. A obţinut doctoratul în 1837 cu o teză despre bazele geometriei.

În anul următor i s-a oferit un post de lector la Universitatea din Iena, unde a rămas până la pensionare, în 1917. În primii cinci ani acolo nu a fost plătit (lucra ca *Privatdozent)* şi a trebuit să fie sprijinit de mama lui, care a murit în 1878. În ciuda unui program de cursuri încărcat, a reuşit să scrie prima sa lucrare importantă, *Begriffsschrift, eine der aritmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens,* publicată în 1879.

Mulţi dintre admiratorii lui Frege sunt deranjaţi de diversele aspecte ale personalităţii sale, nu în ultimul rând de o intoleranţă dezagreabilă faţă de străini în general (şi mai ales faţă de francezi), de catolici şi de evrei. Această intoleranţă reiese clar din jurnalele lui, însă nu e la fel de limpede dacă ea se vădea într-o măsură oarecare în comportamentul său; Frege era un tip tăcut şi rezervat şi nu prea sociabil cu colegii.

La retragerea de la Universitatea din Iena, s-a mutat la Bad Kleinen, unde a continuat să scrie până la moartea sa. Deşi a fost relativ necunoscut în timpul vieţii, era convins că opera lui se va bucura până la urmă de apreciere şi i-a lăsat fiului adoptiv lucrările sale, scriind: „Cred că sunt aici lucruri care într-o zi vor fi preţuite mult mai mult decât acum. Ai grijă să nu se piardă nimic". Avea dreptate, deşi, din păcate, o mare parte din opera lui nepublicată – păstrată la universitatea din Münster – s-a pierdut când clădirea a fost distrusă de bombardamentele Aliaţilor în al Doilea Război Mondial.

Pe scurt:

Ambiguitatea şi neclaritatea pot fi potrivite în poezie, dar limbajul care tratează despre adevăr – şi mai ales limbajul ştiinţei – trebuie să fie precis şi clar.

LOGICISMUL ŞI LOGICA

Frege credea că matematica, şi mai ales teoria numerelor, făcea parte din logică – concepţie cunoscută sub numele de *logicism.* Potrivit acestei concepţii, adevărurile matematice pot fi deduse din axiomele logice. În ciuda unor realizări strălucite şi inovatoare ale lui Frege, urmat de **Bertrand Rusell,** tot ce s-a reuşit a fost reducerea teoriei numerelor la teoria mulţimilor – dar aceasta din urmă nu face parte din logică. Cu toate acestea, activitatea lui Frege în acest domeniu a

Frege şi-a desfăşurat activitatea în cadrul Departamentului de matematică al Universităţii din Iena. Regândind disciplinele logicii şi limbajului, opera sa a avut o influenţă profundă asupra filozofiei secolului al douăzecilea, dar a fost în mare măsură ignorată până când Bertrand Russell a venit în contact cu ea.

produs nişte rezultate importante, dar a condus în acelaşi timp la unul dintre cele mai mari obstacole cu care s-a confruntat.

Plănuise să publice dezvoltarea programului său logicist în lucrarea *Die Grundgesetze der Arithmetik* (Fundamentele aritmeticii), al cărei prim volum apăruse în 1893, însă în 1902 – când al doilea volum era la tipografie - a primit o scrisoare de la Bertrand Russell în care acesta arăta că sistemul axiomatic prezentat în primul volum era defectuos: putea fi făcut să genereze o contradicţie. Frege a inclus o anexă în al doilea volum în care explica problema şi modifica una dintre axiome, însă aceasta însemna că unele dintre teoremele sale nu mai puteau fi derivate. În ciuda acestui obstacol, care l-a tulburat serios, opera lui Frege a avut o importanţă enormă pentru filozofia matematicii şi pentru logica matematică, iar efectele ei se pot observa în operele multor matematicieni, poate cel mai clar în *Principia Mathematica* a lui Russell şi Whitehead (3 volume, 1910-1913).

Deşi logica nu fusese neglijată în cele două milenii anterioare – în perioada medievală, în mare parte, a fost unul dintre domeniile principale de interes filozofic –, Frege a introdus primul mod de abordare nou, de importanţă majoră, al acestei discipline, după Aristotel. Deşi sistemul de notaţie pe care l-a dezvoltat era greoi şi nu se mai foloseşte, logica modernă îşi are originile în opera lui Frege. El e răspunzător îndeosebi pentru calculul predicatelor şi pentru introducerea cuantificatorilor.

ÎNŢELESUL

Modul în care Frege a abordat logica a fost inspirat în parte de dorinţa lui de a dezvolta un limbaj adecvat ştiinţelor – un limbaj lipsit de ambiguitate, neclaritate şi orice imprecizie. Contribuţia sa cea mai cunoscută la filozofia limbajului e probabil analiza pe care o face înţelesului, căruia îi atribuie două componente: sens *(Sinn)* şi semnificaţie *(Bedeutung)* – distincţie care se află încă în centrul concepţiilor moderne despre înţeles. Semnificaţia unui termen e ceea ce el identifică sau distinge, astfel încât semnificaţia „Luceafărului de seară" e planeta Venus; sensul termenului e *modul* cum el îşi alege semnificaţia, modul cum o prezintă subiectului gânditor, aşadar sensul „Luceafărului de seară" implică faptul că Venus e considerată o stea strălucitoare observată seara. Aceasta explică de ce termenii „Luceafărul de seară" şi „Luceafărul de dimineaţă" au înţelesuri diferite, deşi se referă la acelaşi lucru, căci „Luceafărul de dimineaţă" identifică planeta Venus ca fiind considerată o stea strălucitoare observată dimineaţa. Aceasta nu e o chestiune subiectivă; sensul nu e modul cum un anumit individ se gândeşte la semnificaţie, ci cum comunitatea lingvistică se gândeşte la ea. Aş putea să mă gândesc mereu la Luceafărul de dimineaţă şi să mă înfior, pentru că îl asociez cu ivirea zorilor, dar aceasta nu face parte din *sensul* cuvântului.

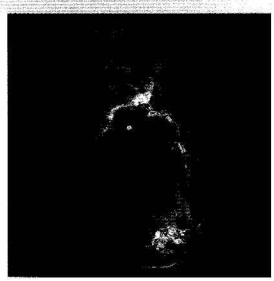

Planeta Venus este un bun exemplu pentru ideea lui Frege potrivit căreia înţelesul în limbaj are două componente - sensul şi semnificaţia. „Luceafărul de seară" şi „Luceafărul de dimineaţă" se referă la un singur lucru – planeta Venus –, dar au înţelesuri diferite. „Luceafărul de seară" o desemnează pe Venus ca stea strălucitoare de seară, pe când „Luceafărul de dimineaţă" o desemnează ca stea strălucitoare de dimineaţă.

Un nume propriu (cuvânt, semn, combinaţie de semne, expresie) exprimă sensul său, simbolizează sau desemnează semnificaţia. Cu ajutorul unui semn, îi exprimăm sensul şi îi desemnăm semnificaţia.

„Despre sens şi semnificaţie", în (ed.) A. Moore **Înţeles şi semnificaţie**, *p. 27*

Odată cu secolul al XX-lea, alegerea filozofilor care urmează a fi prezentaţi devine extrem de dificilă. Aşa cum a spus David Hume cu privire la judecăţile estetice, factorul esenţial este trecerea timpului. Mulţi filozofi consideraţi strălucitori în timpul vieţii lor nu mai sunt foarte apreciaţi şi fără îndoială că istoria va judeca la fel unele dintre alegerile pe care le-am făcut aici.

Mai mult, împărţirea filozofiei occidentale în tradiţii diferite – cea anglo-americană şi cea continentală – s-a afirmat mai categoric în ultimul secol şi, deşi au existat câteva „stele" care au strălucit în ambele tradiţii, e corect să spunem că majoritatea celor care scriu într-o tradiţie îi influenţează în mică măsură pe cei care scriu în cealaltă (şi sunt puţin influenţaţi de ei).

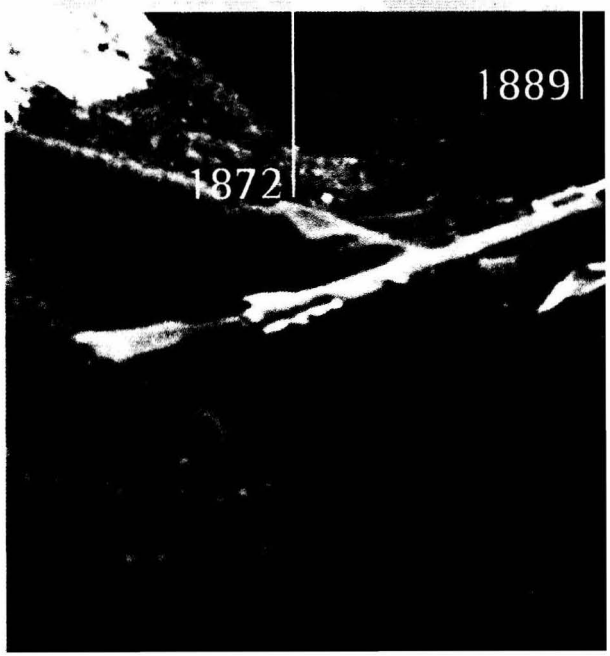

Situaţia este complicată de explozia de publicaţii filozofice, atât cărţi, cât, mai ales, reviste. Profesorii universitari trebuie să publice pentru a obţine posturi şi a le păstra, astfel încât, dacă acum un secol filozofii publicau numai când considerau că

1901 Moare regina Victoria

1902 Se termină războiul cu burii

1903 Fraţii Wright zboară pentru prima dată la Kitty Hawk. Este fondată compania Ford

1904 Începe războiul ruso-japonez

SECOLUL AL XX-LEA

900–2000

1905 Japonezii distrug flota rusă. Se termină războiul ruso-japonez. Norvegia se separă de Suedia

1906 Prima grevă generală în Rusia; se înfiinţează prima Dumă. San Francisco este distrus de cutremur şi incendiu. Partidul Laburist ajunge pentru prima dată în parlamentul britanic. Moare Ibsen

1909 Se formează Uniunea Sud-Africană

1911 Revolta chinezilor conduşi de Sun Yat-sen

1912 China devine republică. Se scufundă *Titanicul*. Izbucnesc războaiele balcanice

1913 Tratatul de la Bucureşti; cea mai mare parte a Turciei europene este cedată statelor balcanice

1914 Arhiducele Ferdinand este asasinat; izbucneşte Primul Război Mondial. Au loc bătăliile de la Mons şi de pe Marna, şi prima bătălie de la Ypres

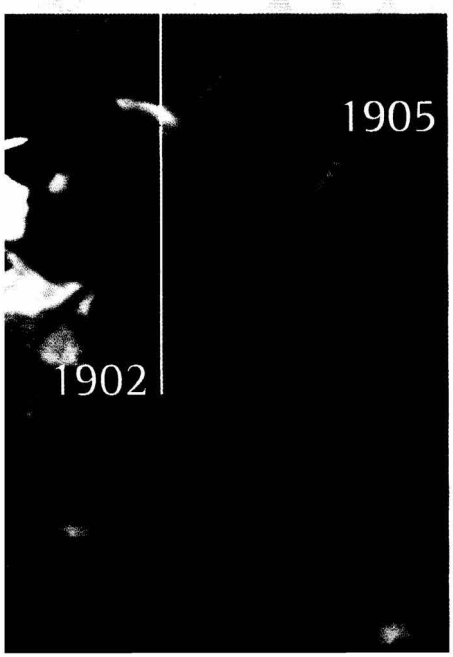

1916 Se termină evacuarea de la Gallipoli. Bătălia de pe Somme. Revoltă Sinn Fein de Paşti în Irlanda

1917 Revoluţia rusă. SUA declară război Germaniei. Declaraţia Balfour recunoaşte Palestina drept „cămin naţional" al evreilor

1917 Kaiserul Germaniei abdică; germanii semnează armistiţiul la 11 noiembrie. Femeile britanice care deţin o casă, sunt soţiile unor proprietari de case sau au o diplomă universitară şi vârsta de peste treizeci de ani primesc drept de vot

1919 Conferinţa de pace de la Paris; se semnează tratatul de pace de la Versailles. Alcock şi Brown traversează Atlanticul în zbor. Imperiul Austriac se destramă

1920 Prima întrunire a Societăţii Naţiunilor. Femeile americane primesc drept de vot. Universitatea Oxford admite femei

1921 Grecia invadează Turcia. Se formează Statul Irlandez Liber

1922 Grecii sunt învinşi de turci. Primul marş fascist condus de Mussolini asupra Romei. Se descoperă mormântul lui Turankhamon

1923	Tokyo și Yokohama sunt devastate de cutremur. Este proclamată Republica Turcia
1924	Moare Lenin. Primul guvern laburist în Marea Britanie. Grecia se declară republică
1926	Grevă generală în Marea Britanie
1926	Lindbergh zboară singur peste Atlantic
1928	Corintul e distrus de cutremurul din Grecia. Vârsta la care femeile au drept de vot e coborâtă la 21 de ani în Marea Britanie
1929	Crahul de pe Wall Street marchează începutul Marii Depresiuni
1930	Este distrus dirijabilul *R.101*
1933	Hindenburg îl numește pe Hitler cancelar al Germaniei. Reichstagul este ars
1936	Începe războiul civil din Spania. Ascensiunea la tron și abdicarea lui Edward al VIII-lea
1938	Germania anexează Austria. Acordul de la München
1939	Se termină războiul civil din Spania. Hitler invadează Polonia; Marea Britanie declară război Germaniei
1945	Germania capitulează. Se înființează Organizația Națiunilor Unite. SUA lansează bombe atomice asupra Japoniei. Japonia capitulează
1948	Gandhi este asasinat. Este proclamat statul Israel
1949	Se înființează NATO. Este proclamată Republica Populară Chineză. Africa de Sud oficializează apartheidul
1961	Invazia din Golful Porcilor. Germania de Est ridică zidul Berlinului
1969	Revolta de la Stonewall în New York marchează începutul mișcărilor pentru drepturile homosexualilor. Neil Armstrong și Edwin Aldrin pășesc pe Lună
1973	Se termină războiul din Vietnam. Conflict arabo-israelian de Yom Kippur. OPEC scumpește petrolul ca represalii pentru implicarea țărilor occidentale în războiul de Yom Kippur
1989	Demonstrație pentru democrație în piața Tienanmen. Mihail Gorbaciov e numit președinte al URSS. P.W. Botha demisionează din funcția de președinte al Africii de Sud. Deng Xiao Ping demisionează de la conducerea Chinei. E dărâmat zidul Berlinului
1990	Africa de Sud îl eliberează pe Nelson Mandela, Alianța occidentală pune capăt războiului rece. Reunirea celor două Germanii
1999	Nelson Mandela își dă demisia. Izbucnește războiul din Kosovo. NATO începe Operațiunea Forței Aliate. Timorul de Est votează pentru independență față de Indonezia

opera lor merita să ajungă în atenția publicului, acum tot ce contează este ca aceasta să fie publicată. Se înțelege de la sine că rezultatul este o masă enormă de publicații neînsemnate, de un tehnicism fără substanță și de-a dreptul proaste.

Ar putea părea că atunci când producțiile filozofice abundă, calitatea iese în evidență, dar din păcate nu este așa. Prea adesea lucrările valoroase se pierd în mulțime – cel puțin temporar.

POZITIVISMUL LOGIC

Influența hegelianismului a fost unul dintre elementele definitorii ale începutului de

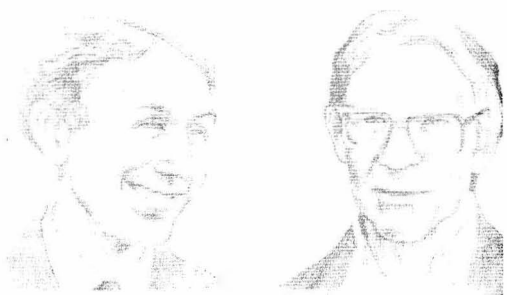

secol XX, prin aceea că filozofii obiectau împotriva acestei doctrine. Acest lucru a dus la diferite mișcări în ambele tradiții, însă nici una extremă cum a fost pozitivismul logic – o abordare care s-a dezvoltat la Viena în anii 1920-1930, dar care avea rădăcini în tradiția empiriștilor britanici, mai ales a lui Hume. Acesta era un empirism extrem care se autocontrazicea, întrucât nu-și putea satisface propriul principiu central, principiul verificabilității: *semnificația unei propoziții constă în metoda de a o verifica.* Aceasta înseamnă că orice propoziție care nu poate, în

principiu, să fie verificată empiric nu are sens. Pozitiviștii au folosit acest principiu pentru a ataca domenii precum teologia, metafizica, etica și estetica, însă principiul în sine este în mod evident neverificabil și, astfel, fără sens (un număr surprinzător de mare de oameni încă susțin principii asemănătoare; pozitivismul logic îi atrage în mod deosebit pe cei care au nevoie de un pretext ca să nu se gândească la asemenea probleme sau la etică și la metafizică).

DECLINUL FILOZOFIEI METAFIZICE

Avantajul este că pozitiviștii logici i-au determinat pe filozofi să-și concentreze atenția asupra semnificației; dezavantajul este că atacurile lor împotriva metafizicii și a eticii au avut un efect îndelungat (cu toate că etica și-a revenit mai repede). Nu mai era acceptabil să vorbești despre lucruri, trebuia să vorbești despre cuvinte, sau, chiar mai bine, despre modelele formale ale logicii. Aceasta a condus la apariția unor generații de filozofi al căror unic țel părea a fi să facă filozofia să semene cât mai mult posibil cu matematica și a căror ingeniozitate tehnică era egalată doar de plictiseala cititorilor lor (deși, ca să fim obiectivi, trebuie să spunem că același efect se poate obține fără a avea un simbol în fața ochilor). Spre sfârșitul secolului, situația s-a ameliorat puțin și metafizica a început să fie reabilitată.

Totuși, epoca modernă a fost în general o perioadă dificilă pentru filozofie. Atât tradiția continentală, cât și filozofia anglo-americană au cunoscut diverse mode intelectuale trecătoare; tradiția europeană a devenit prolixă și mai puțin riguroasă, pe când cea anglo-americană a devenit mai aridă, înlocuind adevărata profunzime în gândire cu abilitatea și cunoștințele tehnice. Unii susțin că reunirea celor două tradiții ar reînvia forța și importanța filozofiei, deși în prezent este greu de întrevăzut acest lucru.

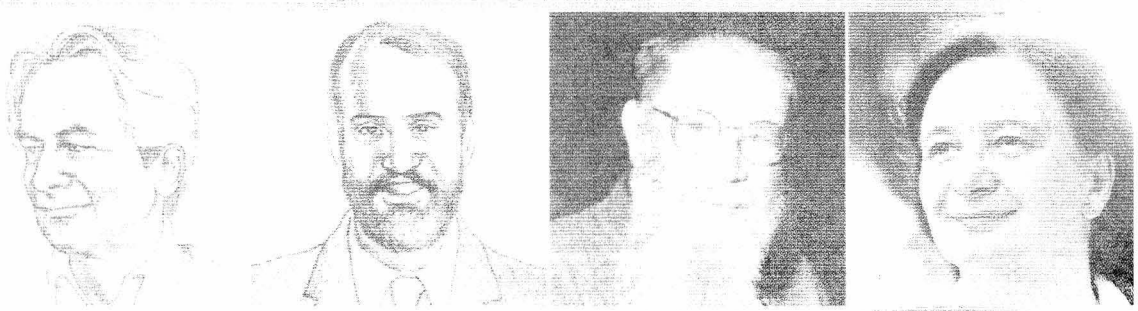

În final, un aspect practic: în cursul acestui capitol, am renunțat la menționarea gânditorilor influențați de diferiți filozofi. Filozofii în viață și chiar cei care au murit de curând fac parte din dezbaterea actuală și nu reprezintă repere clare ale trecutului după care să se ghideze gânditorii moderni.

EDMUND GUSTAV ALBERT HUSSERL

NĂSCUT 1859, Prostejov **MORT** 1938, Freiburg

PREOCUPĂRI MAJORE Logica, matematica, epistemologia

INFLUENŢAT DE Descartes, Hume, Fichte, Kant, Brentano, James, Frege

A INFLUENŢAT PE Heidegger, Sartre, Merleau-Ponty

PRINCIPALELE OPERE
Cercetări logice, Meditaţii carteziene

Husserl s-a născut în oraşul Prostejov din Moravia, care la vremea aceea se afla pe teritoriul Imperiului Austriac (şi se numea Prossnitz), iar acum se află în Republica Cehă. Părinţii lui erau evrei, tatăl fiind un fabricant de haine destul de înstărit ca să-şi poată trimite fiul la şcoală, mai întâi la Viena, apoi mai aproape de casă, la Olomouc. În 1876 a început să studieze matematica, fizica şi filozofia la universitatea din Leipzig, unde a fost studentul lui Tomas Masaryk (care avea să devină mai târziu primul preşedinte al Cehoslovaciei). După doi ani petrecuţi acolo, Husserl şi-a continuat studiile la Berlin timp de trei ani înainte să se înscrie la universitatea din Viena, unde şi-a luat doctoratul în matematică în 1883.

După o scurtă perioadă de profesorat la Berlin, s-a întors la Viena să studieze filozofia cu Franz Brentano, după care a ocupat o serie de catedre la Halle (1886-1901), Göttingen (1901-1916) şi în sfârşit un post de profesor la Freiburg, unde a rămas din 1916 până la pensionarea sa, în 1928. Fiecare perioadă a fost marcată de lucrări filozofice: la Halle a scris primul volum al *Filozofiei aritmeticii* şi primele două volume ale *Cercetărilor logice*, şi a mai găsit timp să se şi însoare; la Göttingen a scris primul volum din *Idei pentru o fenomenologie pură şi o filozofie fenomenologică*. Această perioadă a fost tulburată de izbucnirea războiului şi de moartea fiului său cel mai mare, la Verdun.

La Freiburg a intrat în ultima etapă a vieţii sale profesionale, scriind printre multe alte lucrări *Meditaţiile carteziene* (un grup de prelegeri pe care le-a ţinut la Paris în 1929) şi al doilea din cele două volume ale *Ideilor*. A continuat să lucreze mult timp după ce s-a retras de la catedră, însă în ultimii ani de viaţă a fost martorul ascensiunii la putere a Partidului Nazist în Germania. Se confruntase cu antisemitismul în diverse etape ale vieţii, la Prostejov şi în alte părţi, şi atât el, cât şi soţia sa fuseseră botezaţi, însă intoleranţa se manifesta acum la un alt nivel; a fost umilit profesional, i s-a refuzat accesul la biblioteca universităţii din Freiburg şi a constatat cum elevul şi succesorul său, **Martin Heidegger**, a devenit un colaborator entuziast în procesul de nazificare

Pe scurt:

Filozoful trebuie să se ocupe de esenţele lucrurilor, studiind modul în care ne este dată experienţa de sine şi a lumii în care trăim.

Oare singura renaştere [filozofică] fructuoasă nu ar fi aceea care ar reînvia imboldul Meditaţiilor *carteziene?*

Meditaţii carteziene

Tomás Masaryk a fost mentorul lui Husserl la Leipzig. Fost student al lui Franz Brentano, Masaryk i-a sugerat lui Husserl să se mute la Viena ca să studieze cu acesta.

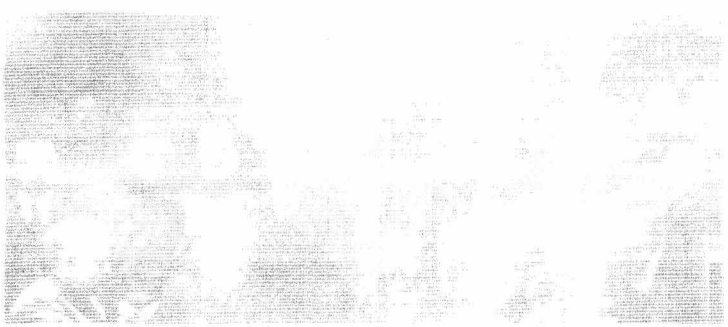

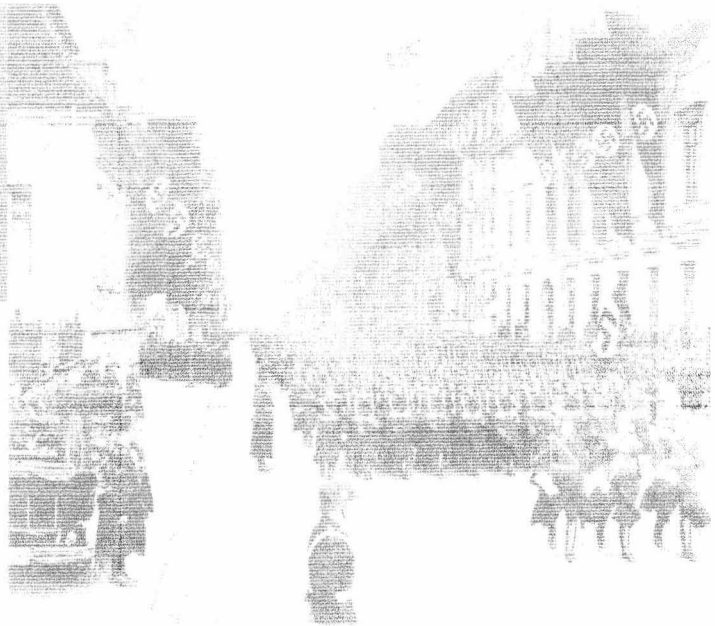

Husserl s-a retras de la Universitatea din Freiburg în 1928, lăsându-l ca succesor pe Martin Heidegger, fostul său student. Ascensiunea nazismului a distrus relația dintre ei, iar când Hitler a venit la putere în 1933, Husserl a devenit o victimă a antisemitismului. A fost exclus de la universitate, iar opera lui a fost interzisă.

(Heidegger a scos dedicația pentru Husserl din ediția din 1941 a cărții sale *Ființă și timp*). Husserl a murit de pleurezie în 1938, iar lucrările sale au fost salvate de călugărul franciscan Herman Leo Van Breda, care le-a dus în Belgia, unde a fost fondată prima arhivă a operei lui Husserl, la Leuven, în anul următor.

Opera lui ocupă oarecum o poziție de mijloc între filozofia anglo-americană și cea continentală. În ciuda introducerii unui jargon pretențios și adesea de neînțeles, Husserl avea o capacitate de înțelegere și cuprindere a gândirii și argumentării filozofice (precum și matematice și științifice) care – deși se lupta să se elibereze de stilul lui confuz – a dat multor scrieri ale sale suficientă substanță pentru a influența generațiile ulterioare de filozofi anglo-americani și a-i domina pe cei de pe continent.

MATEMATICA

Inițial, Husserl a expus o analiză a matematicii din punctul de vedere al psihologiei, explicând adevărurile matematice prin prisma proceselor noastre psihologice. Această poziție a fost criticată aspru de **Frege** (care a folosit expresia „ceață de nepătruns"), iar Husserl însuși a respins mai târziu metoda sa. Totuși, el nu a acceptat poziția lui Frege, susținând în schimb că adevărul, de exemplu „2+2=4", derivă din esența lui 2 și a lui 4. Acest accent pe importanța fundamentală a esențelor stă la baza poziției sale filozofice, pe care el a numit-o fenomenologie.

CONȘTIINȚA

În centrul concepției lui Husserl despre natura gândirii se află o noțiune pe care a adaptat-o de la unul dintre profesorii săi, Franz Brentano: *intenționalitatea.* Principala caracteristică a conștiinței (ceea ce o distinge de non-conștiință) este faptul că ea e mereu intențională – adică *orientată:* ne gândim la *ceva,* ne e teamă de *ceva,* reflectăm la *ceva,* dorim, sperăm, intenționăm *ceva.* Conversia informațiilor senzoriale pasive în conștiință activă se realizează prin ceea ce el a numit *noemă;* așa cum se întâmplă cu multe dintre scrierile lui Husserl (și cu acelea ale succesorilor săi), acesta este un termen derutant, care nu are un înțeles foarte clar, deși „conținut al unui gând" se apropie poate de sensul lui. Aceasta marchează o distincție trasată de Husserl între un asemenea conținut al gândirii și actul de a gândi, reflectată de distincția dintre conținutul percepției și actul de percepție.

Când cineva se uită la un obiect, de exemplu la un scaun, este conștient de scaun și nu de sine însuși; adică individul nu este conștient de experiența de a se uita la scaun. Obiectul însuși este subiectul conștiinței individului. Intenția filozofică a lui Husserl a fost să descrie obiectele conștiinței abținându-se de la orice preconcepție. Prin acest demers, el a întemeiat fenomenologia.

JOHN DEWEY

NĂSCUT 1859, Burlington, Vermont **MORT** 1952, New York

PREOCUPĂRI MAJORE Educaţia, epistemologia, etica, psihologia

INFLUENŢAT DE Hegel, James, Peirce

A INFLUENŢAT Educaţia (mai ales în Statele Unite şi China); pe Wiredu

PRINCIPALELE OPERE
Reconstrucţia în filozofie, Experienţă şi natură, Căutarea certitudinii

După un debut şcolar nepromiţător, Dewey a optat pentru planul de pregătire pentru colegiu recent introdus la liceul pe care-l frecventa, absolvind cursurile atât de repede încât şi-a început studiile la University of Vermont la vârsta de şaisprezece ani. Acolo a primit o vastă educaţie clasică şi a fost iniţiat în filozofie şi în teoria evoluţiei. După absolvire, a predat la un liceu din Pennsylvania câţiva ani, înainte de a se întoarce în Vermont şi de a se muta apoi la Baltimore pentru a se înscrie la doctorat la Johns Hopkins University. Dewey avea să scrie mai târziu că ideile sale datorau mai mult oamenilor pe care-i cunoscuse decât cărţilor pe care le citise; în perioada petrecută la Johns Hopkins, a fost influenţat în principal de psihologul G. Stanley Hall, de idealistul hegelian George Sylvester Morris şi de pragmatistul **C.S. Peirce.** La început, hegelianismul a avut cea mai mare înrâurire asupra gândirii lui, pragmatismul înlocuindu-l numai după mulţi ani în care Dewey s-a străduit să împace idealismul cu ştiinţa empirică.

Pe scurt:

Ceea ce contează este viaţa practică, iar sarcina filozofiei este de a o face mai uşoară şi mai bogată.

După ce a obţinut doctoratul în 1884, Dewey a petrecut trei ani predând la University of Michigan (cu o scurtă perioadă la University of Minnesota), înainte să se mute la University of Chicago în 1894. În perioada petrecută în Michigan s-a căsătorit cu Alice Chipman, care i-a încurajat interesul crescând pentru problemele sociale, şi a întâlnit alte două persoane care l-au influenţat în această direcţie: filozoful pragmatist şi sociologul George Herbert Mead (1863-1931) şi filozoful social James Hayden Tufts (1862-1942). La Chicago a cunoscut personalităţi care au avut o influenţă mai importantă asupra lui – în special asupra ideilor sale pedagogice – printre care Ella Flagg Young (1845-1918), al cărei doctorat l-a condus şi care s-a implicat profund în University Laboratory School (Universitatea experimentală – n.tr.) fondată de Dewey, şi promotoarea de reforme sociale (şi câştigătoare a Premiului Nobel pentru pace) Jane Addams (1860-1935).

În 1904, Dewey s-a mutat la Columbia University şi, pe lângă redactarea de cărţi şi articole pentru reviste academice (a scris

Dewey a întreprins numeroase campanii de apărare a drepturilor civile. A fost membru fondator al National Association for the Advancement of Coloured People şi al American Civil Liberties Union. Aici, la convenţia anuală a Ligii pentru Acţiunea Politică Independentă, el cere formarea unui al treilea partid liberal, ca alternativă la sistemul capitalist.

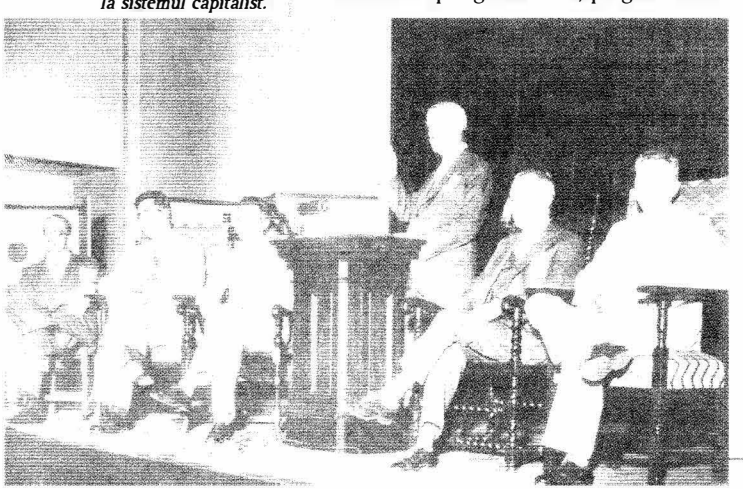

Atracția filozofiei

... când vine vorba să-i convingem pe oameni de adevărul unor doctrine care nu mai sunt acceptate fiindcă tradiția și autoritatea le afirmă, dar care nici nu pot fi verificate empiric, nu există alt refugiu decât amplificarea semnelor gândirii riguroase și a demonstrației aride. Astfel se formează acea aparență de definiție abstractă și argumentație ultraștiințifică prin care atâția sunt îndepărtați de filozofie, dar care a fost și este una dintre atracțiile ei principale pentru pasionați.

Reconstrucția în filozofie

foarte multe de-a lungul carierei), a început să scrie pentru o audiență mai largă; opera sa a apărut în reviste precum *The Nation* și *The New Republic* și el a devenit extraordinar de cunoscut în afara lumii academice. Faima lui s-a răspândit dincolo de hotarele Americii de Nord; Dewey a călătorit în Turcia, Mexic, Africa de Sud, Japonia, China și URSS, ținând prelegeri, vizitând școli și prezentând rapoarte despre sisteme și instituții de educație locale. Cel mai mare impact l-a avut probabil în China, unde teoriile sale pedagogice sunt influente și astăzi.

Deși s-a pensionat în 1930, a continuat să călătorească și să lucreze până la moartea sa în 1952, la New York.

INSTRUMENTALISMUL

Poziția filozofică a lui Dewey s-a transformat din idealismul hegelian din perioada timpurie într-o versiune a pragmatismului pe care el a numit-o instrumentalism. Termenul derivă din concepția lui că ideile și judecățile sunt *instrumente*, natura lor constând în modul cum determină diverse efecte; astfel, ideile nu sunt adevărate sau false, ci eficiente sau ineficiente (judecățile ar putea fi adevărate sau false, dar aceasta depinde de legitimitatea lor). Interesul lui pentru știință și importanța acordată metodei experimentale se manifestă îndeosebi în opinia sa conform căreia ideile (care decurg din experiență) conduc la judecăți, ale căror consecințe pot fi verificate mai departe prin alte experiențe. Această verificare nu garantează adevărul, dar este un indicator destul de bun. Astfel, forma de pragmatism avansată de Dewey este mult mai puțin relativistă decât a lui Peirce ori a lui **James.**

TEORIA EDUCAȚIEI

Dewey a afirmat că filozofia ar putea fi considerată teoria educației, pentru că el vedea în educație „procesul de formare a unei dispoziții fundamentale, intelectuale și emoționale, către natură și către semeni" („Democrație și educație" în *Middle Works* 9, p. 338). Educația nu ar trebui să fie un proces de predare rigid, în maniera domnului Gradgrind (din romanul *Timpuri grele* de Charles Dickens – n.tr.) și de învățare pe de rost a unor informații aride, care nu sunt ilustrate sau aplicate, ci ar trebui să urmărească să formeze oameni mai buni, cetățeni mai buni, predând competențe și deprinderi. Aceasta presupune *practică* mai mult decât învățarea unor teorii sau informații.

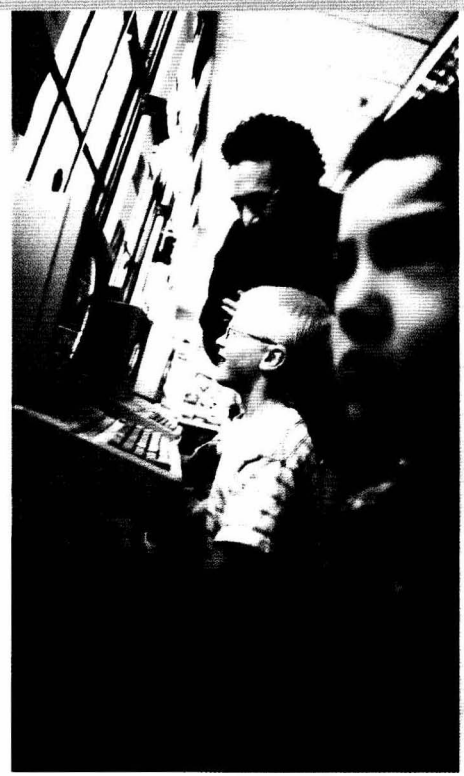

Dewey a respins ceea ce numim teoria educației pasive, în care elevul e „spectator", în favoarea învățării active. El credea că imaginația copiilor ar trebui încurajată și că ei pot învăța mult mai mult prin interacțiune practică.

BERTRAND ARTHUR WILLIAM RUSSELL

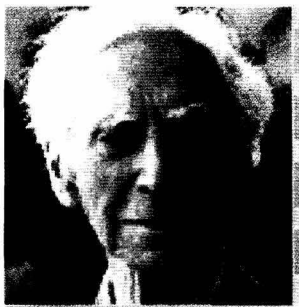

NĂSCUT 1872, Trelleck, Țara Galilor **MORT** 1970, Penrhyndeudraeth

PREOCUPĂRI MAJORE Logica, matematica, epistemologia, metafizica

INFLUENȚAT DE Leibniz, Hume, Kant, Mill, Hegel, Meinong, James, Bradley, Frege

A INFLUENȚAT PE Carnap, Wittgenstein, Ayer, Popper, Quine, Wiredu, Wiggins

PRINCIPALELE OPERE
Principiile matematicii*, *Principia Mathematica (în colaborare cu A.N. Whitehead), ***Problemele filozofiei*, *Cunoștințele noastre despre lumea exterioară*, *Cercetare asupra sensului și adevărului***

Pe scurt:

„Trei pasiuni simple, dar copleșitor de puternice mi-au condus viața: dorința de iubire, căutarea cunoașterii și compasiunea de nesuportat pentru suferința omenirii."

Părinții lui Russell au fost niște liber-cugetători proeminenți; bunicul lui (primul Lord Russell) fusese prim-ministru, iar nașul lui (laic) fusese **John Stuart Mill.** Ambii părinți i-au murit când era mic, iar el și fratele său au fost crescuți de bunicii paterni. După ce a fost educat de meditatori într-o atmosferă extrem de religioasă și de apăsătoare, Russell a plecat la Cambridge să studieze matematica la Trinity College, unde a fost încurajat în interesul său pentru filozofie; după ce și-a luat diploma în matematică, a rămas să studieze pentru examenul superior de licență în etică. În 1895, a fost numit cercetător-asistent pentru șase ani la același colegiu, timp în care a călătorit și a studiat filozofia și economia la Berlin. Întâlnirea cu matematicianul italian Giuseppe Peano (1858-1932) la Paris în 1900 i-a reaprins interesul pentru matematică și logică și a început să lucreze la un proiect prin care urmărea să demonstreze că matematica poate fi redusă la logică și poate fi derivată din aceasta (doctrină numită logicism), proiect în cadrul căruia a scris, în colaborare cu A. N. Whitehead, lucrarea *Principia Mathematica* în trei volume (1910, 1912, 1913). Aceasta l-a condus la descoperirea paradoxului care-i poartă numele, *Paradoxul lui Russell,* care a provocat prăbușirea proiectului logicist al lui **Frege.**

Viața lui Russell a fost plină de conflicte și scandaluri. În 1916, datorită activităților sale împotriva războiului și-a pierdut postul de la Cambridge; a fost amendat atât de colegiu, cât și de guvern, și închis șase luni. În închisoare a scris *Introducere în filozofia matematică* (1919). După război, a vizitat URSS, fiind extrem de dezamăgit de versiunea de socialism pusă în practică acolo, și Republica Populară Chineză, unde a predat o vreme la universitatea din Beijing.

La întoarcerea din China a fondat și a condus împreună cu a doua soție o școală progresistă, apoi a predat la diverse universități și colegii din SUA. Vederile sale liberale despre libertatea sexuală și criticile aduse religiei în lucrări precum *Ce cred eu* (1925) și *Căsătorie și morală* (1929) au stârnit o puternică reacție de dezaprobare publică; numirea lui la City College din New York a fost anulată și a fost exclus din Barnes Foundation, Pennsylvania.

În 1944 a fost invitat să revină la Trinity College în calitate de cadru didactic și s-a întors în Anglia. Pacifismul său a fost moderat de recunoașterea pericolului nazismului și Russell a sprijinit efortul de război al Aliaților. I s-a acordat Ordinul de

De la testele cu bombe cu hidrogen de la începutul anilor '50 Russell participase activ la campanii împotriva testelor nucleare. În 1960 a organizat Comitetul celor 100 format din membrii de bază ai Campaniei pentru Dezarmarea Nucleară. Comitetul pleda pentru acțiunea directă nonviolentă, inclusiv pentru nesupunerea civilă în masă. În 1961 a fost unul dintre numeroșii arestați pentru participarea la un protest al brațelor încrucișate în fața Ministerului Apărării în Whitehall.

merit în 1949 și Premiul Nobel pentru literatură în 1950. După război, convingerile sale pacifiste l-au îndemnat din nou să acționeze și a organizat campanii împotriva cursei înarmării nucleare, devenind președintele fondator al Campaniei pentru Dezarmare Nucleară și lansând împreună cu Albert Einstein un manifest comun, iar după o demonstrație publică a fost închis din nou, la optzeci și nouă de ani. A murit în Țara Galilor.

Russell este probabil cel mai bine cunoscut pentru trei lucruri: *Istoria filozofiei occidentale* (1945), atomismul logic și teoria descrierilor. Prima i-a inițiat pe mulți în filozofie, însă cele două teorii au o importanță mai mare din punct de vedere filozofic.

ATOMISMUL LOGIC

Atomismul logic este teoria semnificației expusă de Russel în articolul „Filozofia atomismului logic" (1918). Potrivit acesteia, analiza limbajului conduce la atomi de sens fundamentali – cărămizi din care sunt construite toate propozițiile. Această analiză se asociază unei analize a lumii, astfel încât atomii logici corespund atomilor metafizici (stări de lucruri sau fapte). Asemenea atomi metafizici, susținea Russell, ar putea fi descoperiți în mod empiric, putând fi cunoscuți prin experiență sau contact perceptiv direct. O problemă cu care se confruntă toți atomiștii e identificarea atomilor. **David Hume** oferise idei simple de culoare, formă etc.; Russell a încercat o asemenea identificare cu obiecte precum *această pată de roșu acum;* **Ludwig Wittgenstein,** care în *Tractatus logico-philosophicus* a continuat și extins metoda lui Russell, a admis că era imposibil să se specifice atomii. Atomismul logic i-a influențat pe pozitiviștii logici, deși Russell și Wittgenstein l-au abandonat ca teorie.

TEORIA DESCRIERILOR

S-ar putea crede că descoperirea adevărului unei propoziții precum: „Caligula a fost nebun" presupune a-l căuta pe Caligula și a constata dacă a fost sau nu nebun. Această metodă funcționează destul de bine până când dăm peste o propoziție precum „Actualul rege al statului Ohio este nebun". Cutreierăm lumea în căutarea actualului rege al statului Ohio și nu-l găsim – dar atunci înseamnă că nu putem descoperi dacă este nebun. Deci propoziția nu are valoare de adevăr și, conform teoriei semnificației a lui Russell, nu are sens. Totuși, înțelegem propoziția, deci ce se întâmplă? Metoda lui Russell consta în a analiza asemenea propoziții astfel încât să pună în evidență structura lor logică (deosebită de cea gramaticală). Astfel, „actualul rege al statului Ohio este nebun" este analizată ca „Există doar un singur lucru care are proprietatea de a fi regele actual al statului Ohio și acel lucru are proprietatea de a fi nebun". Acum trebuie doar să cutreierăm lumea în căutarea a ceva ce are două proprietăți – de a fi regele statului Ohio și de a fi nebun; negăsind un asemenea lucru, declarăm propoziția falsă, nu fără sens.

Toți avem o tendință să credem că lumea trebuie să se conformeze prejudecăților noastre. Opinia contrară presupune ceva efort de gândire și majoritatea oamenilor ar prefera să moară decât să gândească – de fapt, chiar mor.

ABC-ul relativității

SIR ALLĀMEH MUHAMMED IQBĀL

NĂSCUT 1877, Siālkot, Punjab **MORT** 1938, Lahore, Punjab

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, epistemologia

INFLUENŢAT DE Leibniz, Kant, Hegel, Nietzsche, Bergson, Whitehead

A INFLUENŢAT Filozofia islamică modernă

PRINCIPALELE OPERE
Reconstrucţia gândirii religioase islamice

Iqbāl a murit cu nouă ani înainte de crearea statului Pakistan, unde ziua lui de naştere este celebrată ca sărbătoare naţională.

Iqbāl s-a născut în provincia Punjab (pe atunci în India, acum în Pakistan) şi a învăţat la şcoala şi colegiul local din Siālkot înainte să studieze la universitatea din Lahore. A studiat araba şi filozofia, apoi în 1899 a obţinut licenţa în filozofie. A fost numit conferenţiar de arabă la Oriental College din Lahore şi în următorii câţiva ani a devenit faimos ca poet şi a scris prima sa carte (în limba urdu), *Cunoaşterea economiei* (1903).

În 1905 a călătorit în Europa pentru a-şi continua studiile de filozofie, mai întâi la Cambridge, apoi la München, unde şi-a luat doctoratul cu o teză intitulată „Dezvoltarea metafizicii în Persia". Din 1907 până în 1908 a fost profesor de arabă la University of London şi a studiat dreptul devenind avocat în 1908, când s-a întors în Lahore pentru a-şi urma cariera juridică. În timp ce exercita profesia de avocat la Înalta Curte din Lahore, şi-a continuat cariera academică predând filozofia şi literatura engleză şi fiind numit profesor de filozofie la Government College din Lahore în 1911. A fost înnobilat în 1923.

În ciuda carierei juridice, a operei filozofice şi a activităţilor politice, a fost cel mai cunoscut şi respectat ca poet. Celelalte activităţi i-au adus, totuşi, o oarecare faimă, mai ales şase prelegeri pe care le-a ţinut la Madras, la Osmania University de la Hiderabad şi la Aligarh, publicate mai târziu sub titlul *Reconstrucţia gândirii religioase islamice* (1930). La începutul anilor 1930 a călătorit mult în Orientul Mijlociu şi în Europa, participând la conferinţe politice internaţionale, întâlnindu-se cu filozofi şi cu politicieni şi scriind.

El considera că un stat musulman nu era de dorit, întrucât credea în idealul unei comunităţi musulmane mondiale. Totuşi, a susţinut că, măcar pe termen mediu, singura modalitate pentru musulmanii din India să trăiască în conformitate cu dogmele Islamului era într-un asemenea stat şi a organizat campanii pentru crearea unui stat indian musulman (corespondenţa lui sugerează că se gândea de fapt la un Pakistan islamic care să facă parte dintr-un stat federal indian).

Opera filozofică a lui Iqbāl a presupus introducerea a diverse influenţe ale filozofilor occidentali, printre care a lui **Leibniz, Hegel** şi **Nietzsche,** în cadrul erudiţiei lui islamice, oferind astfel promisiunea unei renaşteri a adevăratei gândiri filozofice islamice – o întoarcere a Islamului la locul pe care l-a avut în lumea filozofică –, promisiune care încă nu a fost îndeplinită.

După cum a spus el însuşi:

A exista în durată pură înseamnă a fi un sine şi a fi un sine înseamnă a putea să spui „eu sunt".

Reconstrucţia gândirii religioase islamice

SARVEPALLI RADHAKRISHNAN

NĂSCUT 1888, Tiruttani **MORT** 1975, Mylapore, Madras

PREOCUPĂRI MAJORE Religia, etica, metafizica

INFLUENŢAT DE Platon, Plotin, Sankara, Kant, Hegel, Bergson

A INFLUENŢAT India

PRINCIPALELE OPERE
Filozofie indiană, Tradiţii orientale şi gândire occidentală

Sentimentul religios trebuie să se statornicească drept mod de viaţă naţional. Dacă spiritul va putea vreodată să se simtă acasă în această lume şi nu doar un prizonier sau un fugar, temeliile spirituale trebuie construite în adâncime şi păstrate cu demnitate. Religia trebuie să se exprime prin gândire raţională, acţiune rodnică şi instituţii sociale adecvate.

Radhakrishnan s-a născut într-o familie de brahmani săracă, în sudul Indiei, şi în copilărie şi adolescenţă a învăţat la şcoli din Tituttani şi Tirupati, cu diverse burse. La şaptesprezece ani a intrat la Madras Christian College, unde a studiat ca disciplină principală filozofia, obţinând diploma de licenţă şi apoi pe cea de master la vârsta de douăzeci de ani. Pentru obţinerea diplomei de master a prezentat o teză despre „Etica Vedantei şi presupoziţiile ei metafizice", care a marcat direcţia generală a filozofiei sale ulterioare.

A devenit lector la Madras Presidency College în 1909, unde a continuat să studieze literatura sacră şi filozofică hindusă şi şi-a extins cunoştinţele de filozofie occidentală. A fost numit profesor de filozofie la University of Mysore în 1918, an în care a publicat prima sa carte, *Filozofia lui Rabindranath Tagore;* în perioada petrecută acolo a scris a doua carte, *Domnia religiei în filozofia contemporană* (1920). În 1921, a fost numit la prestigioasa catedră de etică şi ştiinţă a mentalului George al V-lea de la universitatea din Calcutta. În următorii ani a participat la diverse conferinţe importante în toată lumea şi a scris lucrarea sa cea mai cunoscută, *Filozofie indiană* (două volume: 1923 şi 1927).

În 1929, Radhakrishnan a plecat la Oxford, unde a ţinut cursurile Upton de religie comparată, şi apoi cursurile Hibbert la Londra şi Manchester. La întoarcerea în India, a fost prorector la Universitatea Andhra timp de cinci ani, până în 1936 când a fost ales profesor la catedra Spalding de religii şi etică orientale la Oxford University - catedră creată pentru el. În următorii nouă ani, a ţinut cursuri de filozofie şi a organizat campanii pentru independenţa Indiei.

În 1939 a fost ales membru al Academiei Britanice şi s-a întors în India pentru a prelua postul de prorector la Universitatea Benaras Hindu, care, mulţumită lui, a continuat să existe şi să prospere. În 1947, India şi-a dobândit independenţa, iar Radhakrishnan a jucat o serie de roluri importante în noul stat, culminând cu cel de preşedinte între 1962 şi 1967. La şaptezeci şi nouă de ani s-a retras din viaţa publică.

Radhakrishnan a scris un număr mare de opere filozofice şi religioase; deşi poziţia sa filozofică fundamentală se înscria în tradiţia *advaita* sau non-dualistă a lui **Adi Sankara**, el s-a îndepărtat de această tradiţie (şi de o mare parte a gândirii hinduse tradiţionale) argumentând atât pentru un Dumnezeu personal, cât şi pentru un sine unic, personal. A dezvoltat o viziune idealistă care armoniza tradiţia europeană, în special hegeliană, cu tradiţia derivată din *Upanişade*.

Notă:
Ziua de naştere a lui Radhakrishnan este sărbătorită în India ca „Ziua profesorului".

LUDWIG WITTGENSTEIN

NĂSCUT 1889, Viena **MORT** 1951, Cambridge, Anglia

PREOCUPĂRI MAJORE Matematica, limbajul, metafizica, logica

INFLUENȚAT DE Augustine, Leibniz, Kierkegaard, James, Frege, Russell, Carnap

A INFLUENȚAT PE Carnap, Popper, Anscombe, Dummett, Nagel, Kripke

PRINCIPALELE OPERE
Tractatus logico-philosophicus, Cercetări filozofice, Despre certitudine

Cercul de la Viena a fost un grup de filozofi, matematicieni și oameni de știință care au dezvoltat o abordare filozofică distinctivă cunoscută drept pozitivism logic.

Lucrurile despre care nu putem vorbi trebuie trecute sub tăcere.

Tractatus Logico-Philosophicus §7

Wittgenstein a fost mezinul unei familii vieneze înstărite. A fost educat acasă până la paisprezece ani, apoi a învățat trei ani la Realschule din Linz, înainte de a pleca la Berlin să studieze ingineria mecanică. În 1908 s-a dus în Anglia pentru a pregăti un doctorat în inginerie aeronautică la Manchester University. Aici a studiat mai în profunzime matematica și *Principiile matematicii* ale lui **Russell.** La întoarcerea în Germania a lucrat scurt timp sub îndrumarea lui **Frege,** care l-a sfătuit să se ducă la Cambridge să studieze filozofia matematicii cu Russell, ceea ce a și făcut în 1912.

Wittgenstein a petrecut o perioadă scurtă, dar rodnică într-o cabană izolată din Norvegia, unde a scris o mare parte a capodoperei sale timpurii, *Tractatus logico-philosophicus,* dar a izbucnit Primul Război Mondial și s-a înrolat voluntar în armata austro-ungară. După ce a luptat în diverse misiuni, inclusiv pe frontul rusesc, a fost trimis într-un regiment de artilerie în Italia, unde a fost capturat și deținut într-un lagăr de prizonieri. Continuase să-și scrie opera filozofică și terminase un prim proiect al *Tratatului;* i s-a permis să i-l trimită lui Russell la Cambridge și în 1922 acesta a fost publicat, fiind singura carte apărută în timpul vieții.

Odată cu publicarea *Tratatului,* Wittgenstein a considerat că toate problemele (autentice) ale filozofiei fuseseră rezolvate și s-a întors în Austria. A devenit profesor la o școală primară, apoi grădinar și în cele din urmă arhitect (proiectând o casă pentru sora lui). În această perioadă a păstrat legături personale cu unii filozofi și a fost prezentat Cercului de la Viena de către Moritz Schlick. În urma diverselor discuții, Wittgenstein a început să-și dea seama că existau unele probleme în legătură cu opiniile pe care le exprimase în *Tractatus* și în 1929 s-a întors la Cambridge să-și continue studiile filozofice; a devenit membru al Trinity College și i s-a oferit un post de lector.

A petrecut aproximativ cinci ani la Cambridge; însemnările dictate studenților în acea perioadă au fost adunate și publicate postum sub numele de *Caietul albastru* și *Caietul maro* (1952). După o scurtă perioadă petrecută în URSS, s-a întors în Norvegia, unde a lucrat la ceea ce avea să devină *Philosophische Untersuchungen (Cercetări filozofice).* Apoi s-a dus înapoi la Cambridge, devenind profesor de filozofie în 1939 și luându-și cetățenia britanică la scurt timp după aceea. Cu excepția unei perioade în al Doilea Război Mondial, când a lucrat ca sanitar și laborant, a predat la Cambridge până în 1947, când s-a retras pentru a se dedica scrierilor sale. În 1949 s-a descoperit că suferea de cancer de prostată; și-a petrecut

Pe scurt:

Sarcina filozofiei este numai de a analiza aserțiunile noastre pentru a le descoperi pe cele fără sens (fără referință).

Catedra de științe morale a Universității Cambridge, 1913. Russell (al cincilea de la stânga la dreapta pe rândul din față) și G.E. Moore (al treilea de la dreapta la stânga pe rândul din mijloc) erau extrem de influenți. Wittgenstein a studiat cu Russell și au devenit buni prieteni. Wittgenstein a devenit membru activ al Clubului de Științe Morale.

ultimii ani lucrând la Cambridge, Oxford și Viena. Scrierile lui de dinainte de 1949 au fost editate și publicate după moartea sa sub titlul *Cercetări filozofice* (1953), iar opera de după 1949 a apărut sub titlul *Despre certitudine* (1979).

TEORIA SEMNIFICAȚIEI-IMAGINE

Opera lui Wittgenstein poate fi împărțită în două perioade principale: perioada timpurie, marcată de *Tractatus*, și perioada târzie, marcată de *Cercetările filozofice*. *Tractatus* ne prezintă șapte propoziții principale numerotate, la fiecare, în afară de ultima, adăugându-se o serie de propoziții suplimentare grupate în subdiviziuni. Poziția filozofică predominantă este o versiune a atomismului logic. Aceasta este teza conform căreia experiența și înțelegerea noastră despre lume pot fi analizate până când ajungem la principiile fundamentale, la temelie – un ansamblu de fapte atomice care nu pot fi analizate mai departe în fapte mai simple; lumea este formată din fapte, nu din obiecte. Aceasta corespunde teoriei semnificației-imagine formulate de Wittgenstein, potrivit căreia limbajul reușește să facă asertiuni despre lume fiindcă există ceva comun între propoziții și ceea ce descriu ele – fapte actuale (reale) sau posibile. Împreună, ele ne spun că o propoziție care nu poate fi analizată în fapte atomice nu are referință.

LIMBAJUL PRIVAT

În perioada sa târzie, Wittgenstein a rămas atașat ideii de filozofie văzută ca un fel de dezinfectant al gândurilor și aserțiunilor noastre, dar a constatat că tratase limbajul mult prea simplist. Aceasta a condus la o schimbare de abordare, el trecând de la o explicare mai degrabă didactică a modului cum *ar trebui să folosim* limbajul la o cercetare mai atentă a modului cum îl *folosim* de fapt. Una dintre cele mai cunoscute părți ale *Cercetărilor filozofice* este argumentul că un limbaj privat din punct de vedere logic – un limbaj pe care *în principiu* nu l-ar putea înțelege nimeni altcineva pentru că se referă la senzațiile personale ale utilizatorului – e imposibil. Aceasta are repercusiuni importante asupra multor domenii ale filozofiei, fiindcă reduce la un nonsens încercarea empiriștilor de a fundamenta cunoașterea pe experiența individuală.

Opera lui Wittgenstein se situează între tradițiile, continentală și anglo-americană. Asemenea filozofilor de pe continent, el tinde să prezinte înlănțuiri de idei mai degrabă decât o argumentație susținută, însă claritatea și simplitatea stilului, precum și interesul pentru logică și gradul în care o stăpânește sunt mai mult anglo-americane. Este revendicat de ambele tradiții, deși reputația sa în filozofia anglo-americană a mai scăzut.

Înțelegerea noastră asupra lumii poate fi analizată până când dăm de roca de bază – faptele – și nu mai putem înainta.

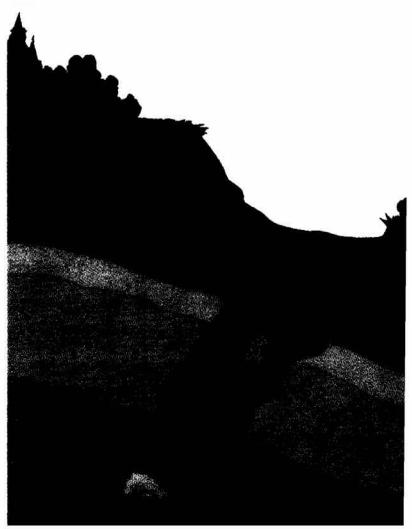

MARTIN HEIDEGGER

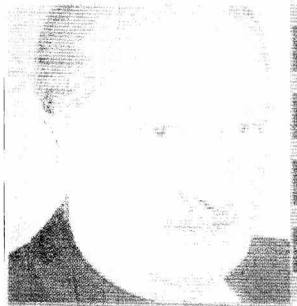

NĂSCUT 1889, Messkirch, Baden **MORT** 1976, Messkirch, Baden

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica

INFLUENŢAT DE Presocratici, Aristotel, Kant, Kierkegaard, Nietzsche, Husserl

A INFLUENŢAT PE Sartre, Ventre, Adorno, Merleau-Ponty

PRINCIPALELE OPERE
Fiinţă şi timp

Am văzut [în nazism] posibilitatea unei rememorări şi a unei renaşteri interioare a poporului şi calea care i-ar permite să-şi descopere vocaţia istorică în lumea occidentală.

„Rectoratul 1933-1934", **Revista de metafizică** *(1985), p. 483*

Nimicul însuşi nimicneşte.

„Ce este metafizica?"

Heidegger s-a născut într-o familie catolică din sud-vestul Germaniei şi era destinat iniţial preoţiei, educaţia sa fiind suportată de biserică – a învăţat mai întâi la Konstanz, apoi la liceu la Freiburg, unde a fost iniţiat în filozofie. A frecventat un seminar iezuit, însă a rămas acolo numai câteva săptămâni. A plecat în schimb la universitatea din Freibug să studieze teologia, dar sănătatea şubredă l-a silit să renunţe la orice gând de preoţie şi s-a reorientat către cursuri de filozofie, matematică şi ştiinţele naturii.

La Freiburg, Heidegger a obţinut doctoratul în filozofie în 1913; a intervenit însă războiul. S-a înrolat, dar din cauza sănătăţii şubrede nu a rămas prea mult timp în serviciul militar, întorcându-se la studii şi devenind lector la Freiburg în 1915. În anul următor, **Husserl,** a cărui operă o studiase, a sosit la Freiburg. După o scurtă întrerupere în 1918, când a fost chemat să lupte pe frontul de Vest, Heidegger a devenit asistentul lui Husserl.

A petrecut acolo cinci ani, devenind reputat, prin prelegerile sale, ca exeget al lui Aristotel. În 1923 s-a mutat la Marburg în calitate de conferenţiar. Deşi era extrem de respectat ca profesor, faptul că nu reuşise să publice îl împiedica să avanseze şi, în 1927, a fost constrâns să publice o versiune neterminată a cărţii *Sein und Zeit (Fiinţă şi timp).* Cartea a fost considerată o importantă operă de metafizică şi datorită ei a obţinut un post de profesor la universitatea din Marburg, pe care însă nu l-a ocupat decât un an. În 1928, Husserl s-a pensionat şi Heidegger s-a întors la Freiburg să-i ia locul.

Odată cu ascensiunea lui Hitler la începutul anilor 1930, Heidegger a început să se implice în politica naţional-socialistă şi la o lună după alegerea sa ca rector al universităţii din Freiburg, în 1933, a intrat în Partidul Nazist. A pus în practică reforme naziste şi s-a îndepărtat de Husserl, fostul său mentor, care a fost umilit public de universitate. După război, în ciuda declaraţiilor sale de nevinovăţie, a fost demis din funcţie şi i s-a interzis să mai predea, însă interdicţia i s-a ridicat în 1949. Şi-a petrecut restul vieţii călătorind, conferenţiind şi scriind, şi a murit în 1976.

Heidegger este poate cel mai potrivit simbol al divergenţei dintre tradiţia anglo-americană şi cea continentală: se spune că în a doua a avut o influenţă enormă (se pot observa aspecte ale stilului său în filozofia europeană mai recentă), în timp ce în prima s-a bucurat de puţină recunoaştere.

Notă:

Prima ediţie a **Sein und Zeit** *era dedicată mentorului său, Husserl. În a doua ediţie, Heidegger a eliminat dedicaţia.*

RUDOLF CARNAP

NĂSCUT 1891, Ronsdorf **MORT** 1970, Santa Monica, California

PREOCUPĂRI MAJORE Matematica, fizica, logica, epistemologia, metafizica

INFLUENŢAT DE Kant, Frege, Russell, Wittgenstein

A INFLUENŢAT PE Wittgenstein, Quine, Popper, Ayer, Putnam

PRINCIPALELE OPERE
Structura logică a lumii,
Sintaxa logică a limbajului,
Bazele logice ale probabilităţii

Ştiinţa este un sistem de enunţuri bazate pe experienţa directă şi verificate experimental. Totuşi, în ştiinţă nu sunt verificate enunţuri singulare, ci întregul sistem sau un subsistem de asemenea enunţuri.

Unitatea ştiinţei

Născut la Ronsdorf în provincia Renania de Nord-Westfalia de azi, în Germania, Carnap avea şapte ani când tatăl lui a murit şi familia s-a mutat la Bremen; acolo a urmat gimnaziul. În 1910 a început să studieze filozofia, fizica şi matematica la universităţile din Iena şi Freiburg (la Iena l-a avut profesor pe **Gottlob Frege**). Cariera academică (pe care o preconiza pe atunci a fi una de fizician) a fost întreruptă de Primul Război Mondial şi, după trei ani în armată, Carnap s-a mutat la Berlin; acolo a studiat fizica, scriindu-şi disertaţia pe o temă care îl interesase de la începutul studiilor – spaţiul şi timpul. Totuşi, a fost sfătuit că lucrarea era mai relevantă pentru filozofie şi s-a hotărât să orienteze disertaţia în această direcţie. Lucrarea a fost publicată în 1922 sub titlul „Der Raum" („Spaţiul").

Din 1923, Carnap a început să facă cunoştinţă cu membrii Cercului de la Viena şi în 1926 s-a mutat la Viena, preluând postul de lector la universitatea de acolo. A devenit curând unul dintre cei mai importanţi membrii ai Cercului şi a publicat în colaborare cu alţi doi membri manifestul Cercului, în 1929. Cu un an înainte, îşi publicase prima lucrare importantă, *Der Logische Aufbau der Welt (Structura logică a lumii)*, în care prezenta un tip de atomism pozitivist, în care fiecare concept, de la cele mai abstracte la cele mai concrete şi obişnuite, era construit pe baza experienţelor noastre imediate (orice concept care nu putea fi analizat astfel era etichetat ca fiind fără sens).

În 1931 a fost numit profesor de filozofie naturală la Universitatea Germană din Praga, unde şi-a scris următoarea lucrare majoră, *Logische Syntax der Sprache (Sintaxa logică a limbajului)* (1934). În timp ce se afla la Praga a fost vizitat de **Willard van Orman Quine**, care avea să fie profund influenţat de opera lui şi care – împreună cu Charles Morris – l-a ajutat să plece în Statele Unite pentru a scăpa de naziști.

Carnap şi-a petrecut următorii şaisprezece ani ca profesor la diverse universităţi din Statele Unite, iar în 1941 a devenit cetăţean american. În anii 1940 a început să fie interesat de semantică, interes care a avut ca rezultat o serie de cărţi importante, printre care: *Introducere în semantică* (1942), *Formalizarea logicii* (1943) şi *Semnificaţie şi necesitate: un studiu de semantică şi logică modală* (1947). Şi-a menţinut interesul pentru bazele fizicii, dar ultima sa operă importantă a fost *Bazele logice ale probabilităţii* (1950). Aceasta prezenta o explicaţie riguros dezvoltată a modului exact în care teoriile ştiinţifice sunt *confirmate* (mai degrabă decât definite, cum susţinuse în lucrările anterioare) de experienţă. A continuat să fie interesat de logica inductivă, la care a lucrat până în 1970, când a murit.

Pe scurt:

Orice concept care nu poate fi redus la experienţe elementare, fundamentale este lipsit de sens.

FENG YOULAN (FUNG YU-LAN)

NĂSCUT 1895, Tanghe, Henan **MORT** 1990, Beijing

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, etica

INFLUENŢAT DE Confucius, Aristotel, Cheng Yi, Zhu Xi

A INFLUENŢAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
Istoria filozofiei chineze,
Xin Li-xue,
Xin Yuan-ren

Feng este poate cel mai bine cunoscut pentru istoria filozofiei chineze, dar a fost unul dintre cei mai originali și mai influenți dintre filozofii chinezi moderni.

Feng Youlan s-a născut într-o familie destul de înstărită și a supraviețuit unei serii de războaie civile și răsturnări politice. A studiat la universitatea din Shanghai și apoi (fiindcă nu putuse găsi pe nimeni care să-i predea filozofia și logica occidentale) la universitatea din Beijing. A absolvit filozofia în 1918 și a plecat cu o bursă Boxer să studieze la Columbia University, întorcându-se în China în 1923; acolo și-a terminat disertația, obținând doctoratul de la Columbia în 1925.

În următorii zece ani a predat la mai multe universități chineze, inclusiv la Universitatea Tsinghua din Beijing. În perioada petrecută acolo și-a publicat opera cea mai cunoscută, *Istoria filozofiei chineze* în două volume, în 1934; lucrarea aplica filozofiei chineze o manieră de abordare occidentală și a devenit opera clasică a genului. În 1933, a publicat *Xin Li-xue (Neo-Lixue* sau *Noua filozofie rațională),* în care a expus un neoconfucianism rațional.

Războiul sino-japonez l-a determinat pe Feng să fugă din Beijing împreună cu studenții și cadrele didactice de la Universitățile Tsinghua, Beijing și Nankai. Ei au format mai întâi Universitatea Temporară Changsha în Hengshan și apoi Universitatea Asociată de Sud-Vest în Kunming. În 1946, universitățile s-au întors la Beijing, dar Feng a plecat la University of Pennsylvania ca profesor invitat. În timp ce se afla acolo a devenit clar că în China comuniștii vor lua puterea. Vederile sale politice mai mult sau mai puțin socialiste l-au făcut să fie foarte optimist în legătură cu viitorul Chinei, iar la întoarcerea în țara sa a studiat marxism-leninismul.

Totuși, climatul politic nu era ceea ce sperase și, pe la mijlocul anilor 1950, s-a trezit că opera îi este atacată. A trebuit să reformuleze și să repudieze o mare parte din ideile sale anterioare și a rescris *Istoria filozofiei chineze* astfel încât să corespundă ideilor preconcepute ale revoluției culturale. A rămas în China, supraviețuind celor mai grele timpuri, și până la urmă și-a redobândit o parte din libertatea de a gândi și de a scrie pe care o avusese, continuând să lucreze până la moartea sa.

Feng a preluat concepte metafizice fundamentale din gândirea chineză tradițională și le-a dezvoltat și analizat folosind filozofia occidentală; astfel, a putut construi o metafizică neoconfucianistă raționalistă, precum și o teorie etică prin care oferea o explicație pentru natura moralei și pentru structura dezvoltării morale a omului.

Temă de reflecție:

Nu este necesar ca omul să fie pios, dar este necesar ca el să filozofeze. Când filozofează, are parte de cele mai mari binecuvântări ale religiei.

JEAN-PAUL SARTRE

NĂSCUT 1905, Paris **MORT** 1980, Paris

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, epistemologia, etica, politica

INFLUENȚAT DE Kant, Hegel, Kierkegaard, Nietzche, Ventre, Husserl, Heidegger

A INFLUENȚAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
L'Être et le néant (Ființa și neantul), L'Existentialisme est un humanisme (Existențialismul este un umanism)

Chelnerul de la cafenea nu poate fi în mod imediat un chelner de cafenea în sensul în care această călimară este *o călimară, sau paharul este un pahar... Exact această persoană* trebuie să fiu *(dacă sunt chelnerul în cauză) și nu sunt.*

Ființa și neantul

Fiindcă tatăl i-a murit când era el mic, Sartre a crescut în casa bunicilor materni. În 1924 s-a înscris la Școala Normală Superioară pe care a absolvit-o în 1929. Începând din 1931 a predat la mai multe licee, cu un an de pauză pentru a studia cu **Husserl** și **Heidegger** la Berlin. În 1938 a publicat primul roman, *La Nausée (Greața).* În 1939 a fost chemat sub arme în al Doilea Război Mondial; a fost luat prizonier în 1940, dar a fost eliberat anul următor. Întors în Franța, și-a reluat activitatea ca profesor și a acționat în Rezistența franceză. A continuat să scrie și, în 1943, și-a publicat opera fundamentală, *L' Être et le néant (Ființa și neantul).*

După război, Sartre a renunțat să mai predea și și-a câștigat existența ca scriitor. La vremea respectivă, concepțiile sale și-au găsit o exprimare în activități politice; deși nu a fost niciodată membru al Partidului Comunist, Sartre era un mare susținător al comunismului și se considera un marxist adevărat. Cu toate acestea, înăbușirea revoluției ungare din 1956 de către sovietici l-a dezamăgit și a condamnat public Partidul Comunist Francez pentru subordonarea față de Moscova. Totuși, și-a continuat filozofia politică și a dezvoltat o formă de socialism existențialist, pe care l-a expus în cartea *Critica rațiunii dialectice* (1960).

În 1964 i s-a decernat Premiul Nobel pentru literatură, pe care însă l-a refuzat; s-ar putea spune că Sartre a fost mai important pentru opera sa cu adevărat literară – mai ales pentru romane precum *La Nausée, Les Chemins de la liberté (Drumurile libertății)* în trei volume, *L'Âge de raison (Vârsta rațiunii), Le Sursis (Amânarea)* și *La Mort dans l'âme (Cu moartea în suflet);* și pentru piese de teatru precum *Les Mouches (Muștele)* și *Huis-clos (Uși închise).*

A petrecut cea mai mare parte a anilor 1960 scriind o lucrare în patru volume despre Flaubert, după care – deși a continuat să lucreze la diferite proiecte – sănătatea lui s-a înrăutățit; a orbit și a murit de o tumoare la plămâni în 1980.

Sartre este celebru ca principal profet al existențialismului – o atitudine față de viață sau o mișcare filozofică ale cărei origini pot fi urmărite în trecut până la **Søren Kierkegaard.** Sartre considera că existențialismul era complementar, în plan personal, abordării politice a marxismului; primul punea accentul pe libertatea (și responsabilitatea) eului individual, iar al doilea își propunea să facă posibilă exprimarea acestei libertăți în libertatea politică.

După cum a spus el însuși:

Pentru-sinele, de fapt, nu este altceva decât pura neantizare a în-sinelui; este ca o gaură de ființă în centrul ființei.

Ființa și neantul

SIR KARL RAIMUND POPPER

NĂSCUT 1902, Viena **MORT** 1994, Croydon, Anglia

PREOCUPĂRI MAJORE Știința, politica, epistemologia, filozofia spiritului

INFLUENȚAT DE Platon, Hume, Mill, Peirce, Carnap, Schlick, Russell, Wittgenstein

A INFLUENȚAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
Logica cercetării științifice, Societatea deschisă și dușmanii ei, Mizeria istoricismului, Conjecturi și refutații: progresul cunoașterii științifice, Sinele și creierul lui

În măsura în care un enunț științific vorbește despre realitate, el trebuie să fie falsificabil: și în măsura în care nu este falsificabil, el nu vorbește despre realitate.

Logica cercetării științifice

Născut într-o familie burgheză de evrei din Viena, tatăl său fiind avocat, Popper și-a petrecut adolescența într-o atmosferă de mari frământări care au marcat Austria după Primul Război Mondial – o experiență care avea să-i influențeze profund gândirea politică. În afară de un an la Conservatorul din Viena, unde a luat cursuri de compoziție pentru pian, Popper a studiat matematica, fizica și psihologia la universitatea din Viena, citind filozofie în timpul liber; și-a luat doctoratul în filozofie în 1928. Îi cunoștea pe membrii Cercului de la Viena și a fost influențat de ei, iar în 1934 și-a publicat prima carte, *Logik der Forschung (Logica cercetării științifice),* dar nu a acceptat pe deplin concepțiile lor (mai mult, demonstra diferențele de opinie față de ei).

Popper și-a petrecut perioada dintre 1930 și 1936 ca profesor de matematică și științe la liceu, dar în 1937, când pericolul invadării Austriei de Germania nazistă a devenit evident, a plecat în Noua Zeelandă, unde a predat nouă ani la Canterbury University College din Christchurch. Influențat de evenimentele din al Doilea Război Mondial, a scris una dintre cele mai bune lucrări ale sale, *Societatea deschisă și inamicii ei* (1945), în care aducea argumente împotriva a ceea ce el considera a fi pericolele diverselor teorii politice, de la cele ale lui **Platon** la ale lui **Marx.**

În 1946 Popper s-a mutat în Anglia pentru a deveni conferențiar la London School of Economics; a ajuns profesor de logică și metodologia științei în 1949 și a rămas acolo până când s-a pensionat, în 1969. În perioada petrecută acolo și-a publicat unele dintre cărțile cele mai importante, printre care *Mizeria istoricismului* (1957), o întoarcere la filozofia politică, și *Conjecturi și refutații: progresul cunoașterii științifice* (1963), care reunește multe dintre articolele sale. A fost înnobilat în 1965 și i s-a acordat titlul Companion of Honour (distincție britanică acordată cetățenilor care au adus servicii deosebite statului – n.tr.) în 1982.

După pensionare a continuat să conferențieze în toată lumea, și a scris cărți remarcabile și bine argumentate când trecuse bine de optzeci de ani, unele în domenii ce-i erau familiare – *Cunoașterea obiectivă: o abordare evoluționistă* (1972) – și altele abordând teme noi – *Sinele și creierul său: un argument pentru interdependență* (1977), scrisă împreună cu Sir John Eccles.

Pe scurt:

Toată cunoașterea umană, fie ea științifică, politică sau filozofică, este conjecturală – generată de mintea creatoare și depinzând de contextul în care este creată.

POLITICA

Principala țintă a argumentelor politice ale lui Popper e istoricismul: doctrina potrivit căreia istoria omenirii este guvernată de

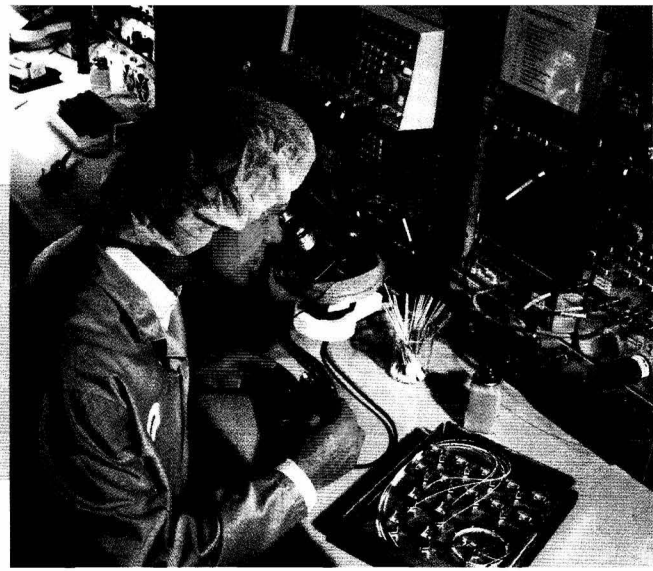

Noi creăm teorii pentru a înțelege lumea, dar observațiile empirice, oricât de multe ar fi, nu pot verifica niciodată definitiv o teorie, pentru că o singură observație o poate falsifica. O dată ce o teorie este falsificată, ea este înlocuită de alta. Știința nu demonstrează teoriile; le acceptă până când sunt dovedite ca neîntemeiate.

legi istorice la fel cum lumea naturală este guvernată de legi naturale. În concepția lui Popper, o predicție cât de cât corectă nu este posibilă când sunt implicate ființele umane, pentru că deciziile lor joacă un rol esențial în evenimente și astfel cauzele se amestecă cu motivele. El afirmă că teoriile istoriciste conduc la instituirea unor societăți închise, autoritare - adică a unor societăți ale căror instituții sunt create în conformitate cu aceste teorii și sunt protejate de schimbare. Preocuparea lui este să definească noțiunea de societate deschisă, în care instituțiile politice pot fi schimbate de către cei conduși și în care se acordă cea mai mare libertate posibilă gândirii, criticii și experimentului politic. Teoriile politice utopice, care încearcă să schimbe societatea dintr-odată și să creeze un fel de stat ideal, sunt respinse în favoarea unei schimbări politice treptate.

FALSIFICAȚIONISMUL

Popper este cel mai bine cunoscut ca filozof al științei, calitate în care a avut o influență enormă, nu numai asupra altor filozofi, ci direct asupra oamenilor de știință. În centrul abordării sale stă noțiunea de falsificare. El susține, ca și **Hume**, că, deși observațiile empirice, oricât de multe ar fi, nu ar putea verifica vreodată în mod definitiv o teorie, doar o singură observație o poate falsifica. Astfel, știința lucrează nu prin adunarea de dovezi în sprijinul teoriilor ei, ci stabilind conjecturi inventive și îndrăznețe pe care încearcă apoi să le falsifice. O teorie e confirmată, dar nu verificată de supraviețuirea ei la asemenea încercări. O conjectură îndrăzneață este una cu un grad înalt de falsificabilitate - una care face multe predicții ce pot fi verificate. Aceasta conduce la un corolar important: o teorie cu adevărat științifică este una care poate fi falsificată, astfel încât orice teorie care nu poate fi falsificată nu e științifică. Astfel Popper demonstrează că sisteme de idei precum astrologia, psihanaliza și marxismul sunt pseudoștiințe.

MINTEA

În *Sinele și creierul său*, Popper se alătură neurobiologului Sir John Eccles pentru a prezenta și susține o teorie dualistă a minții și trupului. Popper oferă o descriere filozofică a principalelor teorii filozofice și prezintă argumentele filozofice aferente. Eccles explică aspectul neurologic al lucrurilor și discută dovezile rezultate din cercetarea creierului, iar într-un capitol final sunt prezentate transcrierile conversațiilor lor cu privire la aceste probleme.

Popper susține că există trei lumi ale experienței: prima e constituită din obiectele fizice, a doua din stările mentale (subiective) și a treia din produsele minții, aceasta fiind atât imaterială, cât și obiectivă. Obiectele din a treia lume, deși sunt create de spirit, există independent de el. Lumea, și mai ales persoana, e o interacțiune complexă între mental și fizic.

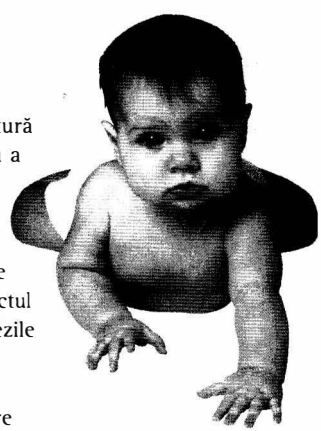

Astfel, bebelușul este un trup - un trup uman în dezvoltare - înainte să devină o persoană, o unitate de trup și de spirit.

Sinele și creierul său
(subliniere în original)

WILLARD VAN ORMAN QUINE

NĂSCUT 1908, Akron, Ohio **MORT** 2000, Boston, Massachusetts

PREOCUPĂRI MAJORE Logica, limbajul, ştiinţa, matematica, metafizica

INFLUENŢAT DE James, Russell, Whitehead, Tarski, Carnap

A INFLUENŢAT PE –

PRINCIPALELE OPERE

Dintr-un punct de vedere logic,
Cuvânt şi obiect,
Teoria mulţimilor şi logica ei,
Modurile paradoxului,
Rădăcinile referinţei

Fiind fiul cel mai mic al unui inginer şi al unei profesoare, preocupările timpurii ale lui Quine au fost mai ales ştiinţifice, deşi, când era încă la şcoală, fratele său l-a iniţiat în opera lui William James; pe când studia matematica la Oberlin College în Ohio a avut ocazia să citească *Principia mathematica* a lui **Russell** şi Whitehead, ceea ce l-a determinat să ia cursuri de specializare în logică matematică.

A absolvit Oberlin College în 1930 şi a obţinut o bursă la Harvard, unde şi-a pregătit doctoratul sub îndrumarea lui Alfred Whitehead; Whitehead l-a prezentat lui Russell, care venise în vizită la Harvard şi cu care Quine a purtat ulterior o corespondenţă îndelungată. După obţinerea doctoratului în 1932, a petrecut un an în Europa cu o bursă acordată de Harvard şi i-a cunoscut pe membrii Cercului de la Viena: pe **A.J. Ayer**, Kurt Gödel şi Moritz Schlick, dar mai ales pe Alfred Tarski şi pe alţi eminenţi logicieni polonezi din Varşovia, şi pe **Rudolf Carnap**, cu care a studiat pentru scurtă vreme la Praga. La întoarcerea în SUA, a preluat un post de asistent cercetător la Harvard, unde a aprofundat mai ales logica, devenind lector de filozofie în 1936 şi conferenţiar în 1941. Cariera sa academică a fost întreruptă de război, în timpul căruia a activat în cadrul diviziei de decodificări a serviciului de informaţii al marinei militare. După război s-a întors la Harvard şi a ajuns profesor în 1948. În 1950 a devenit cunoscut pentru studiile sale în domeniul logicii filozofice, reprezentativă fiind culegerea de articole *Dintr-un punct de vedere logic* (1953). Aceasta includea articolul publicat în 1951 - „Două dogme ale empirismului", şi articolul nou „Semnificaţie şi inferenţă existenţială". Culegerea a fost publicată pe când Quine preda la Oxford ca profesor invitat (1953-1954).

A fost profesor de filozofie la Harvard din 1956, până la pensionarea sa în 1978, după care a rămas la Harvard ca profesor emerit. A continuat să lucreze (şi să călătorească foarte mult) până la moartea lui.

Pe scurt:

Ar trebui să acceptăm ca existente numai acele lucruri care sunt necesare pentru ca explicaţiile noastre să funcţioneze.

Manualele destinate traducerii dintr-o limbă în alta pot fi organizate în moduri diferite, toate compatibile cu totalitatea dispoziţiilor discursului (construcţii lingvistice acceptate de vorbitor – n.tr.), dar incompatibile unul cu altul.

Cuvânt şi obiect

LOGICA ŞI ŞTIINŢA

Filozofia lui Quine a cunoscut două influenţe importante - pragmatismul şi pozitivismul – pe care el le-a adaptat şi le-a modificat pentru a corespunde concepţiilor sale în curs de formare, dar cea mai mare influenţă asupra gândirii lui a exercitat-o filozofia lui Carnap. Cu toate acestea, articolul prin care a devenit cunoscut, „Două dogme ale empirismului", era în mare măsură o respingere a unora dintre ideile fundamentale ale lui Carnap, Quine intenţionând să respingă două dogme ale pozitivismului logic: distincţia analitic/sintetic şi reducţionismul ştiinţific.

Cu privire la prima dogmă, Quine afirmă

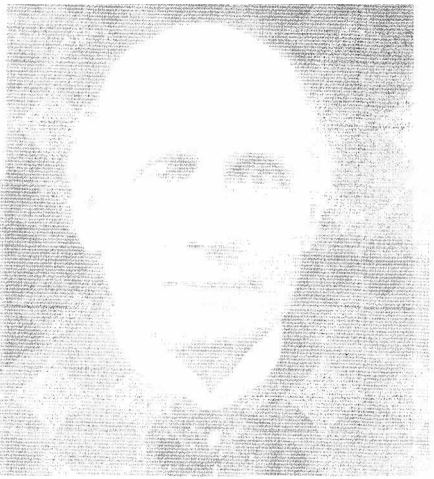

Știința anticipează experiența viitoare

Ca empirist, continui să consider schema conceptuală a științei un instrument destinat în ultimă instanță prezicerii experienței viitoare în lumina celei trecute. Obiectele fizice sunt introduse conceptual în situație ca intermediari la îndemână – nu prin definiție prin prisma experienței, ci doar ca postulate ireductibile, comparabile, din punct de vedere epistemologic, cu zeii lui Homer.

„Două dogme ale Empirismului", *în* Dintr-un punct de vedere logic

că nu există o explicație acceptabilă a analicității, astfel încât această distincție nu poate fi susținută; aceasta îi pune pe pozitiviști în situația de a nu putea justifica adevărul enunțurilor care nu ar putea fi verificate empiric, de exemplu, al enunțurilor matematice. În ce privește a doua dogmă, Quine susține că știința nu poate fi redusă la enunțuri individuale, fiecare verificabil separat, ci e confirmată sau infirmată de experiență ca un întreg, ca o interconexiune de enunțuri care atinge la periferia ei experiențele noastre; astfel, nu este posibil să falsificăm o propoziție izolat de restul. Acest „holism radical" a fost înlocuit în lucrările sale ulterioare de un „holism moderat", în care admitea că enunțurile bazate pe observație pot fi verificate independent și că nu știința în ansamblu este confirmată sau infirmată de experiență, ci subseturi semnificative de enunțuri științifice.

LIMBAJUL

În *Cuvânt și obiect*, Quine introduce o noțiune care a fost larg dezbătută: *indeterminarea traducerii*. Aceasta e teza potrivit căreia, când se confruntă cu o limbă necunoscută, fără a fi ajutați de vorbitori bilingvi, doi lingviști ar putea elabora două versiuni (traduceri) discordante ale limbii respective care totuși ar fi în perfectă concordanță cu faptele observabile (folosirea limbii, răspunsuri la întrebări etc.). Mai mult, nu ar exista temeiuri să alegem o versiune și nu alta; adică traducerea e posibilă. Aceasta are implicații asupra practicilor noastre filozofice; de exemplu, exclude opinia comună potrivit căreia un enunț funcționează prin exprimarea unei propoziții, astfel încât două propoziții folosite pentru a formula enunțuri în același context, de exemplu „it is raining" și „es regnet" („plouă") – ar exprima aceeași propoziție. Enunțurile pot fi întotdeauna interpretate corect ca însemnând lucruri diferite (exprimând propoziții diferite). Totuși, concepția lui Quine se bazează pe presupunerea că semnificația nu conține mai mult decât comportamentul vorbitorului.

EPISTEMOLOGIA NATURALIZATĂ

Poate cea mai puțin atrăgătoare dintre concepțiile lui Quine, această epistemologie naturalizată implică încercarea de a reduce cunoașterea umană la relațiile dintre intrări (inputs) și ieșiri (outputs) – primele fiind datele furnizate de experiență, ultimele fiind credințele sau convingerile noastre. Subiectul uman e văzut ca o mașină fizică, procesând informații și răspunzând la ele. Deci, epistemologia e redusă la psihologie (și, pe deasupra, la o psihologie fizicalistă, întrucâtva behavioristă).

Oricare ar fi statutul teoriilor sale, Quine a exercitat o influență enormă – atât directă, asupra celor cărora le-a fost profesor (printre care **Donald Davidson** și **David Lewis**), cât și indirectă, asupra celor care au citit opera lui și pe aceea a succesorilor (și oponenților) lui. Fără Quine, filozofia modernă ar fi fost foarte diferită.

Alfred North Whitehead a avut o influență considerabilă asupra filozofiei științei, logicii și metafizicii, precum și asupra unor domenii precum etica și educația. A fost profesorul lui Bertrand Russell la Cambridge și mai târziu a colaborat cu el la scrierea lucrării Principia Mathematica *În perioada când a predat la Harvard, Whitehead i l-a prezentat pe Quine lui Russell, cu care acesta a corespondat timp de mulți ani.*

Un enunț e numit analitic dacă e adevărat sau fals numai în virtutea sensurilor cuvintelor pe care le cuprinde; e numit sintetic dacă e adevărat sau fals în virtutea modului cum stau lucrurile în lume.

După Quine, omul e o mașină. Cunoașterea umană e rezultatul procesării unor experiențe și formării unor convingeri.

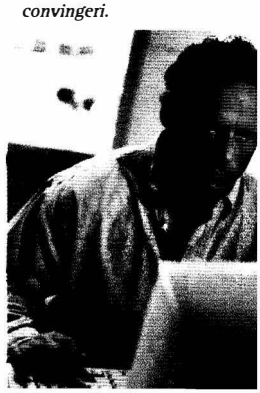

SIR ALFRED JULES AYER

NĂSCUT 1910, Londra **MORT** 1989, Londra

PREOCUPĂRI MAJORE Logica, metafizica, epistemologia

INFLUENȚAT DE Hume, Mill, Russell, Moore, Carnap, Schlick

A INFLUENȚAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
Limbaj, adevăr și logică, Problema cunoașterii, Întrebările fundamentale ale filozofiei

Ayer a învățat la Eton College și la Christ Church. A absolvit în 1932, a călătorit la Viena și i-a întâlnit pe membrii Cercului de la Viena – întâlnire care a imprimat direcția vieții sale academice. Întorcându-se la Oxford, a predat la Christ Church până la izbucnirea războiului, când s-a înrolat în Gărzile Galeze, dar a lucrat mai ales pentru serviciul de informații al armatei. În 1944 a devenit cercetător asistent la Wadham College din Oxford, rămânând acolo timp de doi ani înainte să devină profesor de filozofia spiritului și logică la catedra Grote de la University College. A rămas acolo treisprezece ani, dar în 1959 a fost numit profesor la catedra de logică Wykeham și a devenit membru al New College. A fost înnobilat în 1970. În 1978 s-a retras de la catedră și a rămas membru al Wolfson College până în 1983.

Ayer a devenit cunoscut prin lucrarea *Limbaj, adevăr și logică* (1936), în care prezenta pozitivismul logic într-un stil accesibil și convingător. A adoptat cu entuziasm un pozitivism inflexibil, aplicând foarte riguros criteriul verificabilității: enunțurile religiei, eticii, esteticii și multe enunțuri ale metafizicii erau declarate lipsite de sens, iar multe enunțuri științifice (precum cele privitoare la particulele fundamentale) puteau fi salvate numai prin reinterpretarea lor ca referiri la fenomene observabile.

Pe măsură ce gândirea sa filozofică a evoluat, Ayer și-a dat seama că criteriul verificabilității era prea vag pentru a fi un test util al semnificației și prea strict pentru a accepta cele mai multe activități umane de dobândire a cunoștințelor (mai mult, este un enunț lipsit de sens conform propriului principiu standard). Ayer a modificat criteriul, permițând ca un enunț să fie verificabil de un observator ipotetic care poate călători oriunde în timp și spațiu. Poziția lui Ayer a devenit mai degrabă un empirism practic și lucid, tradițional, decât pozitivism logic (deși *Limbaj, adevăr și logică* continuă să fie publicată, convingând generații de elevi să respingă etica și metafizica drept lipsite de sens). În multe privințe a fost mai rațional și mai receptiv decât unii dintre contemporanii săi, de exemplu, decât **Quine;** deși a respins credințe pentru care nu existau temeiuri solide (precum credința în Dumnezeu), a păstrat anumite convingeri metafizice, cum ar fi explicația dualistă cu privire la spirit, pe care le vedea ca întemeiate pe experiență și pentru care științele naturii nu reușiseră să ofere alternative funcționale (această poziție nu avea legătură cu experiența morții iminente prin care a trecut spre sfârșitul vieții).

După cum a spus el însuși:

Un om rațional este un om care folosește cum se cuvine rațiunea: și aceasta implică, printre altele, să evalueze corect forța evidenței.

Probabilitate și evidență

Criteriul pe care îl folosim pentru a verifica autenticitatea enunțurilor factuale aparente este criteriul verificabilității. Spunem că o frază este semnificativă faptic pentru orice individ dat dacă și numai dacă acesta știe cum să verifice propoziția pe care enunțul pretinde că o exprimă – adică dacă știe ce observații l-ar conduce, în anumite condiții, să accepte acea propoziție ca fiind adevărată sau să o respingă ca fiind falsă.

Limbaj, adevăr și logică

RICHARD MERVYN HARE

NĂSCUT 1919, Backwell, Somerset **MORT** 2002, Ewelme, Oxfordshire

PREOCUPĂRI MAJORE Etica

INFLUENŢAT DE Mill, Moore

A INFLUENŢAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
Limbajul moralei, Libertate şi raţiune, Gândire morală

Hare a învăţat la Rugby School şi apoi şi-a continuat educaţia cu studii clasice la Bolliol College din Oxford, începând din 1937. În ciuda opiniilor sale pacifiste, s-a înrolat voluntar în Artileria Regală în 1939. A luptat în India până în 1942, când a fost luat prizonier de război de japonezi timp de trei ani şi deţinut întâi în Singapore, apoi obligat la muncă forţată la construcţia liniei de cale ferată între Birmania şi Thailanda. Această experienţă l-a marcat atât personal, cât şi profesional, întărindu-i convingerea că filozofia, şi mai ales etica, are o obligaţie fundamentală de a-i ajuta pe oameni să aleagă, de a-i ajuta să-şi trăiască viaţa ca fiinţe morale – nu numai în lumea relativ paşnică şi liniştită a filozofului de profesie, ci şi în lumea mult mai competitivă din afara universităţii.

Întorcându-se în Anglia în 1945, Hare şi-a luat diploma şi a fost numit cercetător asistent la Balliol College. A rămas acolo până în 1966, când a fost ales profesor la catedra de filozofie morală şi s-a mutat la Corpus Christi College. În 1983 s-a retras de la catedrele de la Oxford şi a devenit profesor responsabil cu cercetarea postuniversitară la Univesity of Florida de la Gainsville, unde a rămas până în 1994, călătorind regulat între Florida şi casa sa de la Ewelme în Oxfordshire.

Hare a respins teoria potrivit căreia judecăţile noastre morale sunt doar parafraze ale descrierilor obiectelor lor, dar nu era satisfăcut de alternativele emotiviste clasice, care nu adăugau decât un element emoţional. Opera lui a fost influenţată de abordarea lingvistică a filozofiei; considera că la baza teoriilor formulate de el stătea modul în care sunt folosiţi termenii morali în mod obişnuit. El a recunoscut că rolul primordial al judecăţilor morale este de a recomanda moduri de acţiune şi a susţinut că aceste recomandări devin specific morale în mare măsură fiindcă sunt universalizabile; adică nu se referă la un individ anume, ci se aplică oricărui agent moral. Concepţia lui a devenit cunoscută sub numele de *prescriptivism*.

Hare este cunoscut şi pentru că a susţinut o versiune a utilitarismului, şi pentru analiza pe două nivele pe care a făcut-o gândirii morale, analiză rezultată din pledoaria sa pentru utilitarism. El susţine că oamenii sunt capabili de două tipuri de deliberare morală: deliberarea „arhanghelilor" utilitarişti ai acţiunii, care gândesc critic şi iau decizii folosind principiul utilitar în mod direct, şi a „proletarilor" utilitarişti ai regulilor, care gândesc intuitiv şi acţionează în conformitate cu dispoziţii având caracter de reguli. În viaţa reală, oamenii sunt capabili de ambele tipuri de decizii (şi au nevoie de ele), deşi nu prea se pricep să ia decizii care se încadrează în prima categorie.

În opera ulterioară, Hare a aplicat teoria morală la probleme de etică practică.

Pe scurt:
Judecăţile etice sunt imperative morale care se aplică fiecărui individ în situaţia relevantă.

Pentru a clarifica natura extraordinară a dorinţelor cu adevărat fanatice ale nazistului, să ne imaginăm că putem să-i jucăm următoarea festă [...] Putem să-i spunem: „Poate că nu ştii, dar noi am descoperit că nu eşti fiul celor pe care-i consideri părinţii tăi, ci a doi evrei adevăraţi; la fel şi soţia ta" [...] Credeţi că există vreo probabilitate infimă ca el să spună – după cum logic poate spune – „Foarte bine, atunci, trimiteţi-mă împreună cu toată familia la Buchenwald!"?

DONALD HERBERT DAVIDSON

NĂSCUT 1917, Springfield, Mass. **MORT** 2003, Berkeley, California

PREOCUPĂRI MAJORE Limbajul, logica, epistemologia, metafizica

INFLUENŢAT DE Platon, Aristotel, Spinoza, Kant, Whitehead, Frege, Quine

A INFLUENŢAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
Eseuri despre acţiuni şi evenimente, Cercetări despre adevăr şi interpretare

Davidson şi-a început cariera academică într-un mod mai degrabă neobişnuit pentru un filozof, studiind engleza, literatura comparată şi clasicii la Harvard. Totuşi, în al doilea an de studii a asistat la două prelegeri de filozofie ţinute de Alfred North Whitehead, care l-au determinat să aleagă un alt drum. După ce a absolvit în 1939, a continuat cu studii postuniversitare de filozofie antică luându-şi masteratul în 1941. Munca de pregătire a doctoratului i-a fost întreruptă de al Doilea Război Mondial, în care a luptat mai ales în marină în Mediterană. La întoarcerea în Statele Unite, şi-a terminat teza, obţinând doctoratul în 1949. Una dintre cele mai importante influenţe asupra filozofiei sale a avut-o opera lui **Quine**, acesta fiindu-i profesor în perioada studiilor postuniversitare; efectele imediate ale acestei influenţe au fost o îndepărtare a lui Davidson de literatură şi de istoria ideilor, care îl interesaseră la început, şi o apropiere de aspectele filozofic şi analitic al lucrurilor.

Cariera lui de profesor a început la Queens College în New York, însă în 1951 s-a mutat la Stanford University, unde a rămas până în 1967. În a doua parte a carierei sale de la Stanford a lucrat în colaborare cu Patrick Suppes la teoria deciziei, iar aceasta avea să-i influenţeze considerabil gândirea mai târziu. Cu toate acestea, în anii 1960 a început să scrie opera pentru care a devenit renumit, începând cu articolul publicat în 1963 „Acţiuni, motive şi cauze".

În 1967 a plecat la Princeton, unde a rămas trei ani, după care a predat şase ani la Rockefeller University şi cinci ani la University of Chicago. În 1981 a preluat un post la University of California de la Berkeley, unde a rămas până la moartea sa subită (după o operaţie la genunchi) în 2003.

Pe scurt:

Evenimentele mentale sunt evenimente fizice, dar aceasta nu ne permite să aplicăm mentalului legi fizice.

Jones a făcut-o încet, cu premeditare, în baie, cu un cuţit, la miezul nopţii. Ce a făcut a fost să ungă cu unt o felie de pâine prăjită. Ne este prea familiar limbajul acţiunii pentru a observa de la început o anomalie: „o" din „Jones a făcut-o încet, cu premeditare" pare să se refere la o oarecare entitate, posibil la o acţiune, care este apoi caracterizată în mai multe feluri.

„Forma logică a propoziţiilor acţionale" în **Eseuri despre acţiuni şi evenimente**

MINTE ŞI ACŢIUNE: „MONISM ANOMAL"

Concepţia lui Davidson asupra mentalului este greu de înţeles, şi el a făcut mari eforturi să rezolve contradicţiile profunde care apar în cadrul acesteia (contradicţii pe care tindea să le atribuie mai degrabă temei tratate decât teoriilor sale). A fost un fizicalist fervent, susţinând că există relaţii de cauzalitate numai între evenimente fizice. Spre deosebire de mentorul său, Quine, Davidson a încercat să combine

Pentru a învăța cum să comunicăm într-o limbă, acea limbă trebuie să fie construită dintr-un număr finit de elemente, chiar dacă numărul potențial de expresii din limba respectivă este infinit.

această concepție cu afirmația că termenii mentali nu pot fi reduși la termeni fizici. Aceasta înseamnă că, dacă un eveniment descris ca fiind mental e implicat într-o relație cauzală, evenimentul trebuie să fie de fapt fizic, deși descrierea mentală a acestuia nu poate fi redusă la o descriere fizică. Rezultă că descrierile mentale nu pot apărea în legi științifice și că nu există legi științifice pe baza cărora evenimentele mentale (adică evenimentele descrise ca fiind mentale) să poată fi explicate și prezise. Pe de altă parte, asemenea evenimente sunt supuse constrângerilor raționalității, consecvenței și coerenței; altminteri ele nu constituie mentalul. Fiindcă admite că doar un singur tip de lucru există cu adevărat, Davidson își numește teoria *monism,* și fiindcă descrierile mentale nu pot fi explicate prin prisma unor legi, el numește acest monism *anomal.*

Pentru Davidson, motivele acțiunilor sunt cauzele acestora; la urma urmei, ce ar putea însemna atunci când spunem despre cineva că a acționat din anumite motive, dacă nu că acele motive l-au determinat să acționeze așa? Această teorie este complicată puțin de concepția lui cu privire la acțiuni. O acțiune e un eveniment intenționat sub o anumită descriere: contractarea mușchilor, mișcarea cuțitului, ungerea unei felii de pâine prăjită cu unt – toate acestea constituie același eveniment descris diferit și, în măsura în care sunt intenționale sub acele descrieri, constituie aceeași acțiune.

LIMBAJUL

Scrierile lui Davidson despre spirit și acțiune formează probabil cea mai influentă componentă a operei lui, însă ele sunt strâns legate de filozofia sa asupra limbajului. A afirmat că limbile naturale trebuie să fie construite dintr-un număr finit de elemente pentru ca utilizatorii lor să le stăpânească; astfel, sarcina filozofului limbajului este să arate cum semnificațiile propozițiilor corect construite depind de semnificațiile părților lor. Demersul său implică două componente principale: o teorie a adevărului (inspirată din opera logicianului polonez Alfred Tarski, a cărui definiție a adevărului în limbajele logice formale a adaptat-o la limbile naturale) și o teorie a interpretării radicale (adică o teorie a modului în care putem atribui semnificații unei limbi complet necunoscute până la momentul respectiv). Prima teorie dezvoltă ideea lui **Frege** că semnificația unei propoziții este dată de condițiile ei de adevăr. A doua cuprinde un principiu al caritații, potrivit căruia în interpretarea unei limbi ar trebui să maximizăm numărul de propoziții care sunt adevărate în acea limbă.

Alfred Tarski a studiat și a predat logica și filozofia la Varșovia, iar din 1942 la University of California de la Berkeley. A avut o mare influență în domeniul logicii. Davidson a adoptat teoria lui despre adevărul în limbajele logice formale pentru a argumenta că limbile naturale sunt construite dintr-un număr finit de elemente.

Nu există ceva de genul unei limbi, nu și dacă o limbă este câtuși de puțin așa cum au presupus mulți filozofi și lingviști că este.

„Un deranjament nostim de epitafuri" în **Adevăr și interpretare**

SIR PETER FREDERICK STRAWSON

NĂSCUT 1919, Londra **MORT** –

PREOCUPĂRI MAJORE Logica, limbajul, metafizica, epistemologia, etica

INFLUENȚAT DE Aristotel, Leibniz, Hume, Kant, Wittgenstein, Russell, Ryle, Ayer

A INFLUENȚAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
Introducere în teoria logică, Indivizii, Libertate și resentiment, Scepticism și naturalism, Entitate și identitate, Limitele rațiunii

Pe scurt:

Filozofia ar trebui să se preocupe de lucruri așa cum le cunoaștem, nu de o oarecare lume abstrusă și abstractă care depășește experiența noastră sau de o oarecare teorie formală artificială.

Născut în Ealing în partea de vest a Londrei, fiul unui director de școală, Strawson a studiat mai întâi la Christ's College în Finchley, Londra. A câștigat o bursă la St. John's College de la Oxford și aceasta (pe lângă o bursă de stat și ajutorul unui binefăcător anonim) i-a permis să urmeze cursurile universitare. Inițial, a intenționat să studieze engleza, dar s-a răzgândit înainte să-și înceapă lucrarea de diplomă (în parte fiindcă citise *Contractul social* al lui **Rousseau**) și a trecut la filozofie, politică și economie.

A absolvit în 1940, când a fost chemat sub arme în Artileria Regală. A luptat pe frontul intern, dar a stat un timp în Italia și Austria, în armata de ocupație până la demobilizare, în 1946. La întoarcerea în țară a fost asistent de filozofie la University College of North Wales din Bangor, și în perioada petrecută acolo a candidat pentru o bursă la Oxford și a câștigat-o. Activitatea lui în vederea obținerii acestei burse l-a determinat pe Gilbert Ryle să-l recomande pentru un post de lector la University College din Oxford, iar în anul următor a fost numit cercetător asistent la același colegiu.

Strawson a rămas la Oxford din 1948 până în 1968. În 1950 și-a publicat primul articol important, a cărui influență continuă să se manifeste și azi; în „Despre referință", a prezentat o discuție critică a teoriei lui **Russell** a descrierilor și, astfel, a pus la îndoială convingeri larg acceptate cu privire la modul în care semnificația și adevărul sunt asociate. În 1968 a fost numit profesor la catedra Waynflete de filozofie metafizică de la University of Oxford, ajungând astfel membru de onoare al Magdalen College. A fost înnobilat în 1977.

Conceptul de persoană este logic anterior față de cel de conștiință individuală. Conceptul de persoană nu poate fi analizat ca fiind acela al unui trup însuflețit sau al unui spirit întrupat.

Indivizii

LOGICA ȘI LIMBAJUL

Opera lui din perioada timpurie aborda în principal probleme de logică și limbaj. Strawson s-a înscris în tradiția *filozofiei limbajului obișnuit* ai cărei principali reprezentanți activau la Oxford. Potrivit acestei concepții, multe probleme filozofice apar când scoatem termenii și construcțiile din contextele lor lingvistice normale și ele pot fi rezolvate printr-o analiză atentă a modului de utilizare obișnuit al limbajului. Astfel, în articolul sus-menționat, Strawson a afirmat că Russell înțelesese greșit folosirea unor expresii referențiale precum „actualul rege al Franței", încercând să le facă să corespundă unei anumite teorii filozofice și fiind forțat să parafrazeze. La fel, dar la scară mai largă, în cartea *Introducere în teoria logică* (1952) și în alte lucrări,

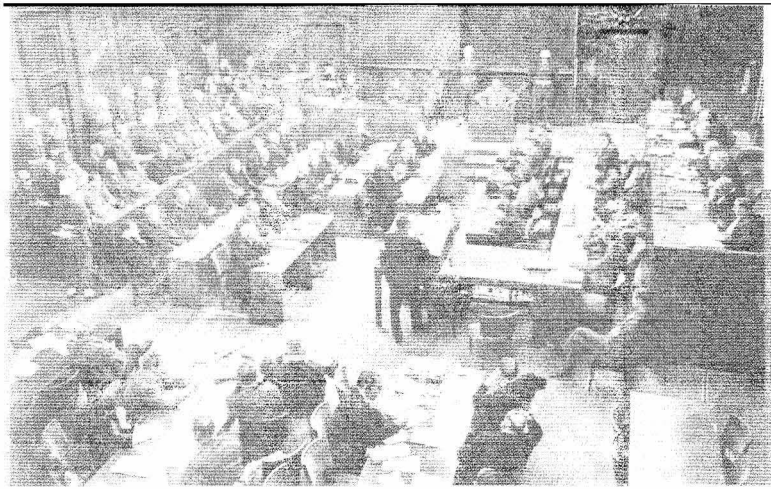

Procesul de la Nürnberg din 1945. Potrivit viziunii filozofice a lui Strawson, conceptele noastre de responsabilitate și de vinovăție sunt compatibile cu ipoteza deterministă; el susținea că, chiar dacă comportamentul nostru ar fi predeterminat, relațiile noastre etice nu s-ar schimba, tot i-am considera pe oameni răspunzători pentru faptele lor.

Strawson a susținut despre conectorii logici din logica formală că erau mult prea îndepărtați de folosirea obișnuită a limbii pentru a permite filozofilor să înțeleagă și să explice limba dintr-un punct de vedere formal.

METAFIZICA

Cartea lui Strawson publicată în 1959 *Indivizii: eseu de metafizică descriptivă* a fost unul dintre factorii cei mai importanți care au readus metafizica în centrul preocupărilor filozofice, de unde fusese în parte exilată de pozitiviștii logici și de succesorii lor. Strawson numește doctrina expusă în această carte metafizică *descriptivă*, pentru a o diferenția de ceea ce el numește metafizică *revizionistă;* aceasta din urmă încearcă să *revizuiască* gândirea noastră despre lume, susținând că aparențele ne induc în eroare în ceea ce privește natura adevărată a realității (el îi situează pe **Descartes, Leibniz** și **Berkeley** în această tabără), pe când metafizica descriptivă încearcă doar să descrie gândirea noastră despre lume, structura gândirii noastre cu privire la lucruri precum corpurile materiale și oamenii (aici îi încadrează pe **Aristotel** și pe **Kant**). Astfel, teoria metafizică a lui Strawson nu reprezintă o îndepărtare completă de la concepțiile exprimate în lucrările anterioare, după cum el însuși explică: „Nu se deosebește în ceea ce privește intenția [de analiza filozofică, logică sau conceptuală], ci doar din punctul de vedere al ariei de cuprindere și generalității" (*Indivizii,* p. 9).

La Strawson, „indivizi" („individuale") înseamnă (obiecte) particulare de bază, primare, identificabile și reidentificabile. Aceasta, crede el, înseamnă că ele trebuie să existe în timp și spațiu, ceea ce exclude spiritele lui Descartes și monadele lui Leibniz. Pe de altă parte, unele dintre ele – oamenii – au atât proprietăți mentale, cât și fizice, iar aceasta îl conduce pe Strawson la un dualism al proprietăților: o persoană nu este alcătuită din două substanțe, ca în schema lui Descartes – este un singur lucru având două tipuri de proprietăți.

Interesul lui Strawson pentru metafizica de tip kantian l-a determinat să scrie despre *Critica rațiunii pure* a lui Kant în una dintre cele mai importante cărți ale sale, *Limitele rațiunii* (1966), care oferea o discuție filozofică având ca subiect central opera lui Kant.

ETICA

În articolul extrem de influent „Libertate și resentiment" (1962, retipărit în 1974 în cartea cu același titlu), Strawson afirmă că a-i considera pe oameni responsabili de faptele lor este o componentă firească a vieții noastre, la care nu putem renunța. Prin urmare, tezele metafizice potrivit cărora toate acțiunile noastre sunt în intregime determinate de cauze anterioare sunt nerelevante pentru comportamentul etic; chiar dacă *(per impossibile)* s-ar dovedi că asemenea afirmații sunt adevărate, relațiile noastre interumane nu s-ar schimba – ***nu s-ar putea*** schimba. Aceasta e o versiune nouă și neobișnuită a concepției filozofice cunoscute sub numele de compatibilism; adică își propune să demonstreze că noțiunile noastre de responsabilitate, de laudă, de vinovăție și de resentiment sunt compatibile cu ipoteza deterministă.

GERTRUDE ELIZABETH MARGARET ANSCOMBE

NĂSCUTĂ 1919, Limerick, Irlanda **MOARTĂ** 2001, Cambridge, Anglia

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, acțiunea, religia

INFLUENȚATĂ DE Aristotel, Anselm, d'Aquino, Hume, Frege, Russell, Wittgenstein

A INFLUENȚAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
Intenția
O introducere la Tractatus-ul lui Wittgenstein

Anscombe era cea mai mică dintre cei trei copii ai unui profesor de științe din Londra. A învățat la Sydenham School din Londra și în 1937 a plecat la Oxford să facă studii clasice la St. Hugh's College; în primul an de colegiu s-a convertit la catolicism. A absolvit în 1941 și a plecat la Cambridge pentru a face studii postuniversitare la Newham College.

În perioada petrecută la Cambridge a asistat la cursurile ținute de **Wittgenstein** și a fost foarte influențată de concepția lui filozofică. În 1946, când s-a întors la Oxford pentru a ocupa un post de cercetător asistent la Somerville College, Anscombe a păstrat legătura cu Wittgenstein; au rămas prieteni foarte buni până la moartea lui, în 1951. Împreună cu G.H. Von Wright și Rush Rhees, Anscombe a fost executoarea lui testamentară (în privința scrierilor sale) și a jucat un rol major în editarea și traducerea în engleză a operei lui; a sa traducere a lucrării *Philosophische Untersuchungen* a fost publicată în 1953 sub titlul *Philosophical Investigation* și a fost urmată de mai multe alte traduceri și scrieri despre opera lui Wittgenstein. A tradus de asemenea, în colaborare cu Geach, o ediție a operelor filozofice ale lui Descartes.

Pe lângă lucrările ei despre alți gânditori – printre care se numărau figuri majore precum Aristotel, Anselm, Toma d'Aquino, Hume și Frege – Anscombe a fost ea însăși un filozof original, iar cartea ei *Intenția* (1957) a fost considerată de multă lume drept o operă fundamentală în filozofia acțiunii. În mod similar, lucrările ei de filozofie morală au condus la o renaștere a eticii virtuții (precum și la introducerea termenului „consecvențialism"). De fapt, filozofia ei morală s-a aflat la originea celor mai multe dintre lucrările sale filozofice – chiar și *Intenția* a fost inspirată în mare parte de opinia ei că Truman era vinovat de crime de război pentru că folosise bombele atomice împotriva civililor japonezi, ea protestând împotriva decernării de Universitatea Oxford a unui titlu de onoare președintelui american.

În 1967, Anscombe a fost numită membru de onoare a Academiei Britanice și în 1970 s-a întors la Cambridge ca profesoară de filozofie, post pe care l-a ocupat până la pensionarea ei în 1986. A petrecut mult timp călătorind în toată lumea, predând și conferențiind.

După cum a spus ea însăși:

... dacă cineva crede într-adevăr, dinainte, *că este discutabil dacă o acțiune precum executarea de către autorități a unor oameni nevinovați trebuie să fie exclusă de la a fi luată în considerare – nu vreau să discut cu el; dovedește că are o minte coruptă.*

„Filozofie morală modernă..."
Philosophy *(1958), p.16*

... intențiile declarate ale guvernului sunt [...] nelimitate. Ei nu au spus: „Când se va face dreptate în chestiunile A, B și C, vom înceta lupta". Au vorbit despre „înlăturarea a tot ceea ce reprezintă hitlerismul" și despre „construirea unei noi ordini în Europa". Ce înseamnă asta dacă nu că intențiile noastre sunt atât de nelimitate încât nu există un moment când noi sau germanii le-am putea spune guvernanților noștri: „Încetați lupta, căci condițiile voastre au fost îndeplinite"?

Cercetare asupra dreptății în războiul actual

JOHN BORDLEY RAWLS

NĂSCUT 1921, Baltimore, Maryland **MORT** 2002, Lexington, Massachusetts

PREOCUPĂRI MAJORE Politica, etica

INFLUENŢAT DE Hobbes, Locke, Rousseau, Mill, Kant, Sidgwick, Berlin, Hart

A INFLUENŢAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
O teorie a dreptăţii, Liberalism politic, Dreptatea ca echitate: o reformulare

Scopul meu este să prezint un concept de dreptate care generalizează şi duce la un nivel de abstracţie superior teoria familiară a contractului social aşa cum este formulată ea de, să spunem, Locke, Rousseau şi Kant.

O teorie a dreptăţii

Născut în Maryland, Rawls a învăţat mai întâi la Kent School din Connecticut. În 1939 a intrat la Princeton, absolvind în 1943; apoi s-a înrolat în armata americană, luptând în infanterie pe frontul din Pacific. A văzut consecinţele dezastruoase ale utilizării bombelor atomice (a publicat un articol în care condamna acţiunile guvernului american). Poate ca urmare a acestei experienţe, a refuzat o înaintare în grad şi a părăsit armata ca soldat.

Rawls s-a întors la Princeton în 1946 şi şi-a terminat doctoratul în filozofie morală în 1950. După doi ani în care a predat la Princeton, a petrecut un an fructuos la Christ Church College de la Oxford cu o bursă Fullbright. La întoarcerea în SUA a devenit mai întâi asistent, apoi conferenţiar la Cornell University. Acolo a publicat un articol intitulat „Dreptatea ca echitate", bazat pe ideile formulate de el la Princeton, Oxford şi Cornell; acest articol a constituit baza multora dintre lucrările sale ulterioare.

În 1960 a devenit profesor la Massachusetts Institute of Technology, însă a predat acolo doar doi ani, după care s-a mutat la Harvard, unde avea să rămână patruzeci de ani. Încă din perioada petrecută la Cornell elaborase ideile care aveau să inspire capodopera. Când a publicat *O teorie a dreptăţii* în 1971, cartea a avut un succes aproape instantaneu, propulsându-l în prim planul filozofiei politice – oricât de multe articole şi cărţi a publicat, Rawls a fost cunoscut întotdeauna ca autor al *Teoriei dreptăţii*. Totuşi, în lucrările sale ulterioare, el şi-a modificat concepţiile, adoptând o atitudine mai degrabă de stânga (în măsura în care o etichetă atât de simplistă poate fi aplicată unui gânditor complex cum a fost Rawls).

Teoria dreptăţii este vastă şi complexă, dar are la bază două principii: unul al egalităţii libertăţilor fundamentale şi un principiu privind inegalităţile sociale şi economice (principiul diferenţei – n.tr.). Al doilea principiu afirmă că asemenea inegalităţi ar trebui permise numai dacă sunt în folosul celor mai dezavantajaţi membri ai societăţii şi că ar trebui să existe *posibilităţi* egale. Echitatea acestor principii, susţine Rawls, este pusă în evidenţă de faptul că le-am alege chiar dacă ne-am afla în ceea ce el numeşte „situaţia originară", în spatele unui „văl de ignoranţă". Adică dacă ar trebui să alegem tipul de societate în care ar urma să trăim, fără să ştim cine am fi în acea societate – dacă nu am cunoaşte sexul, condiţia socială, sistemul de valori, talentele etc. pe care le-am avea – am alege o societate echitabilă în cel mai înalt grad. Aşadar, am alege cele două principii formulate de Rawls.

După cum a spus el însuşi:

Fiecare persoană posedă o inviolabilitate bazată pe dreptate, care nu poate fi încălcată nici măcar în scopul bunăstării generale.

O teorie a dreptăţii

THOMAS SAMUEL KUHN

NĂSCUT 1922, Cincinnati, Ohio **MORT** 1996, Cambridge, SUA

PREOCUPĂRI MAJORE Știința

INFLUENȚAT DE Koyré, Bachelard, Popper, Quine, Fleck

A INFLUENȚAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
Revoluția copernicană, Structura revoluțiilor științifice, Tensiunea esențială

Kuhn a studiat fizica la Harvard, absolvind în 1943. În al Doilea Război Mondial a lucrat la Harvard, apoi la Biroul SUA pentru Cercetare Științifică și Dezvoltare în Europa. După război și-a reluat studiile de fizică teoretică la Harvard. În timp ce își pregătea doctoratul preda un curs unui grup de studenți nespecialiști în științe, curs pentru care a făcut cercetări de istoria științei; acestea i-au subminat în asemenea măsură concepția asupra naturii științei încât a început să studieze istoria și filozofia științei. A devenit asistent de educație generală și istoria științei.

În 1956, Kuhn s-a mutat la University of California de la Berkeley, unde și-a publicat prima carte, *Revoluția copernicană* (1957), un studiu asupra evoluției cosmologiei heliocentrice. A devenit profesor de istoria științei în 1961 și și-a publicat cea mai celebră și influentă carte, *Structura revoluțiilor științifice* (1962). A devenit profesor de filozofie și istoria științei la Princeton, în 1964. În perioada petrecută acolo a scris *Tensiunea esențială* (1977) și ultima sa carte, *Teoria corpului negru și discontinuitatea cuantică* (1978). În 1983, după un an în care a fost membru al New York Institute for The Humanities, a plecat la Massachusetts Institute of Technology, devenind profesor la catedra de filozofie până în 1991. În *Structura revoluțiilor științifice*, Kuhn a prezentat o explicație a modului cum se dezvoltă știința mai degrabă decât a modului în care *ar trebui* să o facă. Știința normală, susținea el, constă în rezolvarea de probleme, activitate întreprinsă de oameni de știință care lucrează în cadrul unui set comun de teorii, presupuneri și tehnici de fond, și modele tipice, numit paradigmă. Problemele care nu pot fi rezolvate – anomaliile – se acumulează, iar tensiunea care rezultă de aici duce la o revoluție științifică, la schimbarea paradigmei și înlocuirea ei cu una nouă. Știința normală continuă să se dezvolte în cadrul acestei noi paradigme până la următoarea schimbare.

Deși explicația dezvoltării științifice era edificatoare în multe privințe, o problemă a teoriei lui era utilizarea excesivă a termenului de „paradigmă", astfel încât nu avea un înțeles clar. În articolul „Noi reflecții despre paradigme", Kuhn a corectat acest lucru, folosind termenul de „matrice disciplinară" pentru sensul mai larg al cuvântului „paradigmă" (valorile, convingerile, tehnicile împărtășite de comunitatea științifică) și „model" pentru sensul mai restrâns al acestuia (teorii-model, standard care oferă un model acceptat de rezolvare a problemelor).

Notă:

Noțiunea de paradigmă este una dintre cele mai greșit înțelese din filozofie, fiind folosită greșit în tot felul de domenii neștiințifice (îndeosebi artistice), unde nu prea are sens, dar impresionează, părând extrem de intelectuală.

Într-un sens pe care nu pot să-l explic, susținătorii paradigmelor concurente își exercită profesia în lumi diferite. [Și procedând astfel] cele două grupuri de oameni de știință văd lucruri diferite când privesc din același punct în aceeași direcție.

Structura revoluțiilor științifice

PREZENTARE GENERALĂ
FILOZOFIA ȘTIINȚEI

Timp de peste două mii de ani, filozofia a inclus ceea ce numim astăzi științele naturii, cele două discipline începând să se separe cu adevărat abia în epoca modernă timpurie. Totuși, această separare nu a fost niciodată totală. Relația dintre știință, filozofie și filozofia științei este una complexă, în care nu există linii de demarcație clare, nearbitrare. Un semn al apropierii lor (sau poate una dintre cauzele acesteia) este faptul că mulți filozofi ai științei și-au început cariera ca oameni de știință.

Există mai multe moduri în care putem distinge metodele științei de cele ale filozofiei. Cel mai evident este faptul că știința este interesată de experiența empirică, de cunoașterea dobândită prin observație atentă. Conform așa-numitei concepții *empiriste naive* asupra științei, oamenii de știință încep prin a face observații pentru a elabora teorii, generalizează pornind de la acele observații și apoi verifică teoriile respective făcând observații noi. Această concepție este naivă întrucât nu realizează că distincția dintre observație și teorie este departe de a fi una clară; toate observațiile sunt cel puțin legate și dependente de concepte și competențe, și în cel mai rău caz sunt încărcate de teorie. Mai mult, ce anume poate fi considerat observație? Folosirea simțurilor, fără alt ajutor, sau putem folosi instrumente? Folosirea unui telescop se poate numi observație? Dar a unui radiotelescop? Dar a unui microscop optic? Dar a unui microscop electronic de scanare?

Mulți oameni de știință moderni resping filozofia, considerând-o nerelevantă pentru știință. Majoritatea își întemeiază punctul de vedere pe acceptarea unei variante a „criteriului verificabilității" al pozitivismului logic (potrivit căruia numai ceea ce poate fi verificat empiric are sens); adică ei resping filozofia pe baza acceptării fără reflecție a unei teorii filozofice de mult discreditate (și care exclude o mare parte din știință, precum și pe ea însăși). Totuși, mulți, dacă nu cei mai mulți oameni de știință fie s-au considerat în egală măsură filozofi și savanți (ca, de exemplu, Darwin și Einstein), fie cel puțin au recunoscut influența filozofiei asupra operei lor (**Popper** este un filozof amintit adesea în această privință).

Există multe întrebări fundamentale la care încearcă să răspundă filozofia științei: Care este natura științei? Cum se deosebește ea de disciplinele neștiințifice și care este relația ei cu acestea? Pot fi considerate științe adevărate discipline precum istoria, economia, sociologia și psihologia? Ce condiții trebuie să îndeplinească o explicație științifică pentru a fi corectă? Ce constituie progres științific? Care este statutul teoriei științifice? Pe lângă acestea, există întrebări care rezultă din domeniile individuale ale științelor, mai ales din fizică și, mai recent, din biologie: Care este natura spațiului și a timpului? Ce implicații metafizice are teoria cuantelor? Ce este viața? Sunt speciile diviziuni naturale ale lumii viețuitoarelor sau sunt clasificări create de om?

Filozofia modernă a științei tinde să se concentreze asupra unei întrebări esențiale: Care este exact statutul teoriilor științifice? Sunt ele încercări de a descrie lumea sau doar niște instrumente predictive? Adică, încearcă știința să descopere adevărul despre cum este lumea (și mai ales lumea inobservabilă) sau nu este preocupată decât de producerea de consecințe verificabile (și utilizabile)? Primul tip de concepție este cunoscut sub numele de realism, al doilea sub numele de instrumentalism. Instrumentalismul îndeosebi îmbracă diferite forme, de la pozitivismul logic rudimentar care neagă că propozițiile despre inobservabil ar avea vreun sens, până la „empirismul constructiv" care admite că teoriile încearcă într-adevăr să descrie lumea, dar că numai consecințele verificabile contează pentru știință.

Una dintre principalele reacții realiste la instrumentalism este cunoscută sub numele de argumentul că *nu există miracole* (asociat mai ales cu scrierile din perioada timpurie ale lui Putnam): dat fiind că teoriile științifice produc într-adevăr multe predicții care se confirmă, acest lucru ar fi o coincidență uimitoare dacă teoriile nu ar fi, cel puțin parțial, descrieri adevărate ale naturii lumii.

SIR MICHAEL ANTHONY EARDLEY DUMMETT

NĂSCUT 1925, Londra **MORT** –

PREOCUPĂRI MAJORE Logica, limbajul, matematica, epistemologia, metafizica

INFLUENȚAT DE Brouwer, Frege, Wittgenstein

A INFLUENȚAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
Frege: filozofia limbajului, Adevăr și alte enigme, Originea filozofiei analitice, Baza logică a metafizicii, Mările limbajului

Născut la Londra, Dummett a învățat la Sandroyd School din Wiltshire și la Winchester College, după care a luptat in armata britanică din 1943 până în 1947. La intoarcerea din război s-a înscris să studieze filozofia, politica și economia la Christ Church College, Oxford, absolvind în 1950, când a obținut un post de cercetător asistent la All Souls College, Oxford. A ținut și cursuri de filozofie la Birminghan University timp de un an (1950-1951) și în 1962 a fost numit conferențiar de filozofia matematicii la Oxford. În 1979 a fost ales profesor la catedra de logică de la Oxford și a ocupat acest post până la pensionarea sa, în 1992. De-a lungul anilor a fost profesor invitat la universități din întreaga lume. El și soția lui, Ann, s-au implicat în cauze sociale, mai ales în lupta împotriva rasismului și în problema imigrației; Dummett a scris despre amândouă aceste subiecte. A găsit timp să publice mai multe lucrări despre tarot.

Dummett a adus contribuții importante in multe domenii ale filozofiei, mai ales in filozofia limbajului, in logica filozofică și in metafizică, dar prima sa lucrare importantă a fost *Frege: filozofia limbajului* (1973). A continuat să studieze și să scrie despre **Frege** de-a lungul intregii cariere și este unul dintre cei mai importanți și influenți specialiști în filozofia lui Frege.

Pe scurt:

Adevărat este ce este probat; fals este ce este probat ca neadevărat.

LIMBAJUL

Limbajul se află în centrul operei filozofice a lui Dummett. Mai mult, el susține că filozofia dinainte de Frege greșea insistând asupra primatului epistemologiei, în loc să se intemeieze pe studiul limbajului. Aceasta este o atitudine controversată din mai multe puncte de vedere, nu in ultimul rând pentru că Frege insuși pare să nu-și fi dat seama că se ocupă de limbaj (el credea că scrie despre logică și gândire).

După Dummett, controversa dintre realiști și antirealiști e de fapt o controversă despre semantică – despre modul cum limbajul își dobândește semnificația. Realiștii susțin că toate enunțurile care au sens sunt fie adevărate, fie false (aceste este *principiul bivalenței)* și că aceasta nu depinde de noi. Astfel, un realist care vorbește despre trecut va susține că „Ethelred cel Nehotărât a avut indigestie în ziua când a împlinit douăzeci și unu de ani" e fie adevărată, fie falsă, deși nu există nici o modalitate de a spune care afirmație este corectă. Pe de altă parte, antirealiștii susțin că adevărul unui enunț depinde de dovezile care există în sprijinul sau împotriva lui – de condițiile in care enunțul ar putea fi afirmat sau negat. Fiindcă nu putem prezenta nici o dovadă pentru sau împotriva enunțului despre Ethelred, acest enunț nu este nici adevărat, nici fals. Respingerea principiului bivalenței leagă opiniile lui Dummett

Conflictul dintre realism și antirealism este un conflict despre tipul de semnificație posedată de enunțurile din clasa în discuție.

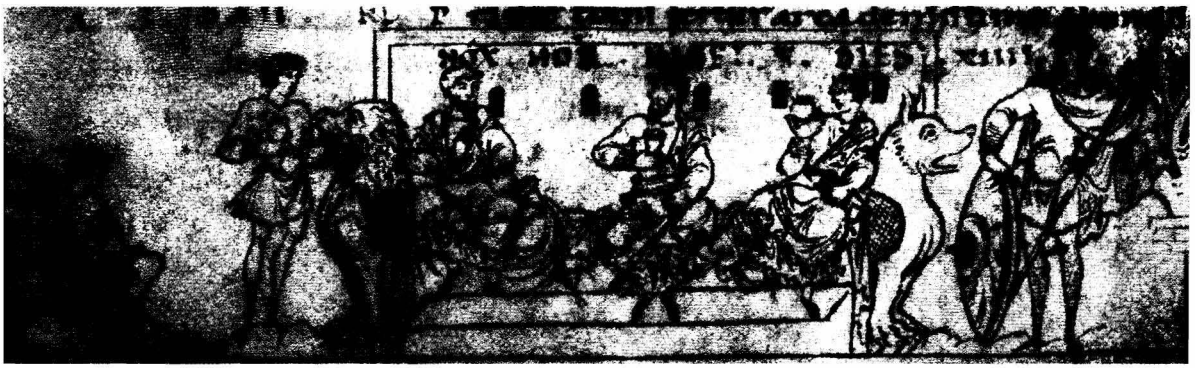

despre limbaj și adevăr de concepția lui despre matematică.

MATEMATICA

Dummett este în mare măsură răspunzător pentru interesul continuu pentru o anumită perspectivă antirealistă asupra matematicii: *intuiționismul*. Acesta a fost expus pentru prima dată de matematicianul olandez L.E.J. Brouwer (1881-1966) și afirmă că obiectele matematice nu sunt reale sau independente de noi, după cum susțin realiștii platonicieni, ci sunt construite de matematicieni. Astfel, un enunț matematic este doar o expunere de către un matematician a ceea ce el a creat și este adevărat sau fals numai dacă există o dovadă că este adevărat sau nu. În cazurile în care nu există o asemenea dovadă, enunțul nu are valoare de adevăr – nu este nici adevărat, nici fals.

De fapt, Dummett nu a acceptat versiunea de intuiționism a lui Brouwer, pentru că aceasta se baza pe obiectele și operațiile particulare din mințile matematicienilor. În schimb, a preluat metoda de abordare de bază, dar a argumentat că ceea ce contează pentru adevărul unui enunț matematic este să existe o demonstrație a acestuia; apoi devine sarcina matematicianului să construiască o asemenea demonstrație.

Dezacordul dintre realiști și antirealiști are implicații directe și practice pentru matematică și logică. De exemplu, date fiind o demonstrație că adevărul unui oarecare enunț *p* implică adevărul unui alt enunț *q* și o demonstrație că falsitatea lui *p* implică de asemenea adevărul lui *q*, realistul trage concluzia că *q* este adevărat chiar dacă nu dispune de nici o demonstrație că *p* este adevărat sau fals, fiindcă, potrivit principiul bivalenței, *p* trebuie să fie ori adevărat, ori fals, și ambele posibilități îl implică pe *q* (ca fiind adevărat). Pe de altă parte, antirealistul respinge acest principiu și de aceea are mai mult de lucru; trebuie să demonstreze că *p* este fie adevărat, fie fals.

Dummett a popularizat termenul de antirealism pentru rezolvarea unor controverse. Fiecare controversă are o formă comună, dar conținutul diferă foarte mult. În fiecare controversă există o poziție realistă și una antirealistă. Fiecare aplică enunțului o metodă logică diferită. În această controversă privind un enunț despre trecut, un realist ar susține că enunțul „Ethelred cel Nehotărât a avut indigestie în ziua când a împlinit douăzeci și unu de ani" trebuie să fie adevărată sau falsă. Antirealistul ar susține că adevărul enunțului depinde de dovezile existente în sprijinul lui sau împotriva lui.

A învăța o limbă presupune a învăța ce justificări sunt necesare pentru propoziții de diverse tipuri. În etapele inițiale, copilul trebuie să răspundă aserțiunilor altora; dar mai târziu, el trebuie să pună sub semnul întrebării eventualele aserțiuni, chiar pe cele general acceptate.

Frege: Filozofia limbajului

JACQUES DERRIDA

NĂSCUT 1930, El-Biar, Algeria **MORT** 2004, Paris

PREOCUPĂRI MAJORE Limbajul, lingvistica, politica, epistemologia

INFLUENȚAT DE Marx, Rousseau, Saussure, Lévi-Strauss, Heidegger

A INFLUENȚAT PE Majoritatea filozofilor poststructuraliști

PRINCIPALELE OPERE

De la Grammatologie, L'Écriture et la Différence, La Dissémination, Spectres de Marx

Jacques Derrida s-a născut pe 15 iulie 1930 într-o familie de evrei din Algeria; pe atunci această țară era colonie franceză. A fost exmatriculat în 1941 din cauza legilor antisemite în vigoare în timpul regimului de la Vichy și o vreme l-a interesat mai mult fotbalul; nu a reușit la examenul de bacalaureat în 1947 și a intrat la École Normale Supérieure din Paris abia la a treia încercare, în 1954. După ce a obținut diploma, a predat timp de patru ani la Sorbonna, înainte să revină la École Normale Supérieure, unde și-a desfășurat o mare parte din carieră. Totuși, Derrida a fost tratat ca o celebritate mai ales în departamentele de engleză ale universităților americane și a ținut regulat cursuri în California și New York. A murit pe 8 octombrie 2004.

Pe scurt:

Analizând ipotezele și procesele din spatele scrierii și vorbirii, putem pătrunde dincolo de ele și descoperi noi moduri de a vedea lumea.

LIMBAJ ȘI DIFERENȚĂ

Puțini gânditori au fost citați atât de greșit și de abuziv ca Derrida, în egală măsură de adepții și de detractorii lui, și, așa cum se întâmplă cu toate ideile, teoriile lui Derrida trebuie înțelese în contextul social și intelectual al timpului. Filozofia franceză din anii 1960 era dominată de lingvistica teoreticianului elvețian Ferdinand de Saussure. Saussure a afirmat că limba este un sistem în care esențiale pentru înțelegere nu sunt cuvintele înseși, ci *diferențele* dintre ele. Un cuvânt sau un semn individual nu are sens în sine, ci prin modul în care diferă de alte semne, atât fonetic/grafic *(semnificantul)*, cât și în ce privește conceptul *(semnificatul)*, sensul cuvântului. O schimbare arbitrară a semnificanților, de exemplu de la „cal" la „mal", produce o schimbare fundamentală a sensului.

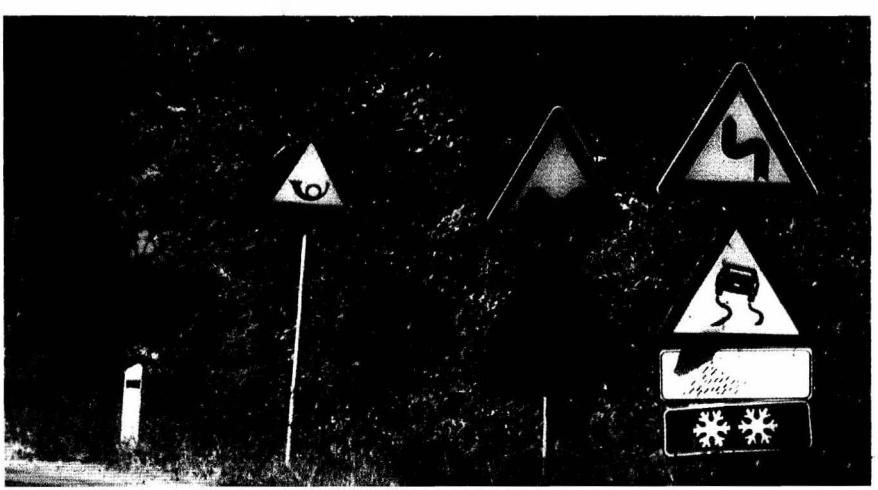

Sensul adevărat se află în diferențele dintre semne, iar aceste diferențe devin ele însele noi semne.

Închiderea metafizică

Cred că toate conceptele propuse până acum, pentru a gândi articularea unui discurs și a unei totalități istorice, sunt prinse în închiderea metafizică pe care o pun aici sub semnul întrebării, căci nu cunoaștem alte concepte și nu putem produce altele, și nici nu vom putea produce cât timp această închidere metafizică ne limitează discursul... Prin urmare, munca noastră constă în a pune în discuție structurile interne ale acestor texte ca simptome.

Astfel, Saussure era interesat de structurile profunde care guvernează acest înțeles, mai degrabă decât de limbajul de suprafață ca atare. Inspirați de unele descoperiri științifice cum ar fi decodificarea ADN-ului, alți gânditori precum antropologul Claude Lévi-Strauss au extins analiza limbajului realizată de Saussure la alte sisteme sociale precum familia și structurile politice, afirmând că și acestea puteau fi interpretate ca sisteme asemănătoare limbajului. Acest „structuralism" era cadrul teoretic împotriva căruia Derrida a reacționat.

Inovația lui Derrida a fost să arate că diferențele semnificanților *nu se termină niciodată:* fiecare nou sens devine el însuși un nou semnificant, creând ceea ce el a numit „un joc infinit". Nu există nici un punct de oprire stabil în limbaj și totuși, în același timp, fiindcă avem nevoie ca întotdeauna cuvintele să aibă sensuri precise, le tratăm ca și cum ar avea și împiedicăm procesul jocului infinit în viața obișnuită. Derrida a numit această tensiune dintre mișcarea de schimbare dinamică și împiedicarea mișcării în limbaj „*différance*", combinând termenii din franceză pentru diferență și amânare.

DECONSTRUCȚIE

Este important să precizăm că Derrida nu a făcut acest lucru doar de dragul dezbaterii academice, ci pentru a destabiliza ceea ce el considera a fi o diviziune grosolană a lumii în perechi de felul inocență/vinovăție sau autenticitate/artificiu, în operele unor filozofi precum Lévi-Strauss și Rousseau. Autorii înșiși nu sunt neapărat conștienți de aceste diviziuni, pe care le folosesc pentru a formula puncte de vedere despre valoarea relativă a anumitor culturi sau idei, în comparație cu altele. Analizând textual, în amănunt, operele acestor autori, Derrida a încercat să descopere ipotezele și obiectivele ascunse în scriitura lor și astfel să analizeze și să „deconstruiască" structura rigidă cu care lucrau, oferind minților noastre posibilitatea unor moduri de gândire noi și mai puțin forțate.

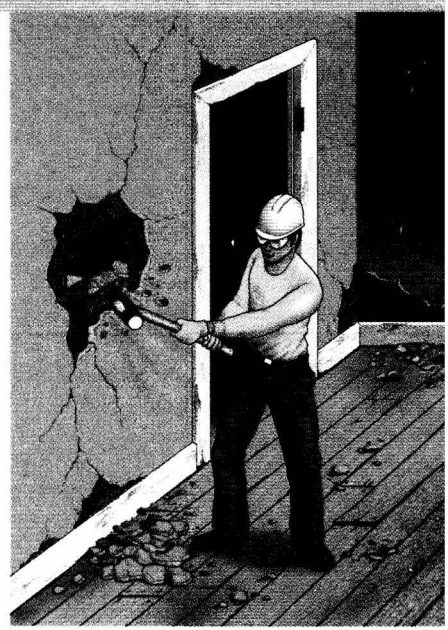

Deconstrucție: dărâmarea zidurilor pentru a crea spații noi.

Derrida a fost adesea aspru criticat de dreapta politică pentru că ar fi negat că adevărul este posibil și a fost „deturnat" de absolvenții de facultate liberali pentru a justifica analize și mai misterioase despre jocurile televizate și jucăriile pentru copii. Dacă preferința sa pentru jocurile de cuvinte și stilul lui neclar i-au subminat dorința de a fi înțeles de oamenii obișnuiți din afara mediului academic, radicalismul eforturilor sale de a depăși polaritățile simpliste bine/rău, care compromiteau politica vremii, nu poate fi tăgăduit.

PREZENTARE GENERALĂ
FILOZOFIA AFRICANĂ

Filozoful kenyan Henry Odera Oruka distinge ceea ce el numește patru direcții în filozofia africană: etnofilozofia, sagacitatea filozofică, filozofia naționalist-ideologică și filozofia profesionistă. De fapt, ar fi mai realist să le numim candidate la statutul de filozofie africană, reținând că mai multe dintre ele ar putea să corespundă acestui statut.

Etnofilozofia presupune consemnarea credințelor din culturile africane. Într-o asemenea abordare, filozofia africană este considerată a reprezenta un ansamblu de credințe împărtășite, o viziune comună despre lume – ea aparține comunității, nu este o activitate a individului.

Sagacitatea (înțelepciunea) filozofică este un fel de versiune individualistă a etnofilozofiei, în care sunt consemnate credințele anumitor membri excepționali ai unei comunități. În acest caz, premisa este că, deși majoritatea societăților reclamă din partea membrilor lor un anumit grad de conformism în ceea ce privește credințele și comportamentele, câțiva dintre acești membri ajung la un nivel deosebit de înalt de cunoaștere și înțelegere a viziunii despre lume a culturii lor; aceștia sunt numiți înțelepți. În unele cazuri, înțeleptul depășește simpla cunoaștere și înțelegere, ajungând să reflecteze și să se îndoiască – acestea două (reflecția și îndoiala) devenind activitățile vizate de înțelepciunea filozofică.

O problemă imediată este că nu toate reflecțiile și întrebările sunt filozofice; de altfel, dacă filozofia africană ar fi definită doar prin prisma înțelepciunii filozofice, atunci ideile înțelepților nu ar putea face parte din filozofia africană, pentru că ei nu le-au consemnat de la alți înțelepți. De asemenea, potrivit acestei concepții, singura diferență dintre antropologia sau etnologia nonafricană și filozofia africană pare să fie naționalitatea cercetătorului.

Problema, atât în cazul etnofilozofiei, cât și în cazul înțelepciunii filozofice, este că există în mod cert o diferență importantă între filozofie și istoria ideilor. Nu contează cât de interesante pot fi pentru filozof credințele unor populații precum Akan sau Yoruba, ele rămân credințe, nu filozofie. A le numi filozofie înseamnă a folosi un sens secundar al acestui cuvânt, precum, de exemplu, în propoziția: „Filozofia mea este «vie și lasă și pe alții să trăiască»".

Filozofia naționalist-ideologică ar putea fi considerată un caz special de sagacitate filozofică, în care sunt studiați nu înțelepții, ci ideologii. Alternativ, am putea-o considera un exemplu de filozofie politică profesionistă. În orice caz, rezultă aceeași problemă: trebuie să menținem o distincție între ideologie și filozofie, între ansambluri de idei și un anumit mod de a raționa.

Filozofia profesionistă este concepția potrivit căreia filozofia este un anumit mod de a gândi, de a reflecta și raționa; ea afirmă că un asemenea mod de gândire este relativ nou pentru (majoritatea culturilor din) Africa și că filozofia africană trebuie să se dezvolte ca o activitate filozofică întreprinsă de africani și aplicată unor probleme care prezintă interes pentru ei (deși poate că nu în exclusivitate). Acest tip de concepție ar fi răspunsul intuitiv pe care cei mai mulți filozofi occidentali (fie ei din tradiția analitică sau din cea continentală) l-ar da la întrebarea: „Ce este filozofia africană?"

Etnofilozofii încearcă să arate că filozofia africană este specifică acestui continent, insistând foarte mult asupra atributului „africană" și aproape pierzând din vedere „filozofia". Principalii lor rivali sunt filozofii profesioniști, care susțin că filozofia africană trebuie să se dezvolte din activitatea filozofică desfășurată de africani, și prin urmare pun mare accent pe „filozofie", riscând să piardă din vedere caracteristica „africană"; totuși, acest risc nu este nicidecum inevitabil și mulți filozofi africani au reușit să-l evite, printre ei numărându-se Kwame Anthony Appiah, Kwame Gyekye, Kwasi Wiredu, Oshita O. Oshita, Lansana Keita, Peter Bodurin și Chukwudum B. Okolo.

KWASI WIREDU

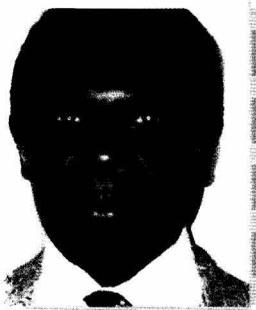

NĂSCUT 1931, Kumasi, Ghana **MORT** –

PREOCUPĂRI MAJORE Logica filozofică, epistemologia, metafizica, politica

INFLUENŢAT DE Platon, Hume, Kant, Russell, Dewey, Ryle, Hampshire, Strawson

A INFLUENŢAT PE –

PRINCIPALELE OPERE

Filozofia şi o cultură africană

Universale şi particulare culturale: o perspectivă africană

Wiredu a învăţat la liceul Adisadel din 1948 până în 1952; acolo a descoperit filozofia – mai întâi dialogurile lui **Platon,** apoi opera lui **Bertrand Russell.** A fost student la Universitatea Ghana, în Legon, absolvind în 1958, după care şi-a continuat studiile la University College de la Oxford, obţinând masteratul în filozofie în 1960. La Oxford i-a avut profesori pe Gilbet Ryle, **Peter Strawson** şi Stuart Hampshire şi şi-a scris teza despre „Cunoaştere, adevăr şi raţiune". A predat filozofia la University of Keele (care la acea vreme se numea University College of North Staffordshire) timp de un an, înainte să se întoarcă la Universitatea Ghana în 1961. A predat acolo douăzeci şi trei de ani, devenind şef al departamentului de filozofie în 1971 şi profesor în 1981, la un an de la publicarea primei sale cărţi, *Filozofia şi o cultură africană.*

A fost profesor invitat la University of California din Los Angeles (1979-1980), la Universitatea Ibadan, Nigeria (1984), la University of Richmond, Virginia (1985), la Carlton College, Minnesota (1986) şi la Duke University, Carolina de Nord (1994-1995 şi 1999-2001). A fost membru al Woodrow Wilson International Center for Scholars (1985) şi al National Humanities Center din Carolina de Nord (1986). Din 1987 ocupă postul de profesor de filozofie la Univesity of South Florida, în Tampa.

Wiredu susţine că este important să distingem între credinţele şi concepţiile populare despre lume care pot fi întâlnite în toate culturile, fiind specifice acestora, şi filozofie. El se opune metodelor etnofilozofiei şi înţelepciunii filozofice de abordare a filozofiei africane; o asemenea „filozofie populară", cum o numeşte el, poate face parte din filozofia adevărată (el spune că propria operă este „îndatorată gândirii metafizicienilor ale căror nume nu au fost pomenite şi care au lăsat culturii Akan [cultura mea] ghicitori cosmologice pe ritmurile tobelor"), dar numai dacă este însoţită de o argumentare riguroasă şi de o analiză critică. Filozofia lui Wiredu se înscrie categoric în filozofia profesionistă, iar el este unul dintre cei mai mari specialişti în acest domeniu din filozofia africană modernă.

În conformitate cu modul în care el înţelege natura filozofiei, metodologia lui Wiredu implică aplicarea metodelor analizei şi argumentării (influenţate îndeosebi de filozofia pragmatistă a lui **Dewey** şi de interesul pentru limbaj al lui Ryle şi **Strawson**) la resursele lingvistice şi culturale bogate ale propriului popor, în domenii precum adevărul şi drepturile omului. Rezultatul este un demers în întregime filozofic şi prezintă interes pentru orice filozof educat în orice cultură; totuşi, filozofia lui este în esenţă şi în mod fundamental africană.

Pentru ca un sistem ideologic să fie asociat cu o anumită rasă, cu un anumit popor, cu o anumită regiune sau cu anumită naţiune, este suficient ca el să fie sau să devină o tradiţie vie acolo. Nu contează dacă este indigenă sau împrumutată integral sau parţial de la alte popoare.

„Despre definirea filozofiei africane" în **Filozofia africană: textele fundamentale,** *ed. T. Serequeberhan, p. 106*

Pe scurt:

Wiredu reprezintă filozofia africană, dar filozofia lui nu este relevantă numai pentru Africa.

DAVID WIGGINS

NĂSCUT 1933, Londra **MORT** –

PREOCUPĂRI MAJORE Metafizica, logica, etica

INFLUENȚAT DE Aristotel, Leibniz, Hume, Frege, Peirce, Russell, Quine, Davidson

A INFLUENȚAT PE –

PRINCIPALELE OPERE

Identitate și continuitate spațio-temporală, Identitate și substanță, Nevoi, valori și adevăr, Identitate și substanță (ediție revizuită)

Născut la Londra, Wiggins a urmat St. Paul's School și a făcut studii clasice la Brasenose College de la Oxford. A început să studieze filozofia fără mare tragere de inimă, dar curând a fost entuziasmat și captivat. În 1957 s-a înrolat în serviciul civil, dar după un an a plecat cu o bursă la Princeton. În 1959 a devenit lector de filozofie la New College, Oxford, și a fost ales membru al colegiului în anul următor și a rămas acolo până în 1967, când a devenit profesor de filozofie la Bedford College, în Londra. În 1981 s-a întors la Oxford pentru opt ani ca membru al University College, înainte să se ducă din nou la Londra ca profesor de filozofie la Birkberk College. În 1993 a fost numit profesor la catedra de logică de la Oxford și s-a întors la New College unde a rămas până la pensionarea lui în anul 2000.

Wiggins nu a urmat niciodată moda în filozofie; uneori s-a remarcat prin modul constant în care a lucrat singur într-un relativ anonimat, în timp ce o succesiune de stele au strălucit pe firmamentul filozofiei. Totuși, odată ce strălucirea lor s-a stins, pe el îl putem găsi tot acolo urmărind cu încăpățânare argumentul acolo unde acesta îl conduce. Trăsătura care caracterizează opera lui filozofică în care tratează subiecte diverse este o preocupare pentru natura lucrurilor, pentru lume și pentru noi – întrebarea metafizică privind modul cum obiectele „sunt articulate sau izolate sau descoperite sau schițate sau formate sau croite în lume".

După cum a spus el însuși:

Cu cât mai mari sunt obstacolele pe care natura sau alți oameni ni le pun în cale și cu cât mai mici sunt șansele de reușită, cu atât cei mai mulți dintre noi vom considera că totul are mai puțin sens. [...] Până la urmă, sensul [unei acțiuni] depinde de rezultatul așteptat, iar așteptările depind de rezultatele obținute în trecut.

Nevoi, valori și adevăr

Wiggins oferă o combinație de nominalism (sau conceptualism) și realism: un fel de realism conceptualist. El afirmă că, deși alegem modul cum conceptualizăm realitatea, nu alegem ce există și poate fi conceptualizat; deși impunem linii de demarcație între tipuri de lucruri, nu o facem arbitrar – există modalități corecte și incorecte de a impune aceste demarcații. În etică, Wiggins prezintă o combinație asemănătoare de elemente de subiectivism și de realism, formulând o teorie morală obiectivistă potrivit căreia judecățile morale sunt condiționate subiectiv în ceea ce privește sensul lor, dar urmăresc adevărul. De exemplu, când cercetăm tot ceea ce însemnă sclavia, devine evident că nu putem gândi altceva decât că sclavia este intolerabilă și imorală.

... ce concepte de clasificare (în engl. sortal concepts *– n.tr.) aplicăm experienței determină ce putem descoperi acolo, dar acesta trebuie înțeles în modul nespectaculos în care înțelegem enunțul că mărimea și ochiurile unui năvod nu determină ce pești sunt în mare, ci pe aceia pe care îi vom prinde.*

„Despre identificarea precisă a unui obiect ", în P. Pettit și J. McDowell ed., **Subiect, gândire și context**, *p. 171*

THOMAS NAGEL

NĂSCUT 1937, Belgrad **MORT** –

PREOCUPĂRI MAJORE Mentalul, epistemologia, etica, politica

INFLUENŢAT DE Kant, Wittgenstein, Strawson, Rawls, Wiggins, Williams, Kripke

A INFLUENŢAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
Posibilitatea altruismului, Veşnice întrebări, Perspectiva de nicăieri, Egalitate şi subiectivitate

Nagel a absolvit Cornell University în 1958. A urmat apoi Corpus Christi College de la Oxford unde a obținut masteratul în filozofie în 1963. A predat mai întâi la University of California de la Berkeley din 1963, apoi la Princeton University din 1966 până în 1980 avansând de la gradul de asistent la cel de profesor. În perioada în care era conferențiar și-a publicat prima carte, *Posibilitatea altruismului* (1970); a doua lucrare – *Veșnice întrebări* (1979) – a apărut cu un an înainte ca el să se mute la New York University, unde e profesor de filozofie și profesor de drept la catedra Fiorello LaGuardia.

Opera lui Nagel e poate cea mai puternică pledoarie împotriva oricăror teorii fizicaliste, funcționaliste, neurobiologic reductive sau eliminative ale conștiinței din filozofia modernă. El susține ireductibilitatea nu numai a conceptelor mentale, ci, mai important, a realității faptelor subiective și afirmă că acestea sunt inseparabile de subiectul care experimentează lumea dintr-un punct de vedere personal; el consideră acest punct de vedere esența conștiinței, nu doar o reflecție asupra ei. Astfel, conștiința implică în esență că a fi o anumită ființă conștientă înseamnă a avea trăiri sau experiențe conștiente subiective. Acest fapt incontestabil este cel mai mare semn de întrebare la adresa afirmațiilor oricărei teorii moniste sau reducționiste; el marchează diferența semnificativă dintre fenomenele fizice, pentru care reducția e posibilă, și fenomenele subiective, unde încercările reductive sunt imposibile.

Fără a lua în considerare faptul că a fi o ființă conștientă înseamnă a avea anumite trăiri, teoriile moniste sunt mai puțin interesante și se anulează singure; luându-l în considerare, asemenea teorii sunt imposibile. Esența filozofiei lui Nagel este cuprinsă în articolul său cel mai influent, „Cum e să fii liliac?" (1974), republicat în *Veșnice întrebări*.

Opera lui Nagel în domeniul filozofiei morale și politice este de asemenea realistă și kantiană ca manieră de abordare, descoperind în faptele conștiinței de sine cel puțin condițiile necesare pentru posibilitatea și natura moralității și altruismului, egalității și angajamentului politic. Ființele conștiente au capacitatea de a se da înapoi și de a reflecta asupra lor înșeși, asupra vieților lor și asupra lumii. În aceste domenii, Nagel este interesat în principal de raționalitatea și autonomia practice – capacitatea de a gândi și de a alege călăuziți de imperativele raționale practice.
De asemenea, ca și Kant, el se opune oricăror perspective relativiste și reductive asupra moralității și teoriei politice.

Nagel a scris, de asemenea, o introducere în filozofie destinată cititorilor mai tineri și intitulată **Oare ce înseamnă toate astea?** *(1987).*

După cum a spus el însuși:

Întocmai precum există cerințe raționale impuse gândirii, există cerințe raționale impuse acțiunii, iar altruismul este una dintre ele.

Posibilitatea altruismului

SAUL AARON KRIPKE

NĂSCUT 1940, New York **MORT** –

PREOCUPĂRI MAJORE Logica filozofică, limbajul, metafizica, epistemologia

INFLUENȚAT DE Mill, Frege, Russell, Wittgenstein, Wiggins

A INFLUENȚAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
Numire și necesitate, *Wittgenstein despre reguli și limbajul privat*

Născut la New York, Kripke a crescut în Omaha, Nebraska. A studiat la Harvard, absolvind în 1962. A fost un fel de copil minune, publicând articole despre logică pe când era încă adolescent, iar după absolvire a fost numit cercetător asistent la Harvard, post pe care l-a ocupat (în timp ce preda și la Princeton ca lector și apoi conferențiar) până în 1966, după care a devenit lector la Harvard (1966–1968). A plecat de acolo pentru a prelua un post de conferențiar la Rockefeller University în 1968, devenind profesor în 1972, dar în 1976 s-a mutat la Princeton, unde a rămas până azi, ajungând profesor emerit în 1997. Este profesor distins de filozofie la New York Graduate Center și membru al American Academy of Arts and Sciences și al British Academy.

Kripke e important în filozofie în principal pentru realizările sale în trei domenii: semnificație, metafizică și modalitate, deși modul iconoclast în care discută câteva dintre ideile lui **Wittgenstein** a fost de asemenea influent. Este neobișnuit printre filozofii moderni prin aceea că o mare parte din opera lui nu este publicată, existând doar sub forma unor înregistrări audio sau ca manuscrise.

Dacă durerea este un proces cerebral, ea nu poate exista fără să fie simțită ca durere.

SEMNIFICAȚIE, MODALITATE ȘI MINTE

În *Numire și necesitate* (1980), lucrare bazată pe prelegerile ținute la Princeton, Kripke a criticat teoria descriptivistă a semnificației enunțată de filozofi precum **Frege** și **Russell** – adică acea concepție potrivit căreia un nume funcționează prin asocierea cu descrieri cărora le corespunde obiectul la care se referă numele. Asemenea lui **J.S. Mill**, el neagă că numele proprii au înțelesuri. În schimb, prezintă o teorie cauzală a referinței, potrivit căreia un nume desemnează sau se referă la un obiect datorită unui șir de cauze care leagă de o botezare inițială folosirea numelui prin intermediul comunităților succesive de vorbitori. Botezarea inițială ar putea să fi presupus o descriere, dar aceasta s-a pierdut pe măsură ce numele a trecut de la un utilizator la altul.

Kripke introduce noțiunea de designare rigidă. O expresie referențială este un designator rigid dacă desemnează același obiect în toate lumile posibile în care acel obiect există; este un designator non-rigid sau slab dacă desemnează obiecte diferite în lumi diferite. Descrierile definite sunt, în general, designatori slabi, pe când numele (inclusiv termeni precum „durere" sau „stare cerebrală") sunt designatori rigizi. Expresiile „compozitorul cântecului «Scrapple from the Apple»" și „Charlie Parker" se referă de fapt amândouă la același lucru, dar Parker ar fi putut să nu compună „Scrapple from the Apple" – așadar, în timp ce „Charlie Parker" desemnează mereu aceeași persoană, „compozitorul cântecului..." îl desemnează pe Dizzy Gillespie în unele lumi posibile, pe Thelonius Monk în altele și chiar pe precocele Saul Kripke în unele lumi stranii. Charlie Parker figura pe coperta albumului *Jazz at Massey Hall* înregistrat în 1953 sub numele de „Charlie Chan", deci este

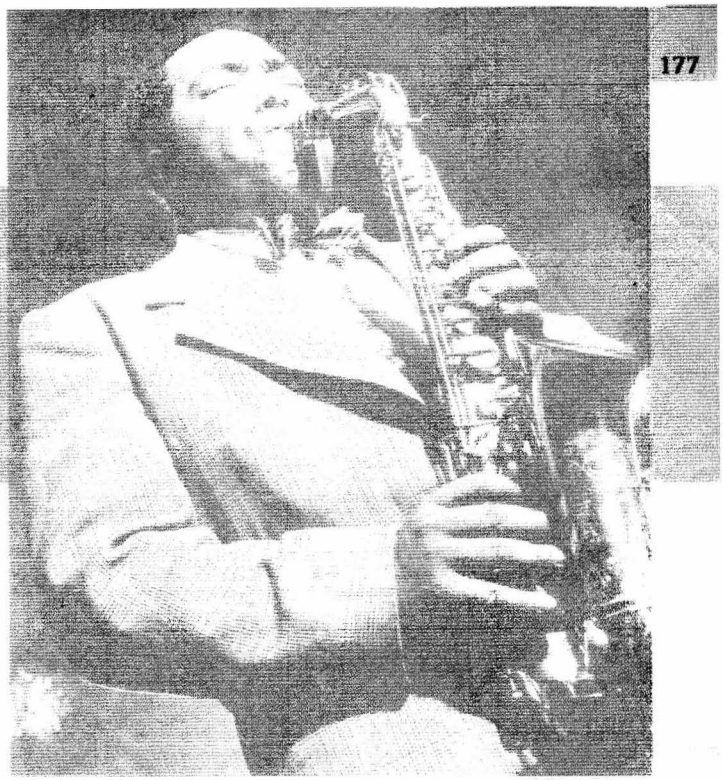

Kripke a respins descriptivismul lui Frege și Russell în favoarea unei teorii cauzale a referinței. Un nume propriu, precum Charles Parker, își dobândește semnificația printr-un act inițial de numire. Numele este un designator rigid pentru că din acel moment (al numirii) se referă la entitatea numită în toate lumile posibile.

adevărat că Charlie Chan *este* (adică este aceeași persoană, este identic cu) Charlie Parker. Orice enunț de identitate adevărat este cu necesitate adevărat, totuși nu puteam ști că Charlie Chan era Charlie Parker decât prin experiență. Există, deci, adevăruri necesare care pot fi cunoscute doar empiric.

Există două abordări principale ale ideii că un obiect are esență: prima, că esența e modul în care alegem să descriem obiectul, nu o caracteristică a obiectului însuși (poziție adoptată de **Quine**), și a doua, adoptată de Kripke, că esența e o anumită proprietate sau un set de proprietăți ale obiectului care pot fi descoperite empiric. În timp ce esența unui tip de substanță e ceva de genul structurii ei moleculare, esența unui individ (sau lucru individual) este originea lui; de exemplu, natura esențială a apei este de a fi H_2O, în timp ce natura esențială a unei ființe umane este fertilizarea unui anumit ovul de un anumit spermatozoid.

Kripke argumentează că stări precum durerea au esențe; de exemplu, esența durerii, ceea ce constituie durerea, este senzația de durere - caracterul ei dureros. Asociind metafizica și limbajul, dacă „durere" și „stare cerebrală" sunt designatori rigizi, atunci, dacă durerea și starea cerebrală (neurofiziologică) sunt identice, ele sunt identice în mod necesar. Dar dacă este posibil să existe starea cerebrală relevantă fără caracter dureros, sau viceversa, ele nu sunt cu necesitate identice și, astfel, nu sunt identice deloc. Fizicalismul, care identifică durerea cu o anumită stare fizică sau funcțională, este așadar fals.

WITTGENSTEIN

Kripke a publicat o selecție dintr-o serie de prelegeri ținute la Princeton sub titlul *Wittgenstein despre reguli și limbajul privat* (1982). Cartea nu e atât un comentariu al operei târzii a lui **Wittgenstein** cât o lucrare filozofică având ca punct de plecare și de interes unele dintre pozițiile și argumentele lui Wittgenstein - deși Kripke oferă o explicație cam neobișnuită a esenței preocupărilor lui Wittgenstein. El consideră că argumentele lui Wittgenstein se concentrează asupra problemei respectării regulilor și încearcă să arate că argumentul privind limbajul privat este o aplicație specifică a acelor idei generale. Acest punct de vedere e atât de diferit de cel îndeobște acceptat, încât criticii au botezat subiectul cărții sale „Kripkenstein".

Teoria numelor văzute ca mănunchiuri de descrieri este o teorie foarte frumoasă. Singurul defect pe care cred că-l are este probabil comun tuturor teoriilor filozofice. E greșită.

Numire și necesitate

Pe scurt:

Esența unui lucru este originea lui.

DAVID KELLOGG LEWIS

NĂSCUT 1941, Oberlin, Ohio **MORT** 2001, Princeton, New Jersey

PREOCUPĂRI MAJORE Logica, limbajul, metafizica, epistemologia, etica

INFLUENȚAT DE Leibniz, Hume, Ryle, Quine, Strawson

A INFLUENȚAT PE –

PRINCIPALELE OPERE

Convenție, Contrafactuale, Despre pluralitatea lumilor, Părți ale claselor

Părinții lui Lewis erau amândoi cadre universitare, unul profesor de administrație, celălalt istoric specialist în Evul Mediu. Și-a început educația la Oberlin High School, unde a dezvoltat un interes pentru chimie și chiar s-a înscris inițial la Swarthmore College să studieze chimia. După un an la University of Oxford (1959-1960), unde a asistat la cursurile unor personalități precum Ryle, Grice, **Strawson** și Austin, s-a reorientat către filozofie la întoarcerea la Swartmore. După ce a absolvit în 1964 și-a continuat studiile la Harvard, pregătindu-și doctoratul sub conducerea lui **Quine.**

În 1966 a plecat la University of California, Los Angeles ca lector și și-a publicat teza de doctorat sub titlul *Convenție: un studiu filozofic,* în care a folosit concepte ale teoriei jocurilor pentru a analiza convenții lingvistice. În 1970 s-a mutat la Princeton în calitate de conferențiar, devenind profesor în 1973. În același an și-a publicat una dintre cele mai importante cărți, *Contrafactuale,* în care a prezentat o analiză nouă și extrem de influentă a condițiilor contrafactuale în termenii unei teorii a lumilor posibile și a introdus teoria cu care avea să fie strâns asociat toată viața – realismul modal. În *Despre pluralitatea lumilor* (1986), din care o parte o constituie prelegerile ținute la catedra John Locke de la Oxford în 1984, și-a extins teoria realismului modal și a oferit o argumentare detaliată în favoarea ei. A rămas la Princeton până la moarte, în 2001 în urma unor complicații provocate de diabetul de care suferise toată viața. I-a plăcut foarte mult să călătorească, mai ales cu trenul, iar Australia a ocupat un loc special în inima lui, devenind într-un fel a doua sa țară.

Interesele filozofice ale lui Lewis au fost vaste, așa cum o demonstrează conținutul celor cinci volume de articole complete publicate până acum: etică, politică, metafizică, epistemologie, logică filozofică, limbaj – a abordat o paletă largă de subiecte, de la găuri la lumi, de la **Anselm** la **Mill,** de la spirit la călătoriile în timp. În tot ceea ce a scris, stilul lui este riguros, angajat și clar, dar poate lucrul cel mai caracteristic pentru el este atitudinea față de alți filozofi și mai ales față de critică: nu prea putem găsi vreo carte sau vreun articol care să atace concepțiile lui și să nu conțină un mesaj în care autorul îi mulțumește pentru ajutorul acordat. Ceea ce conta pentru el – ceea ce iubea – erau

Pe scurt:

Supervenienta humeană: [...] doctrina potrivit căreia lumea este un vast mozaic de chestiuni locale de fapt particular, doar o succesiune de lucruri mărunte.

Introducere la
Articole filozofice, *vol. II*

... fiecare lume e actuală în ea însăși și, prin urmare, toate lumile sunt la egalitate. Aceasta nu înseamnă că toate lumile sunt actuale – nu există o lume în care acest lucru să fie adevărat, așa cum nu există vreun timp în care să fie prezente toate timpurile.

Despre pluralitatea lumilor

Filozofia și omul obișnuit

Nu se poate pretinde ca o teorie filozofică să fie de acord cu orice omul obișnuit susține pe nepregătite, fără să se informeze și prin urmare fără să fie influențat de avantajele teoretice pe care le-ar putea obține dacă și-ar schimba opinia. (Mai ales dacă, așa cum fac mulți oameni obișnuiți astăzi, acesta se ridică la înălțimea ocaziei și începe să filozofeze frenetic la cea mai mică provocare.)

Despre pluralitatea lumilor

O teorie filozofică nu trebuie să dea socoteală în fața omului obișnuit de pe stradă pentru că acesta este neinformat și, astfel, e puțin probabil să-și schimbe punctul de vedere în urma unei argumentări teoretice.

ideile, argumentele, filozofia, nu să câștige sau să aibă dreptate. A fost filozoful ideal, filozoful model; de asemenea (și aceasta este o altă chestiune, foarte diferită), este considerat de multă lume drept cel mai bun filozof al generației sale – poate chiar al secolului al XX-lea.

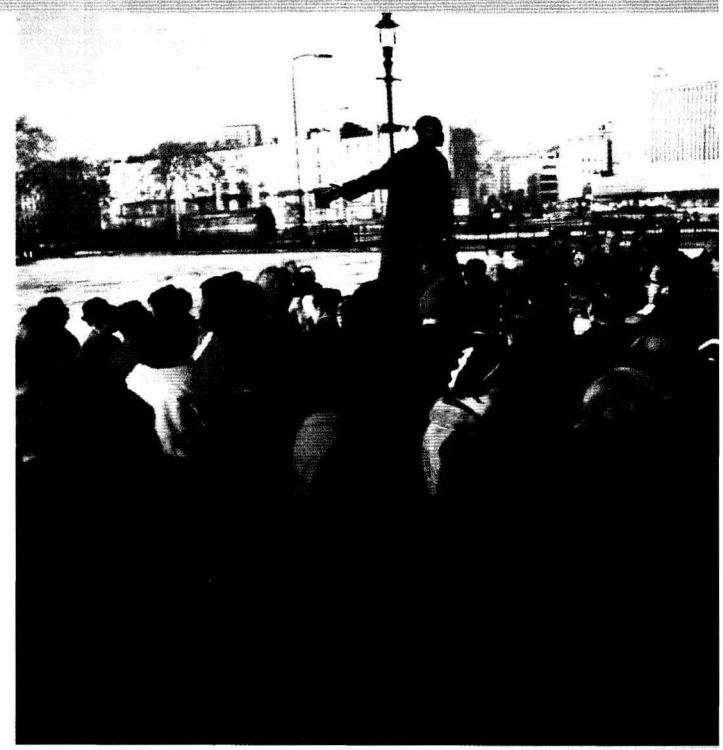

LUMILE POSIBILE

Lewis este poate cel mai cunoscut pentru realismul modal. Așa cum subliniază în prefața la *Despre pluralitatea lumilor*, acesta nu este realism în sensul modern obișnuit al unei teze despre semantică sau despre adevăr sau despre limitele cunoașterii sau despre principiul bivalenței; este pur și simplu o teză despre ceea ce există. Este concepția potrivit căreia discursul nostru despre lumile posibile („Ar putea fi aceasta cea mai bună dintre toate lumile posibile?", „Există o lume posibilă în care cangurii nu au coadă" și așa mai departe) nu se referă la un set de obiecte lingvistice sau mentale sau altfel construite, ci la lumi care sunt la fel de reale ca și aceasta. Lumea noastră este specială pentru noi pentru că trăim aici (cu alte cuvinte, pentru că este lumea actuală), dar altminteri nu este mai reală decât oricare altă lume. Și locuitorii altor lumi numesc actuale propriile lumi și pe bună dreptate; „actual" este un termen indexical precum „aici" sau „acum".

Deși enunțuri precum „Aș fi putut fi un candidat" pot fi explicate prin prisma felului cum stau lucrurile în alte lumi posibile, aceasta nu înseamnă că noi (sau orice altceva) putem exista în mai mult de o singură lume; mai degrabă, avem *omologi* sau *echivalenți* în alte lumi – oameni care se aseamănă foarte mult cu noi și care ne corespund în acele lumi (mai exact, așa cum mi-ar corespunde cineva într-o simulare pe calculator). Nu numai că nu existăm în acele lumi, dar ele ne sunt complet inaccesibile – sunt izolate spațio-temporal și cauzal una de alta, astfel încât călătoria între lumi nu are sens.

Când filozofii și alți universitari vorbesc despre lume sau despre lumi posibile, ei vor să spună „univers" sau „universuri posibile", nu această planetă sau oricare alta.

SUSAN HAACK

NĂSCUTĂ 1945, Burnham, Anglia **MOARTĂ** –

PREOCUPĂRI MAJORE Logică, limbaj, epistemologie, metafizică, știință, drept

INFLUENȚATĂ DE Francis Bacon, Peirce, Russell, Strawson, Quine, Austin

A INFLUENȚAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
Logica deviantă
Filozofia logicii
Evidență și cercetare
Manifestul unei moderate pasionate
Apărând știința – în limitele rezonabilului

Haack a studiat filozofia, politica și economia la St. Hilda's College de la Oxford, absolvind în 1966, după care și-a continuat studiile în vederea obținerii masteratului în filozofie. Apoi a obținut un post de cercetător asistent la New Hall, Cambridge, unde și-a luat și doctoratul. În 1971 s-a mutat la University of Warwick ca lector, devenind conferențiar în 1976 și profesor în 1982. Din 1990 predă la University of Miami, unde este Cooper Senior Scholar in Arts and Sciences, profesor de filozofie și profesor de drept.

Punctul ei forte este stilul clar, incisiv și adesea ironic. Este profund atașată idealului filozofic al cercetării oneste și nu tolerează nici vacuitatea modelor intelectuale (deși găsește timp să dea la o parte glazura lor extravagantă pentru a scoate la iveală biscuitul uscat de dedesubt), nici ariditatea unei mari părți a filozofiei academice. Deși a devenit cunoscută datorită primelor ei cărți, amândouă despre logică – *Logica deviantă* (1974) și *Filozofia logicii* (1978) –, contribuțiile ei cele mai importante la filozofie au fost poate în domeniul epistemologiei, începând cu lucrarea *Evidență și cercetare* (1993).

Contribuțiile lui Haack la epistemologie au drept componentă centrală și punct de plecare ceea ce ea numește, folosind un termen oarecum neelegant, „funderentism": o teorie a dublului aspect combinând elemente ale fundaționalismului și coerentismului. După ce evaluează fiecare dintre aceste două maniere de abordare a epistemologiei, ea conchide că fiecare are punctele ei forte și încearcă să dezvolte o concepție care ține seama de importanța atât a experienței empirice, cât și a sprijinului reciproc între convingeri. Principala analogie explicativă pe care o utilizează este cu jocurile de cuvinte încrucișate: gradul de certitudine că răspunsul la o anumită definiție este corect depinde adesea de sprijinul dat acestuia de răspunsurile care îl intersectează sau de răspunsurile potențiale. Această analogie este dezvoltată și articulată astfel încât să ofere o teorie a cunoașterii amplă și sofisticată.

După cum a spus ea însăși:

Îmi amintesc că titlurile din buletinul informativ oficial publicat de University of Warwick anunțau un „Succes major al cercetării în domeniul fizicii la Warwick"; în articol se relata nu despre vreo descoperire a savanților noștri, ci despre faptul că obținuseră niște fonduri substanțiale pentru cercetare.

Manifestul unei moderate pasionate

Oricât e de tentant să reacționăm exagerat la graba necuviincioasă cu care Churchland trece de la activitățile non-propoziționale ale ganglionilor castravetelui de mare la pragmatismul său vulgar cu privire la scopul cercetării, recunosc că ar putea fi oportun ca epistemologii să acorde mai multă atenție decât majoritatea au făcut-o până acum pre-propoziționalului, priceperii și cunoștințelor implicite.

Evidență și cercetare

PREZENTARE GENERALĂ
FILOZOFIA MORALĂ

Filozofia morală poate fi împărțită în două domenii: metaetica și etica normativă. Cea de-a doua se împarte în două domenii: etica practică și un domeniu fără o denumire tradițională, dar care se situează între raționamentul foarte abstract al metaeticii și preocuparea pentru probleme individuale ale eticii practice. Îndeosebi în filozofia occidentală, principalele domenii de interes au fost metaetica și etica normativă, mai abstractă. Etica practică a devenit importantă pe la jumătatea secolului al XX-lea, dar acum este unul dintre cele mai vaste domenii ale filozofiei din punctul de vedere al finanțării și (în parte ca rezultat al acestei finanțări) al cercetărilor realizate și publicate, precum și ca număr de cursuri în universități.

METAETICA

Este „cercetarea și analiza problemelor privitoare la semnificația termenilor morali (analiză conceptuală) sau la natura, statutul și cognoscibilitatea valorilor morale (metafizică și epistemologie)". Un exemplu de analiză conceptuală este teza lui **R. M. Hare** potrivit căreia *universalizabilitatea* face parte din semnificația enunțurilor morale; adică o judecată particulară precum „Mary nu ar fi trebuit să jefuiască banca aceea" este morală numai dacă implică judecata generală: „Nimeni (în situația lui Mary) nu trebuie să jefuiască bănci". Un exemplu de teorie metafizică și epistemologică este argumentul lui **Platon** că există valori morale autentice pe care trebuie să le descoperim. Un exemplu de combinație a celor două abordări este argumentul lui **David Wiggins** că descoperim valorile morale, deși înțelegerea noastră nu este în totalitate independentă de sensibilitatea și capacitățile noastre conceptuale.

Disputa fundamentală în metaetică este între cei care consideră că valorile morale sunt obiective și cei care le consideră subiective. Fiecare dintre aceste poziții generale se subdivide, ceea ce face ca dezbaterea să fie amplă și complexă. Menționez că atitudinea mea este o versiune a *obiectivismului:* valorile morale sunt obiective și aplicabile oricărei ființe conștiente, înțelepte și empatice care împărtășește sensibilitatea și capacitatea noastră de percepție și înțelegere. Asemenea ființe împărtășesc aceleași reacții morale fundamentale și aceleași capacități cognitive, care se dezvoltă din cunoașterea a ceea ce înseamnă să simțim (durerea sau teama, de exemplu), din înțelegerea a ceea ce înseamnă pentru alții să simtă (înțelegere nu doar intelectuală, ci și afectivă) și din capacitatea noastră de a raționa (de exemplu, a ne extinde empatia dincolo de ceea ce este imediat și evident și a acționa în consecință).

ETICA NORMATIVĂ ABSTRACTĂ

Este dezvoltarea unui mod general de a face alegeri morale, de exemplu: „Ascultă poruncile lui Dumnezeu!" sau „Acționează astfel încât să eviți să provoci suferințe inutile!" Printre pozițiile reprezentative se numără principiul utilitarist al lui **J.S. Mill:** „acțiunile sunt juste în măsura în care tind să promoveze fericirea, injuste în măsura în care tind să producă opusul fericirii" (*Utilitarismul,* cap. 2). Nu ni se spune ce *înseamnă* „just", ca în metaetică, nici cum să acționăm într-o anumită situație, ca în etica practică; etica normativă ne oferă mai degrabă o metodologie pentru a face fapte bune și a le evita pe cele rele.

ETICA PRACTICĂ SAU APLICATĂ

Încercarea de a răspunde unor întrebări concrete privind modul cum ar trebui să ne comportăm, să acționăm, de exemplu: Sunt avortul, eutanasia sau sinuciderea greșite din punct de vedere moral? Cum ar trebui să ne purtăm cu animalele? Ar putea exista un război cu adevărat just? Există vreo problemă morală în ce privește clonarea umană? Printre concluziile reprezentative pentru etica practică se numără afirmațiile lui **Peter Singer** potrivit căruia nu ar trebui să ucidem animale pentru hrană, iar țările bogate ar trebui să primească mult mai mulți refugiați. Aici, deși oferă argumente ample, Singer nu este preocupat să investigheze natura moralității. Răspunsurile la întrebările din etica practică trebuie să presupună o anumită poziție metaetică și poate și o anumită poziție ținând de etica normativă abstractă (de exemplu, Singer argumentează dintr-un punct de vedere utilitarist) și se poate constata că multe contradicții și confuzii sunt provocate de faptul că oamenii nu își analizează concepțiile metaetice. Etica practică tinde să se asimileze unor domenii precum filozofia politică și socială.

PETER SINGER

NĂSCUT 1946, Melbourne **MORT** –

PREOCUPĂRI MAJORE Etica, politica

INFLUENȚAT DE Hegel, Bentham, Mill, Marx, Hare

A INFLUENȚAT PE –

PRINCIPALELE OPERE
Democrație și nesupunere, Eliberarea animalelor, Etica practică, Lărgind cercul, Cum să trăim? Regândirea vieții și a morții: etica și globalizare

Pe scurt:

O viață trăită cu compasiune și respect pentru alții nu este numai corectă din punct de vedere moral, ci și plină de satisfacții în plan personal.

Părinții lui Singer erau evrei din Viena fugiți în Australia în 1938. Tatăl său a devenit un importator prosper de cafea și ceai, iar mama lui era medic. Singer a intrat la Melbourne University unde a studiat dreptul, istoria și filozofia, absolvind în 1967. Obținând licența în 1969 (cu teza „De ce trebuie să fiu moral?"), a plecat cu o bursă la University College de la Oxford ca să studieze pentru masteratul în filozofie, pe care l-a obținut în 1971. A fost lector la University College din 1971 până în 1973, perioadă în care a lucrat la o teză despre nesupunerea civilă sub conducerea lui **R. M. Hare** (teză publicată sub titlul *Democrație și nesupunere* în 1973).

De la Oxford a plecat să predea la New York University timp de șaisprezece luni, perioadă în care a făcut cercetări pentru a doua sa carte, *Eliberarea animalelor* (1975). Apoi s-a întors la Melbourne, unde, în afară de perioadele în care a fost profesor invitat la universități din toată lumea, a și rămas – mai întâi în calitate de lector la La Trobe University, apoi, din 1977, ca profesor de filozofie la Monash University. Din 1999 este profesor de bioetică la University Center for Human Values de la Princeton.

Interesele filozofice ale lui Singer se limitează în mare măsură la domeniile eticii și politicii, iar în cadrul acestor domenii îl interesează aproape în exclusivitate probleme practice, cum ar fi modul cum ne purtăm cu animalele, avortul și eutanasia. În ciuda acestui fapt (sau poate datorită lui), Singer este unul dintre cei mai cunoscuți filozofi moderni și cel mai controversat. Cea mai mare influență a exercitat-o în domeniul eticii față de animale.

Speciecismul – cuvântul nu este atrăgător, dar nu-mi vine în minte un termen mai bun – este o prejudecată sau o atitudine părtinitoare în favoarea intereselor membrilor unei specii și împotriva intereselor membrilor altor specii.

Eliberarea animalelor

ANIMALELE

În cartea publicată în 1975 *Eliberarea animalelor*, Singer își expune programul. El susține că, deși istoria maltratării animalelor de către oameni e lungă, nu există nici o justificare morală pentru un asemenea comportament. La baza moralității stă principiul că este imoral să provocăm suferințe inutile, însă nu există mai multe feluri de suferință diferite calitativ, dintre care numai unele sunt relevante din punct de vedere moral – nu putem să condamnăm durerea provocată membrilor unei specii și să scuzăm durerea provocată membrilor altor specii, după cum nu putem s-o facem cu membrii unor rase sau unor sexe diferite. Faptul (în măsura în care este dovedit) că speciile animale cu excepția omului nu sunt înzestrate cu intelect și înțelegere morală este nerelevant aici; nu e mai moral să faci un câine să sufere decât să faci același lucru unui nou-născut.

Eliberarea animalelor conține argumente filozofice și foarte multe dovezi cu privire

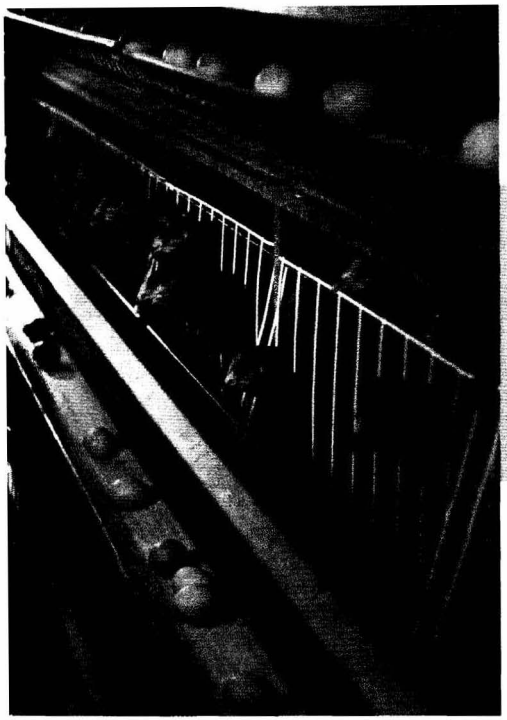

Drepturile animalelor

Dacă o ființă suferă, nu poate exista nici o justificare morală pentru refuzul de a lua în considerare acea suferință. Nu contează care este natura ființei, principiul egalității reclamă ca suferința ei să fie considerată egală – în măsura în care se pot face comparații aproximative – cu a oricărei alte ființe.

Oamenii nu au nici o justificare morală pentru cruzimea aplicată animalelor.

la probleme precum experimentele pe animale și fermele industriale. Cartea nu abordează baza teoretică a atitudinii morale a lui Singer, deși referințele la **Jeremy Bentham** și citatele din opera acestuia arată relevanța utilitarismului; și anume, ceea ce face o acțiune greșită din punct de vedere moral constă în consecințele ei nocive, în suferința pe care o provoacă. În lucrările ulterioare, Singer explicitează această bază utilitaristă a concepțiilor sale.

Cartea lui Singer a avut un impact uriaș, nu numai asupra indivizilor – convertind pe mulți la vegetarianism –, ci și asupra societății. Ideea eliberării animalelor e azi o cauză morală care impune respect, însă când scria Singer despre ea, era considerată de mulți a fi preocuparea excentricilor și a bătrânelelor cu prea multe pisici.

VIAȚĂ ȘI MOARTE

Singer e celebru îndeosebi datorită concluziilor sale asupra avortului, eutanasiei și infanticidului. El afirmă că, deși pot suferi, feții, bebelușii și oamenii cu handicapuri grave nu au capacitatea de a-și plănui sau anticipa viitorul; prin urmare, e admisibil din punct de vedere moral, *în anumite circumstanțe*, să li se pună capăt vieții. Clauza *în anumite circumstanțe* e importantă, ca și distincția scrupuloasă pe care Singer o face între ceea ce trebuie spus despre eutanasia voluntară și cea involuntară. Singer prezintă argumente complete și riguroase pentru diferitele sale concepții morale, însă, în locul dezbaterii, mulți dintre adversarii săi (inclusiv, din păcate, unii filozofi) preferă retorica, polemica și chiar maltratarea fizică. Singer a fost acuzat că susține concepții naziste sau apropiate de cele naziste, și au existat militanți care au organizat campanii ca prelegerile și chiar numirile lui la anumite catedre să fie anulate (și uneori chiar au reușit; *vezi*, „A fi redus la tăcere în Germania", anexa la ediția din 1993 a *Eticii practice).* Când adversarii lui Singer atacă argumentele sale, ei o fac adesea pornind de la versiuni denaturate și excesiv simplificate ale scrierilor lui – ceea ce e deosebit de ciudat, având în vedere că o mare parte din opera lui e destinată unor nespecialiști.

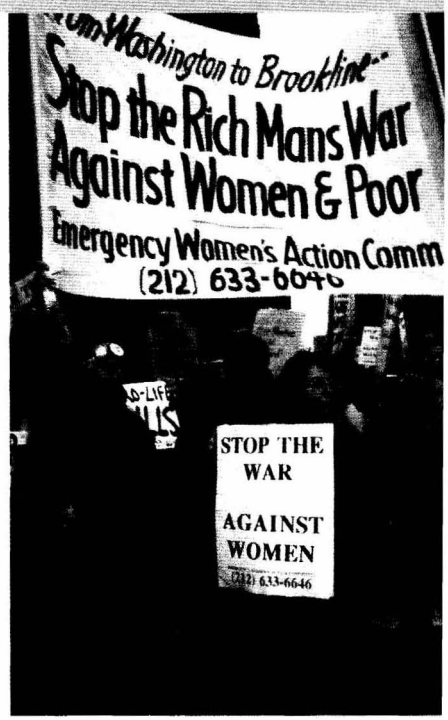

Atitudinea „pro-alegere" privind avortul se bazează pe un punct de vedere al libertății individuale, evitând astfel statutul moral al fetusului. Singer susține că avortul nu poate fi redus doar la un drept de a alege, trebuie să demonstrăm că fetusul nu merită să fie protejat. Poziția lui controversată este că în anumite circumstanțe fetusul chiar nu merită protejat.

LECTURI RECOMANDATE

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

Dicționare

Simon Blackburn, *Oxford Dictionary of Philosophy* (Oxford University Press, 1996)
Nicholas Bunnin & Jiyuan Yu (ed.), *The Blackwell Dictionary of Western Philosophy* (Blackwell, 2004)
Antony Flew & Stephen Priest (ed.), *A Dictionary of Philosophy* (Pan Books, 2002)

Ghiduri introductive, manuale și antologii

Kwame Anthony Appiah, *Thinking it Through: An Introduction to Contemporary Philosophy* (Oxford University Press, 2003)
Robert L. Arrington (ed.), *A Companion to the Philosophers* (Blackwell, 1999)
Nicholas Bunnin & Eric Tsui-James (ed.), *The Blackwell Companion to Philosophy* (Blackwell, 2002)
John Cottingham (ed.), *Western Philosophy: An Anthology* (Blackwell, 1996)
Alexander Lyon Macfie (ed.), *Eastern Influences on Western Philosophy: A Reader* (Edinburgh University Press, 2003)
William McNeil & Karen Feldman (ed.), *Continental Philosophy: An Anthology* (Blackwell, 1998)
A.P. Martinich (ed.), *A Companion to Analytic Philosophy* (Blackwell, 2001)
Thomas Nagel, *What Does It All Mean? A Very Short Introduction to Philosophy (Oxford* University Press, 1987)
Ruth J. Sample, Charles W. Mills, James P. Sterba (ed.), *Philosophy: The Big Questions* (Blackwell, 2003)

DOMENII SPECIFICE

Metafizică

Richard Gale (ed.), *The Blackwell Guide to Metaphysics* (Blackwell, 2002)
Peter van Inwagen, *Metaphysics* (Oxford University Press, 1993)
Peter van Inwagen & Dean W. Zimmerman (ed.), *Metaphysics: The Big Questions* (Blackwell, 1998)
Michael Jubien, *Contemporary Metaphysics* (Blackwell, 1997)
Jaegwon Kim (ed.), *Metaphysics: An Anthology* (Blackwell, 1999)
Jaegwon Kim & Ernest Sosa (ed.), *A Companion to Metaphysics* (Blackwell, 1995)

Epistemologie

Linda Martin Alcoff (ed.), *Epistemology: The Big Questions* (Blackwell, 1998)
Jonathan Dancy, *Introduction to Contemporary Epistemology* (Blackwell, 1985)
Jonathan Dancy & Ernest Sosa (ed.), *A Companion to Epistemology* (Blackwell, 1992)
Jaegwon Kim (ed.), *Epistemology: An Anthology* (Blackwell, 1999)
Charles Landesman, *An Introduction to Epistemology* (Blackwell, 1997)
Adam Morton, *A Guide through the Theory of Knowledge* (Blackwell, 1997)

Logică și limbaj

Bob Hale & Crispin Wright (ed.), *A Companion to Philosophy of Language* (Blackwell, 1997)
Dale Jacquette (ed.), *A Companion to Philosophical Logic* (Blackwell, 2002), *Philosophical Logic: An Anthology* (Blackwell, 2001)
Andrea Nye (ed.), *Philosophy of Language: The Big Questions* (Blackwell, 1998)
Stephen Read, *Thinking about Logic* (Oxford University Press, 1995)
Patrick Shaw, *Logic and Its Limits* (Oxford University Press, 1997)

Filozofie morală și politică

R.G. Frey (ed.), *A Companion to Applied Ethics* (Blackwell, 2003)
Robert E. Goodin & Philip Pettit (ed.), *Contemporary Political Philosophy: An Anthology* (Blackwell, 1997)
Brad Hooker (ed.), *Truth in Ethics* (Blackwell, 1996)
Hugh LaFollette (ed.), *Ethics in Practice: An Anthology* (Blackwell 1997)
D. McNaughton, *Moral Vision* (Blackwell, 1988)
Robert L Simon (ed.), *The Blackwell Guide to Social and Political Philosophy* (Blackwell, 2002)
Peter Singer, *Practical Ethics* (Cambridge University Press, 1993)
Peter Singer (ed.), *A Companion to Ethics* (Blackwell, 1993)
James P. Sterba (ed.), *Ethics- The Big Questions* (Blackwell, 1998)
Leo Strauss & Joseph Cropsey (ed.), *History of Political Philosophy* (University of Chicago Press, 1987)
Adam Swift, *Political Philosophy: A Beginners' Guide for Students and Politicians* (Polity Press, 2001)
Bernard Williams, *Morality; An Introduction to Ethics* (Cambridge University Press, 1993)

Filozofia minții

Samuel Guttenplan (ed.), *A Companion to Philosophy of Mind* (Blackwell, 1994)
Jaegwon Kim, *Philosophy of Mind* (Oxford University Press, 1996)
Colin McGinn, *The Character of Mind (Oxford* University Press, 1982)

Thomas Nagel, *The View from Nowhere* (Oxford University Press, 1986)
Georges Rey, *Contemporary Philosophy of Mind* (Blackwell, 1996)
Bernard Williams, *Problems of the Self* (Cambridge University Press, 1973)

Filozofia religiei

Brian Davies, *An Introduction to the Philosophy of Religion* (Oxford University Press, 1993)
J.L. Mackie, *The Miracle of Theism* (Oxford University Press, 1982)
Philip Quinn & Charles Taliaferro (ed.), *A Companion to Philosophy of Religion* (Blackwell, 1999)
Eleonore Stump & Michael J. Murray (ed.), *Philosophy of Religion: The Big Questions* (Blackwell, 1999)
Charles Taliaferro, *Contemporary Philosophy of Religion* (Blackwell, 1998)

Filozofia ştiinţei

David L. Hull, *Philosophy of the Biological Sciences* (Prentice-Hall, 1974)
Peter Machamer & Michael Silberstein (ed.), *The Blackwell Guide to the Philosophy of Science* (Blackwell, 2002)
W.H. Newton-Smith (ed.), *A Companion to the Philosophy of Science* (Blackwell, 2000)
Lawrence Sklar, *Philosophy of Physics* (Oxford University Press, 1992)
Elliott Sober, *Philosophy of Biology* (Oxford University Press, 1993)

PERIOADE SPECIFICE

Steven M. Emmanuel (ed.), *The Blackwell Guide to the Modern Philosophers* (Blackwell, 2000)
Patrick Gardiner (ed.), *Nineteenth-Century Philosophy* (Free Press, 1969)
Jorge J.E. Gracia & Timothy Noone (ed.), *A Companion to Philosophy in the Middle Ages* (Blackwell, 2002)
Steven Nadler (ed.), *A Companion to Early Modern Philosophy* (Blackwell, 2002)
Terry Pinkard, *German Philosophy, 1760-1860: The Legacy of Idealism* (Cambridge University Press, 2002)
Christopher C. Shields, *The Blackwell Guide to Ancient Philosophy* (Blackwell, 2002)

ALTE TRADIŢII

Ray Billington, *Understanding Eastern Philosophy* (Routledge, 1997)
Brian Carr & Indira Mahalingam (ed.), *Companion Encyclopedia of Asian Philosophy* (Routledge, 1997)
Eliot Deutsch & Ron Bontekof (ed.), *A Companion to World Philosophies* (Blackwell, 1997)
Robert & Kathleen Higgins Solomon (ed.), *From Africa to Zen: An Invitation to World Philosophy* (Rowan & Littlefield, 2003)

Filozofia africană

Kwame Gyekye, *An Essay on African Philosophical Thought: The Akan Conceptual Scheme* (Temple University Press, 1995)
Paulin Hountondji, *African Philosophy: Myth and Reality* (Indiana University Press, 1983)
Samuel Oluoch Imbo, *An Introduction to African Philosophy* (Rowan & Littlefield, 1998)
Tsenay Serequeberhan (ed.), *African Philosophy: The Essential Readings* (Paragon House, 1991)
Kwasi Wiredu, *Philosophy and an African Culture* (Cambridge University Press, 1990)
Kwasi Wiredu (ed.), *A Companion to African Philosophy* (Blackwell, 2004)

Filozofia chineză

Chung-Ying Cheng & Nicholas Bunnin (ed.), *Contemporary Chinese Philosophy* (Blackwell, 2002)
Feng Yu-lan (trad. Derek Bodde), *A History of Chinese Philosophy* (Princeton University Press, 1983)
Fung Yu-Lan, *A Short History of Chinese Philosophy* (Free Press, 1997)
Philip J. Ivanhoe and Bryan W. Van Norden (ed.), *Readings in Classical Chinese Philosophy* (Seven Bridges Press, 2001)
Wing-Tsit Chan (ed.), *Sourcebook in Chinese Philosophy* (Princeton University Press, 1992)

Filozofia indiană

Sue Hamilton, *Indian Philosophy: A Very Short Introduction* (Oxford University Press, 2001)
Richard King, *Indian Philosophy: An Introduction to Hindu and Buddhist Thought* (Edinburgh University Press, 1999)
J.N. Mohanty, *Classical Indian Philosophy* (Rowan & Littlefield, 2000)
Sarvepalli Radhakrishnan and Charles A. Moore (ed.), *A Source Book in Indian Philosophy* (Princeton University Press, 1967)

GLOSAR

A POSTERIORI Cunoașterea este *a posteriori* (sau *empirică*) dacă poate fi dobândită numai prin experiență. (*vezi* a priori)

A PRIORI Cunoașterea este *a priori* dacă poate fi dobândită fără ajutorul experienței. (*vezi* a posteriori, empiric)

ANALITIC Se spune că un enunț este analitic dacă este adevărat sau fals doar în virtutea sensurilor cuvintelor pe care le conține. *(vezi* sintetic)

ANTIREALISM Există multe feluri de antirealism, unele aplicându-se tuturor lucrurilor, altele aplicându-se doar anumitor categorii (de exemplu, valorilor morale și viitorului). Antirealiștii susțin în general fie că enunțurile relevante nu sunt nici adevărate, nici false, fie că nu există de fapt obiecte sau evenimente relevante. *(vezi* realism)

ATOMISM În sens literal, concepția potrivit căreia lumea fizică este formată din atomi – particule minuscule, indivizibile, fundamentale – dispuși în diferite aranjamente. Termenul poate fi aplicat altor domenii; de exemplu, *atomismul logic* susține că limbajul este explicat în termenii unor unități de înțeles simple, fundamentale, care corespund faptelor simple, fundamentale ce alcătuiesc lumea.

CARTEZIAN „Al lui Descartes". Termen aplicat fie argumentelor, concepțiilor și metodelor lui Descartes, fie (uneori greșit) concepțiilor succesorilor săi.

COERENTISM Teorie potrivit căreia cunoașterea unui set de propoziții se bazează pe forța coerenței lor – pe modul cum se armonizează și se sprijină reciproc. (*vezi* fundaționalism)

COGNITIV Despre mental, procese care implică sau sunt legate de înțelegere, credință, cunoaștere (în contrast, de exemplu, cu cele asociate voinței). Enunțurile cognitive sunt cele care pot fi adevărate sau false (în contrast, de exemplu, cu comenzile sau cu întrebările).

COMPATIBILISM Poziția, cunoscută și sub numele de *determinism blând,* potrivit căreia responsabilitatea morală, lauda și vina sunt compatibile cu concepția că lumea este în totalitate determinată – că fiecare eveniment, fie el fizic sau mental, are o cauză care îl determină în întregime.

CONCEPTUALISM Teoria potrivit căreia semnificația termenilor generali și abstracți se întemeiază pe faptul că se referă la concepte. (*vezi* nominalism, realism)

CONTINGENT Ceva este contingent dacă depinde de altceva în ceea ce privește existența, apariția sau natura sa, ori dacă ar fi putut să nu existe. O propoziție e contingent adevărată sau falsă dacă ar fi putut fi altfel.

DUALISM E doctrina care susține că există două tipuri de lucruri. Dualismul cel mai obișnuit afirmă că lumea este compusă din obiecte mentale și obiecte fizice (minți și corpuri). (*vezi* monism, idealism)

EMOTIVISM Teoria metaetică potrivit căreia aserțiunile ce par a fi enunțuri morale sunt de fapt expresii ale emoțiilor vorbitorilor și, astfel, nu pot fi adevărate sau false. (*vezi* subiectivism)

EMPIRIC O credință empirică este o credință a cărei justificare depinde de experiență. (*vezi* a priori, a posteriori)

EMPIRISM Teza după care orice cunoaștere (sau orice cunoaștere exceptând cunoașterea naturii relațiilor dintre concepte, de exemplu în logică) se bazează pe experiență – de obicei, deși nu întotdeauna, pe experiența senzorială.

EPISTEMOLOGIE Teoria după care ceea ce justifică credințele nu este necesar să fie cunoscut de cel care le susține în mod îndreptățit.

EXTERNALISM Filozofie a minții și a limbajului: concepția potrivit căreia conținuturile stărilor mentale și sensurile cuvintelor noastre își au originea nu în interiorul nostru, ci în lumea exterioară.

FIZICALISM Teza metafizică *monistă* potrivit căreia nu există altceva decât lumea fizică, materială. Mai precis, nu există o substanță spirituală non-fizică, nu există spirite; orice fapt veritabil poate fi explicat în termenii lucrurilor fizice și ai relațiilor dintre ele.

FUNCȚIONALISM Teza *fizicalistă* după care stările mentale sunt definite de cauzele și de efectele lor (asupra comportamentului).

FUNDAȚIONALISM Fundaționaliștii afirmă că posibilitatea cunoașterii se întemeiază în ultimă instanță pe un ansamblu de credințe care ele însele nu au nevoie de justificare prin prisma altor credințe suplimentare; asemenea convingeri de bază pot fi *a priori* sau *a posteriori.* (*vezi* coerentism, pozitivism)

IDEALISM Teza metafizică *monistă* potrivit căreia lumea este în mod fundamental spirituală (produsul spiritului). Există versiuni foarte diferite ale tezei de bază, printre care cele ale lui **Leibniz, Berkeley** și **Hegel**. (*vezi* fizicalism)

LUME Tot ceea ce există; aşadar, lumea nu este un obiect separat, ci pur şi simplu totalitatea obiectelor (sau, după unele teorii, totalitatea faptelor sau a evenimentelor).

MATERIALISM În filozofia spiritului. (*vezi* fizicalism)

MODALITATE Modalitatea unei propoziţii *p* este felul (modul) în care *p* este adevărată; am putea spune, de exemplu, că *p* este necesară sau posibilă, trecută sau viitoare, permisibilă sau obligatorie. Filozofii – şi îndeosebi logicienii şi filozofii logicii – s-au concentrat în general asupra „modalităţilor logice", precum necesitatea şi posibilitatea.

MONISM Orice teorie care afirmă că există un singur tip de lucru într-un domeniu dat. Cu privire la natura lumii, principalele teorii moniste sunt *idealismul* şi *fizicalismul*.

NECESAR Ceva este necesar dacă nu depinde de nimic altceva pentru a exista sau dacă e imposibil să nu existe. O propoziţie e în mod necesar adevărată sau falsă dacă nu ar fi putut fi altfel. (*vezi* contingent)

NOMINALISM În filozofia medievală, teza că numai individualele există, *universalele* fiind doar nişte nume. (*vezi* realism)

PARADOX Un paradox apare când un argument valabil ale cărui premise sunt considerate adevărate are o concluzie care contrazice fie argumentul însuşi, fie o altă propoziţie considerată adevărată. Paradoxurile sunt importante pentru că indică existenţa unei greşeli de un anumit tip – de obicei privind una sau mai multe dintre premisele argumentului în discuţie.

POZITIVISM Concepţia *fundaţionalistă* (în esenţă un *empirism* radical) după care fie orice cunoaştere autentică, fie cea mai înaltă formă de cunoaştere derivă din experienţa noastră senzorială asupra lumii; o asemenea cunoaştere e pozitivă întrucât este furnizată de experienţă şi nu are nevoie de justificări (metafizice ori teologice) suplimentare. Pozitivismul logic a fost o versiune chiar mai extremă, inspirată din progresele epocii moderne în logica formală şi extinzând tezele pozitiviste asupra semnificaţiei.

PRAGMATISM Şcoală filozofică americană care se concentrează asupra unei teorii a semnificaţiei (şi adevărului, la pragmatiştii de mai târziu): semnificaţia unui concept sau adevărul unei propoziţii sunt exprimate integral de implicaţiile sale practice.

PROPOZIŢIE Putem distinge între declaraţii, care sunt unităţi lingvistice folosite pentru a formula enunţuri, care exprimă Propoziţii. O Propoziţie este ceea ce este enunţat, crezut, implicat, înţeles; a înţelege un enunţ înseamnă a înţelege Propoziţia pe care o exprimă.

REALISM În filozofia medievală, teza (opusă *nominalismului)* conform căreia *universalele* există independent de gândirea noastră. Realismul în orice domeniu este concepţia potrivit căreia fie că un anumit tip de obiect (sau de proprietate sau de situaţie) există cu adevărat, fie că un anumit tip de enunţ poate fi adevărat sau fals. *(vezi* antirealism, fizicalism, relativism, subiectivism)

RELATIVISM Teza după care, cel puţin în anumite domenii, adevărul e relativ, depinzând de cultură, societate sau de alt sistem de idei relevant.

REORIENTAREA CĂTRE LINGVISTICĂ Se referă la o schimbare a interesului multor filozofi din tradiţia anglo-americană de la a vorbi despre ceea ce există, despre cunoaştere, despre cum ar trebui să ne comportăm etc., la a vorbi despre cuvintele pe care le folosim.

SINTETIC Se spune că un enunţ e sintetic dacă e adevărat sau fals în virtutea felului cum stau lucrurile în lume. *(vezi* analitic)

SUBIECTIVISM O poziţie generală asupra moralităţii după care judecăţile morale sunt într-o anumită privinţă o expresie a gusturilor sau sentimentelor individului. Teoriile subiectiviste variază de la *emotivismul* brut, potrivit căruia propoziţia „crima este imorală" nu spune mai mult decât „crimă – huuă!", la teza că judecăţile morale sunt universale (pentru că toate fiinţele umane sau majoritatea au aceleaşi reacţii emoţionale fundamentale faţă de aceleşi acţiuni şi evenimente), dar că această universalitate e contingentă şi susceptibilă de a se schimba.

SUBSTANŢĂ Este, în mod tradiţional, una dintre procupările principale ale metafizicii; astfel, au fost propuse mai multe descrieri sau teorii ale substanţei. Cele mai importante trei noţiuni (legate între ele) sunt următoarele: orice stă la baza proprietăţilor, dar nu poate fi în sine o proprietate (substanţa văzută ca substrat); orice există independent de orice altceva; esenţa sau natura reală a unui lucru.

UTILITARISM Teorie morală şi politică potrivit căreia moralitatea unei acţiuni e doar o funcţie a cantităţii de fericire sau de nefericire pe care o produce pentru alţii (pe de altă parte, judecata noastră despre moralitatea unei persoane trebuie să ţină seama de motivele sale).

INDICE

Notă: numerele de pagină scrise cu **bold** indică o intrare principală

a posteriori 186
a priori 112-113, 186
Abelard, Pierre **60-61**
abordare carteziană 93, 97, 98, 102, 163, 186
absolut 121, 133
Abunaser *vezi* al-Farabi (Abu Nasr Muhammad ibn al-Farakh)
acțiune 160-161, 163 164, 181, 183
adevăr 23, 50, 63, 70-71, 85, 120, 161, 169, 173, 177
Adi Sankara **47,** 147
Advaita 57, 147
Ahile și țestoasa (paradoxul lui) 21
al-Farabi (Abu Nasr Muhammad ibn al-Farakh al-Farabi) (Alfarabius, Abunaser) 44, 48, **50-51,** 52
al-Ghazali (abu Hamid Muhammed ibn Muhammed at-Tusi al-Ghazali) **58,** 98
al-Kindi (abu-Yusuf Ya'qub ibn Ishuq al-Kindi) 44, **48,** 50
Ammonius Saccas 37
Amo, Anthony William **103**
analitic 149, 156-157, 186
Anaximene 14
Andronicus din Rhodos 27
animale 89, 182-183
Anscombe, Gertrude Elizabeth Margaret **164**
Anselm din Canterbury, Sf. **54-55,** 178
antirealism 85, 168-169, 186
antropomorfism 67
Aristofan 23
Aristotel 6, 13, **26-27,** 45, 46, 50, 52, 53, 54, 62, 68, 71, 72, 83, 91, 106, 163
aristotelici 45, 48, 87
Arnauld, Antoine **90,** 98, 100
Asclepigenia din Atena 40
Aspasia (soția lui Pericle) 40
astrologie 86, 155
astronomie 15, 48, 87
ateism 86
atomism 145, 149, 186
atomism logic 145, 149
Augustin din Hipp (Aurelius Augustinus, Sf. Augustin) **38-39,** 53, 54, 58, 98
autonomie 113, 175
Averroes *vezi* ibn Rushd
Avicenna *vezi* ibn Sina
Avraam și Isaac 125
Ayer, Sir Alfred Jules 133, 156, **158**
Bacon, Francis **82-83**
Bacon, Roger 68-69
behaviorism 91
ben Maimon, Moses (Maimonide, Rambam) 44, **66-67**
Bentham, Jeremy **114**
Berkeley, George 61, **102,** 107
Biblia 49, 67
bine 113, 114
bivalență 169
Boethius, Anicius Manlius Severinus **46**
Bosanquet, Bernard 133
Bradley, Francis Herbert 119, **133**
brahman 47, 57
Brahmasutra 56
Broad, C.D. 106
Brouwer, L.E.J. 169
budism 36, 64
Burke, Edmund 115
Cabala 93
Calea Adevărului 20
Calea Aparenței 20
Carnap, Rudolf **151,** 156
categorii 113
cauzalitate 58, 98-99, 101, 102, 113
Cercul de la Viena 148
Certitudine 88
Chiril din Alexandria 41
clasă 127
coerentism 180, 186
cognitiv 181, 186
Collingwood, R.G. 133
compatibilism 186
conceptualism **113,** 174, 186
conducător-filozof, rege-filozof 25, 51
conducător ideal 76
confucianism 17, 22, 29, 63-64
Confucius *vezi* Kung fu-zi
conotație 123
consecințe 123
consecvențialism **164**
conștient, conștiință de sine 113, 175
conștiință 120, 141, 175
contingență 186
contract 84-85, **97**
contract social 84-85, 110-111
contrafactuale 178
Conway, Lady Anne Finch **93**
copernician 87
Coran 50, 53
cosmologie 14, 15, 53
Crates din Teba 30
Cratil (Cratylos) 24
creativitate 132
creație 14, 53
credință empirică **186**
credințe 59, 109, 173, 180
credințe populare **173**
creștinism 38-39, 41, 44, 49, 54-55
Crisip 30
cunoaștere 34, 47, 87, 92, 95, 97, 101, 113, 120, 158
daiji (tai ch'i) 65
dao 18, 47
Dao de jing 18
daoism (taoism) 17,18, 32, 33, 64
Davidson, Donald Herbert 157, **160-161**
Democrit 87
denotație 123
Derrida, Jacques **170-171**
Descartes, Rene 6, 34, 54, 65, 86, **88-89,** 91, 94, 98, 103, 104, 121, 163
descrieri 145, 162
designator rigid 176
Dewey, John **142-143,** 173

dogmatism 35, 103
dragoste 22, 29, 61
drept divin al regilor 29, 75
drept natural 30, 77, 92, 155
dualism 47, 57, 89, 91, 95, 102, 103, 131, 155, 158, 163, 186
Dummett, Sir Michael Anthony Eardley **168-169**
Dumnezeu 89, 95, 158
  bunătatea lui 93
  conceptul de 55
  este etern 46
  este totul 49
  existența lui 53, 59
  imuabil 99
  nu poate fi cunoscut 75
  persoană 53
  supunere față de 125
Duns Scotus, John 72, **74**
Durkheim, Emile 104
educație 115, 122, 143
elenchus (interogatoriu) 23
emotivism 131, 159, 186
empirism 8, 35, 81, 138, 156, 186
Engels, Friedrich 126
Epicur din Samos **31,** 87
epicurei 31
epistemologie 8, 25, 69, 80, 85, 90, 95, 112-113, 120,157, 180, 186
epistemologie naturalizată 157
Eriugena, John Scotus 44, **49**
esență 175, 177
estetică 125, 139
eșec 125
etică 8, 16, 31, 80, 109, 113, 139, 158, 163
etică a virtuții (renaștere a eticii virtuții) 163, 164
etică normativă 8-9
etică normativă abstractă 181
etică practică 181
etnofilozofie 172
Euclid 94
evenimente 160-161
existențialism 153
experiență 47, 113, 120, 155, 177
explicație științifică 123
externalism 186
falsificare 85, 155, 169
fatalism 22
Feng Youlan (Fung Yu-Lan) **152**
fenomene 20, 101, 113
fericire 31, 51
filozofi continentali 149, 150
filozofie 6-10, 50
  africană 172
  antică 11-43
  chineză 17, 28, 152
  femeile în filozofie 40-41
  indiană 56-58
  medievală 27, 44-77
  modernă timpurie 78-117
  occidentală/orientală (diferențe) 12-13
  secolul al XX-lea 138-183
  secolul al XIX-lea 118-137
filozofie morală 8, 8-9, 16, 175, 187
filozofie naționalist-ideologică 172
filozofie politică 111, 118-119, 175
filozofie a științei 167
fizicalism 91, 95, 160-161, 175, 177, 187
fizică 31, 84, 90, 151
forme 19, 25, 49, 99
Frege, Friedrich Ludwig Gottlob 8, 30, 118, **134-135,** 141, 144, 151, 161, 168, 176
frumos (forma frumuseții) 25
funcționalism 91, 175, 186
fundaționalism 180, 186
funderentism 180
Galileo Galilei 15, 84, 86, 88, 97
Gassendi, Pierre 34, 86, **87,** 90
Gaudapada 47
Gaunilo 55
geometrie 14, 48
Govindapada 47
Green, T.H. 133
Groote, Gerhard 75
Haack, San **180**
Han Fei-zi 17, **32**
har 90
Hare, Richard Mervyn **159,** 181, 182
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 118, **120-121,** 126, 146
hegelieni 118-119, 133
Heidegger, Martin 140, **150,** 153
Hempel, Carl 123
Heraclit **19,** 20, 24, 30, 47
Hobbes, Thomas **84-85,** 90, 94, 110
Hume, David 34, 107, **108-109,** 110, 112, 115, 123, 145
Husserl, Edmund Gustav Albert **140-141,** 150,153
Huygens, Christiaan 86
Hypatia 40, **41**
Iamblichos din Chalcis 41
ibn Sina (abu all al-Hussain ibn Abdallah ibn Sina) (Avicenna) 44, **52-53**
ibn-Rushd (ibn Rushd Abu al-Walid Muhammad ibn-Rushd) (Averroes) 44, 52, 58, **62-63,** 67, 70
idealism 102, 118, 127, 133, 186
idealism absolut (sau obiectiv) 133
idei 109
idei abstracte 61
imortalitate 18, 50, 53, 63, 72
impresii 109
indeterminarea traducerii 157
individuale 163
instrumentalism 143, 167
intelect 51, 63
intenționalitate 141
interdependența (lucrurilor) 36
ipostaze 37
Iqbal, Sir Allameh Muhammed 44, **146**
Islam 146
istorie 121, 27, 154-155
iudaism 66-67
îndoială 87, 88-89
James, William 119, **130-131**
jansenism 90
judecăți 143, 159, 174
judecăți morale 174

justiție 165
Kant, Immanuel 20, 47, 54, 80, **112-113,** 119, 120, 121, 163
Kierkegaard, Søren Aabye 119, **124-125,** 131, 153
Kripke, Saul Aaron 6, **176-177**
Kuhn, Thomas Samuel **166**
K'ung fu-zi (Confucius) **16,** 17, 28, 29
Lao-zi (Lao-tzu) 17,**18, 47**
legalism 17, 32
Leibniz, Gottfried Wilhelm 53, 90, 98, **100-101,** 119, 146, 163
Lévi-Strauss, Claude 171
Leviathan 84
Lewis, David Kellogg 6, 157, **178-179**
li (principiu, formă, idee) 65, 92
liber arbitru 8, 30, 46, 90
libertate 111, 113, 121, 153
limbaj 39, 73, 80, 85, 90, 120, 128, 135, 149, 157, 159, 161, 162-163, 168-169, 170-171
limbaj privat 149, 177
Lixue (Școala Principiului) 64
Locke, John 75, 96-97, 102, 104, 107, 110
logică 8, 30, 31, 48, 73, 122-123, 129, 134-135, 156-157, 162-163, 168
logică inductivă 151
logicism 134-135
logos 19, 30, 47, 49
Lombardus, Petrus 74
lume 47, 57, 151, 163, 173, 187
lumi posibile 179
Luria, Isaac 93
Machiavelli, Niccolò di Bernardo dei 32, 45, **76,** 104
Macrina din Caesarea Mazaca 40
Madhyamika (Cale de Mijloc) școala 36
magie 68-69
Mahayana (Budismul Mahayana) 36
Maimonide *vezi* ben Maimon, Moses
Malebranche, Nicolas 58, 90, **98-99,** 1000, 101, 102
Mani 38
maniheism 38
Marea Instaurație 83
Marele Temei 65
Marsilio Ficino 80
Marx, Karl Heinrich 118, **126-127,** 154
marxism 153, 155
matematică 15, 41, 46, 88, 134-135, 141, 169
materialism 56, 85, 102, 127, 186
McTaggart, J. 133
Mead, George Herbert 142
Meng-zi (Mencius) 17, 28, **29,** 32
Mersenne, Marin 84**, 86,** 87
metaetică 8, 181
metafizică 150, 168
  caracterul inacceptabil 58
  chineză 152
  daoistă 18
  declinul 139
  descriptivă/revizionistă 163
  descrisă 6, 6-7
  hegeliană 120
  hobbesiană 85
  kantiană **112-113**
  legalistă 32
  platoniciană 25, 52
  respingere (Ayer) 158
  stoică 30
  știința ființei 77
metodiști 35
milezieni 14
Mill, James 122
Mill, John Stuart 22, 114, **122-123,** 133, 144, 176, 178, 181
Minte 91, 155, 176-177
minte-corp *vezi* dualism
mit 68-69
moarte 183
modalitate 73, 176-177, 179, 187
mohism 17, 22
monade 101, 163
monism 93, 94-95, 160-161, 175, 187
monism anomal 160-161
Montesquieu, Baron de **104**
Moore, G.E. 106, 133
moralitate 6-7, 18, 114, 125, 132, 159, 181
More, Henry 93
Mo-zi (Mo-Tzu) 17, **22,** 29
muzică 15, 48, 86
Nagarjuna 36
Nagel, Thomas **175**
Nahmanides, Moses 44
natura lucrurilor 51
natura lumii 19
natura umană 92, 127
  epicurei 30
  legaliști 32
  Locke 28
  neodaoism 33
  Rousseau 28
  stoici 30
  tradiția chineză 30
natură 49
necesar 74, 187
nemurire 18, 50, 53, 63, 72
neoconfucianism 92, 152
neodaoism 33
neoplatonism 37, 41, 45, 46, 48, 49, 51, 53, 54
Nicolaus Cusanus (Kryfts, Nicholas) 45, **75**
Nicole, Pierre 90
Nietzsche, Friedrich Wilhelm **132,** 146
nominalism 61, 72-73, 174, 187
non-dualism 147
non-reducționism 91
noumen 20, 47, 113
nous 37
obiectivism 181
observație 27, 167
ocazionalism 58, 98-99, 101
Ockham, William **72-73**
ontologie 7, 54, 55
Oruka, Henry Odeira 172
panpsihism 14
panteism 49, 53, 95
paradigmă 166
paradox 21, 187
Parmenide din Eleea **20,** 21, 24, 47
Pascal, Blaise 86, 131
Peckham, John 70
Peirce, Charles Sanders 119, 128, **129,** 142
percepție 99, 107
Perictione 40
perplexitate 67
Pitagora **15,** 20, 40
pitagoreici 21
Platon 6, 13, 19, 21, 23, **24-25,**

30, 37, 51, 53, 87, 91, 98, 154, 173, 181
platonism 63, 75, 93
Plotin 19, **37,** 41, 47, 53
pluralism 57
Plutarh 40
politică 16, 18, 25, 97, 104-105, 121, 154-155
Popper, Sir Karl Raimund **154-155**
Porfir 46
posibilitate 74
pozitivism 151, 158, 187
pozitivism logic 138-139, 156, 158, 163, 167
pragmatism 119, 129, 130-131, 187
predicție 155
prejudecată 103
prescriptivism 113, 159
presocratici 13
Price, Richard 115
principiul armoniei prestabilite 101
principiul indiscernabilității identicelor 101
principiul rațiunii suficiente 101
profet-filozof 51
propoziție 138, 187
pseudo-Dionysios 49
pseudo-științe 15, 155
Pyrrhon din Elis 34, 35
qi (energie, forță materială) 65, 92
Quine, Willard Van Orman 151, **156-157,** 158, 178
Radhakrishnan, Sarvepalli **147**
rai 22, 29, 33
Ramanuja **57**
rasă 103
raționalism 8, 22, 33, 81, 94, 115, 175
rațiune 27, 67, 87, 95
rațiune pură 113
Rawls, John Bordley **165**
rău 37, 92
realism 20, 21, 54, 167, 169, 174, 175, 179, 187
realism direct 107
reductio ad absurdum 21
reducționism 156, 75
referință 135, 176
Reid, Thomas 106, **107**
relativism 175, 187
religie 6-7, 44-45, 59, 70-71
Renaștere 80
responsabilitate 153, 163
retorică 38, 63
revelație 67
Rousseau, Jean-Jacques **110-111,** 121, 162, 171
Russell, Bertrand Arthur William 131, 133, 135, **144-145,** 156, 162, 173, 176
sagacitatea (înțelepciunea) filozofică 172
Sankara 56
Sartre, Jean-Paul **153**
Sausurre, Ferdinand de 170-171
scepticism 34, 38, 73, 86, 90, 102, 107
schimbare 19, 20, 155, 163
sclavie 105, 115, 174
scolastici 61, 74, 77
semiotică 128
semnificație 128, 135, 149, 161, 162, 176-177
sens 135
separația puterilor 105
Sextus Empiricus **35**
sfere ale existenței 125
Siger de Brabant 70
significs (teoria sensului) 128
semnificat 170
semnificant 170
simț comun 106, 107
simțuri 21, 111, 113
Singer, Peter 181, **182-183**
sintetic 113,156-157, 187
societate deschisă 155
sociologie 104
Socrate 13, **23,** 24, 40
Solomon ben Yehuda 44
spațiu și timp 113, 163, 179
Spinoza, Baruch 44, 47, 53, 91, **94-95,** 98, 101, 119
stat 51
stat ideal 25, 63, 121
stăpân și sclav 121
stoici 30, 46
Strawson, Sir Peter Frederick 6, **162-163,** 173, 178
structuralism 171
Suárez, Francisco 45, 75, **77**
subiectivism 109, 174, 180, 187
substanță 47, 113, 187
substanță materială 7
Synesius din Cyrene 41
Școala Legii *vezi* Legalism
Școala Numelor 17
Școala Principiului 65
Școala scoțiană 106
știință 68-69, 73, 83, 86, 88, 96-97, 151, 156-157, 158, 167
știință empirică 27
talmud 66
taoism *vezi* daoism
Tarski, Alfred 161
teodicee 93, 99
teologie 48, 59, 63, 74
teoria aspectului dual 95, 131, 180
teoria celor cinci puteri 17
teoria picturală a semnificației 149
Thales din Milet 12, **14**
timp 53, 101, 113
Toma d'Aquino, Sf. 27, 39, 45, 54, **70-71,** 72, 106
tomiști 71
unitatea naturală dintre omenire și lume 18
universalii 46, 61, 73, 77
Unul 19,37, 47, 53
Upanișade 47, 147
utilitarism 114, 118, 123, 159, 181, 182, 187
Vaisesika 47
Vedanta 56
verificare 138, 155, 157, 158
viziunea în Dumnezeu 99
Wang Chong 17, **33**
Wang Fu-zi 17, **92**
Welby-Gregory, Victoria, Lady **128**
Wiggins, David **174,** 181
Wiredu, Kwasi **173**
Wittgenstein, Ludwig 39, 145, **148-149,** 164, 176, 177
Wollstonecraft, Mary **115**
Xenocrate 26, 30
Xenofon 23
Xun-zi 32
Yadava Prakasha 57
Yehuda Hallevi 44
Yi Jing (I Ching) 92
Zenon din Citium **30**
Zenon din Eleea 20, **21,** 24
Zhu Xi 17, **64-65**
Zhuang-zi 17